

Сергій Голованов

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ • І ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2019 6

Сергій Голованов

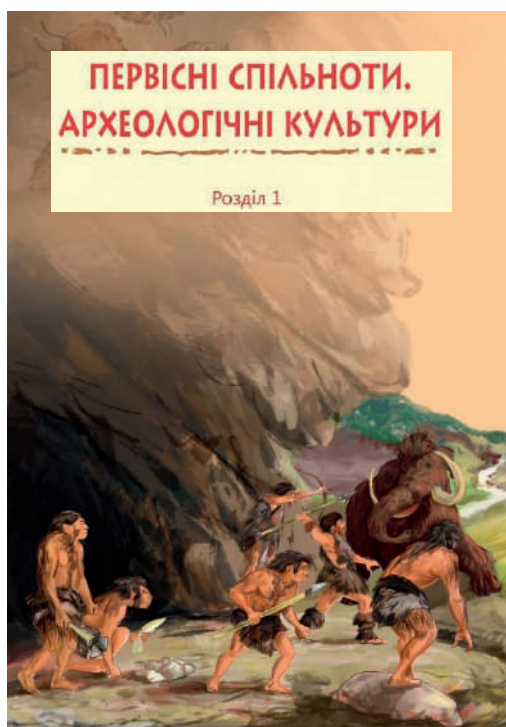
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС

6

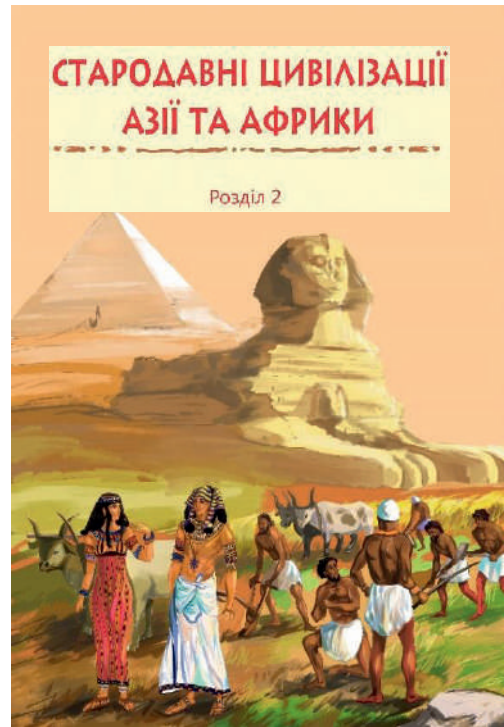

Людина:

- перетворилася з мавпоподібної істоти на людину;
- винайшла способи виробництва знарядь праці;
- навчилася добувати вогонь;
- приручила тварин;
- освоїла будівництво житла;
- винайшла колесо та віз;
- навчилась обробляти шкіри й шити одяг;
- опанувала мову та лічбу;
- намагалася пояснити виникнення світу і своє місце в ньому.

Виникли роди, племена, які дали початок нинішнім народам.

У цьому розділі ви дізнаєтесь:

- про природні умови на теренах стародавніх Азії та Африки;
- про те, як і коли утворилися держави на цих територіях;
- яким було суспільство;
- чому правителі мали необмежену владу над населенням;
- якою була система писемності в стародавніх єгиптян і як її змогли прочитати вчені XIX ст.;
- про богів, яких шанували;
- чому жерці мали великий вплив на життя людей;
- про основні здобутки давньоєгипетської та азійської культур.

У цьому розділі ви дізнаєтесь про:

- критську та мікенську цивілізації;
- Троянську війну;
- Олімпійські ігри;
- театральне мистецтво в Греції;
- Александра Македонського;
- грецьку культуру, плодами якої ми користуємося до сьогодні;
- Римську державу;
- завойовницькі війни римлян, походи Гая Юлія Цезаря;
- Римську республіку, її перетворення на імперію;
- зародження християнства;
- причини загибелі Західної Римської імперії та завершення історії Стародавнього світу.

У цьому розділі ви дізнаєтесь:

- з яких історичних джерел ми отримуємо знання про стародавніх слов'ян;
- якими були відносини стародавніх слов'ян із готами, гунами та Візантією;
- де знаходиться прабатьківщина слов'янського народу, яку територію він заселяв;
- якими були суспільство, господарство, побут і духовний світ стародавніх слов'ян;
- про особливості слов'янської релігії та міфології, головні їхні персонажі.

Табличка-пам'ятка з римськими числами

Століття — це 100 років.
Тисячоліття — це 10 століть, тобто 1000 років.

1 — I	11 — XI	21 — XXI ...
2 — II	12 — XII	30 — XXX
3 — III	13 — XIII	40 — XL
4 — IV	14 — XIV	50 — L
5 — V	15 — XV	60 — LX
6 — VI	16 — XVI	70 — LXX
7 — VII	17 — XVII	80 — LXXX
8 — VIII	18 — XVIII	90 — XC
9 — IX	19 — XIX	100 — C (CENTURY)
10 — X	20 — XX	1000 — M (MILLENIUM)

Хронологічна таблиця

4,5 млн років тому	поява австралопітеків, перших людиноподібних істот	492 р. до н. е.	перший похід персів на Грецію на чолі з Мардонієм
1,75 млн років тому	поява презинджантропів	490 р. до н. е.	другий похід персів, битва при Марафоні
1,5 млн років тому	поява пітекантропів	480 р. до н. е.	похід Ксеркса на Грецію. Саламінська битва
100 тис. — 35 тис. років тому	існування неандертальців	450 р. до н. е.	складання в Римі «законів дванадцяти таблиць»
40 тис. років тому	виникнення людини сучасного фізичного типу («гомо сапієнс»)	444–429 рр. до н. е.	правління Перікла в Афінах
3 тис. до н. е.	утворення Шумерської держави в Межиріччі	431–404 рр. до н. е.	Пелопоннеська війна
Близько 3100 р. до н. е.	утворення єдиної держави в Єгипті	399 р. до н. е.	смерть Сократа
Близько 3000 р. до н. е.	утворення критської цивілізації	338 р. до н. е.	битва при Херонеї, підкорення Греції Македонією
XXIII–XVIII ст. до н. е.	існування індської (хараппської) цивілізації	336–323 рр. до н. е.	правління Александра Македонського
Початок II тис. до н. е.	утворення династії Ся в Китаї	334–324 рр. до н. е.	похід Александра Македонського на Схід
2000 р. до н. е.	поява ахейців на Балканському півострові	264–241 рр. до н. е.	Перша Пунічна війна

1792–1750 рр. до н. е.	правління царя Хаммурапі у Вавилоні	218–202 рр. до н. е.	Друга Пунічна війна
Середина XVIII ст. до н. е.	завоювання Єгипту гіксосами	221–202 рр. до н. е.	існування імперії Цінь у Китаї
Близько 1500 р. до н. е.	правління фараона Єгипту Тутмоса III	202 р. до н. е. – 220 р. н. е.	існування імперії Хань
Близько 1450 р. до н. е.	виверження вулкана на о. Фера, що спричинило загибель критської цивілізації	149–146 рр. до н. е.	Третя Пунічна війна, руйнування Карфагена
1424–1388 рр. до н. е.	правління фараона Ехнатона в Єгипті	146 р. до н. е.	завоювання Греції римлянами, знищення Коринфа
Близько XIII–XII ст. до н. е.	Троянська війна	103 р. до н. е.	воєнна реформа Марія в Римі
Близько 1100 р. до н. е.	поява дорійців на Балканському півострові	82–79 рр. до н. е.	диктатура Сулли в Римі
Кінець XI ст. до н. е.	Утворення Ізраїльсько-Іудейського царства	74–71 рр. до н. е.	повстання рабів під проводом Спартака
VIII ст. до н. е.	період розквіту могутності Ассирійського царства	60 р. до н. е.	утворення першого тріумвірату в Римі
776 р. до н. е.	перші Олімпійські ігри	49–44 рр. до н. е.	громадянська війна в Римі, встановлення диктатури Цезаря
753 р. до н. е.	утворення міста Рим	43 р. до н. е.	Створення Другого тріумвірату
612 р. до н. е.	руйнування Ніневії, столиці Ассирії	30 р. до н. е.	встановлення імперії в Римі та початок правління Октавіана Августа
594 р. до н. е.	реформи Солона	313 р.	перетворення християнства на державну релігію Римської імперії
562–527 рр. до н. е.	правління Пісистрата в Афінах (з перервами)	330 р.	перенесення столиці імперії до Константинополя
550 р. до н. е.	створення Перської держави	395 р.	поділ Римської імперії на Західну та Східну (Візантійську)
538 р. до н. е.	завоювання персами Вавилону	410 р.	захоплення Рима готами
525 р. до н. е.	завоювання персами Єгипту	434–453 рр.	царювання Аттили
509 р. до н. е.	реформи Клісфена в Афінах, встановлення республіки в Римі	476 р.	падіння Західної Римської імперії

Сергій Голованов

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Інтегрований курс

Підручник для 6 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2019

УДК 373.5:94(100)'' .../ 05''+
94(100)'' .../05''](075.3)
Г61

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12. 04. 2019 № 472)**

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Пригадаймо!

Зрозуміймо й запам'ятаймо!

Перевіряємо засвоєння
навчального матеріалу.

Працюємо з історичними
поняттями, термінами,
датами і картосхемами.

Поміркуймо разом
(Працюймо в групах).

Працюймо творчо.

Рубрика «Ерудит-Онлайн» —
ознайомлюємося з цікавими фактами.

Голованов С. О.

Г61

Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. — Тернопіль : Астон, 2019. — 224 с. : іл.
ISBN 978-966-308-762-7

Зміст підручника відповідає чинній програмі МОН України з предмета «Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс» для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Навчальний матеріал, поданий у підручнику, сприятиме розвитку аналізування й зіставлення історичних подій, а також формуванню розуміння історичного минулого українського народу як складової історії людства.

Ураховуючи новизну і певну складність вивчення історії для молодших підлітків, підручник представлено у вигляді уявної мандрівки в часі, протягом якої школярі разом з учителем можуть яскраво уявити історичні події так, ніби бачили їх на власні очі. Завдання та завдання зорієнтовані на вікові особливості шестикласників.

Видання призначено для навчання учнів (учениць) у 6 класі, студентів педагогічних навчальних закладів, а також педагогів-істориків.

УДК 373.5:94(100)'' .../ 05''+94(100)'' .../05''](075.3)

ISBN 978-966-308-762-7

© Голованов С. О., 2019
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2019

ЗМІСТ

Подорож у минуле (звернення до шестикласників).....	5

ВСТУП ДО ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

§ 1. Повторення вивченого в 5 класі. Особливості Стародавнього світу.....	6
<i>Практична робота № 1 «Відлік часу в історії»</i>	12

РОЗДІЛ I. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 2. Виникнення людини.....	15
§ 3. Становлення людства.....	20
§ 4. Господарство первісних людей.....	23
§ 5. Розвиток господарства. Неолітична революція.....	28
§ 6. Духовна культура та вірування людей.....	32
<i>Практична робота № 2 «Основні стоянки й пам'ятки первісних людей на території України»</i>	35
§ 7. Трипільська археологічна культура на території України.....	37
§ 8. Початок формування держави та цивілізації.....	41

РОЗДІЛ II. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Тема 1. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

§ 9. Цивілізація долини Нілу.....	46
§ 10. Єгипетська держава.....	52
§ 11. Розквіт могутності Єгипетської держави.....	56
§ 12. Релігія, міфологія та культура Стародавнього Єгипту.....	61
<i>Практична робота № 3 «Міфи та релігія Стародавнього Єгипту» (у додатку за QR-кодом)</i>	66

Тема 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ.

§ 13. Найдавніші держави Дворіччя. Стародавній Вавилон.....	69
§ 14. Фінікія та її сусіди в давнину.....	73
§ 15. Месопотамія в I тис. до н. е.	79
<i>Культура та релігія народів Передньої Азії (на розсуд учителя в додатку за QR-кодом)</i>	86

Тема 3. СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

§ 16. Стародавня Індія.....	88
§ 17. Релігія та культура Стародавньої Індії.....	92
§ 18. Стародавній Китай.....	96
§ 19. Релігія та культура Стародавнього Китаю.....	100
<i>Практична робота № 4 «Писемність, освіта і наукові знання в Стародавньому Китаї»</i>	104

РОЗДІЛ III. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

§ 20. Особливості цивілізацій Стародавнього Сходу й античної греко-римської цивілізації.....	107

Тема 1. СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§ 21. Природа та населення Стародавньої Греції.....	110
§ 22. Мінойська й Ахейська палацові цивілізації.....	112
§ 23. Греція у VIII–VI ст. до н. е.	116
§ 24. Завершення становлення держави в Афінах.....	118
<i>Практична робота № 4 «Спартанський поліс. Побут і виховання спартанців»</i>	122

§ 25. Велика грецька колонізація	124
§ 26. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України	127
<i>Практична робота № 5 «Геродот про скіфів. Історичні джерела про Скіфський похід Дарія I»</i>	131

Тема 2. АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

§ 27. Греко-перські війни	135
§ 28. Розквіт афінської демократії	140
<i>Практична робота № 6 «Господарювання та повсякденне життя в Давній Греції»</i>	144
§ 29. Втрата Грецією незалежності	147
§ 30. Досягнення грецької культури	150
<i>Практична робота № 7 «Архітектура та скульптура в Давній Греції»</i>	153
<i>Практична робота № 8 «Міфологія та релігія давніх греків»</i>	156

Тема 3. ДОБА ЕЛЛІНІЗМУ

§ 31. Східний похід Александра Македонського	160
<i>Практична робота № 9 «Особистість і діяльність Александра Великого за історичними джерелами»</i>	165
§ 32. Утворення та розквіт елліністичних держав у IV–II ст. до н. е. Елліністична культура	166

Тема 4. СТАРОДАВНІЙ РИМ У VIII–I ст. до н. е.

§ 33. Природні умови Італії та виникнення Рима	172
§ 34. Римська республіка V ст. до н. е. – середини III ст. до н. е.	174
§ 35. Воєнна експансія Риму й утворення Римсько-Середземноморської держави	177
<i>Римська армія (на розсуд учителя в додатку за QR-кодом)</i>	181
§ 36. Римське суспільство в середині III ст. до н. е. – середині II ст. до н. е.	182
§ 37. Римляни та їхнє життя	184
§ 38. Римська республіка в II–I ст. до н. е.	187
§ 39. Руїнування та падіння республіканського ладу в Римі	189

Тема 5. ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ І РАННЯ ІМПЕРІЯ

§ 40. Встановлення імперії в Римі	193
§ 41. Римська імперія в I–II ст. н. е.	195
§ 42. Місто Рим і життя його мешканців	199
§ 43. Виникнення християнства	201

Тема 6. ПІЗНЯ РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 44. Римська імперія в II–III ст.	203
§ 45. Пізня Римська імперія в IV–V ст.	205
<i>Християнська церква (на розсуд учителя в додатку за QR-кодом)</i>	206
§ 46. Падіння Західної Римської імперії	206
<i>Культура Давнього Риму (на розсуд учителя в додатку за QR-кодом)</i>	209

РОЗДІЛ IV. ВНЕСОК ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ, КУЛЬТУР, НАРОДІВ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА

§ 47. Антична цивілізація та Україна	212
§ 48. Суспільне й господарське життя, духовний світ давніх слов'ян	216
§ 49. Слов'яни під час Великого переселення народів	218
§ 50. Витоки сучасних цивілізацій	221
<i>Словник термінів. Відповіді на кросворди та ребуси (у додатку за QR-кодом)</i> ..	223
<i>Табличка-пам'ятка з римськими числами</i>	форзац 3
<i>Хронологічна таблиця</i>	форзац 3–4

Подорож у минуле

Ви ніколи не мріяли про подорож у минуле? Винайти машину часу й поринути на ній у сиву давнину? Обіцяю, це буде захоплива пригода. Торік, у 5 класі, ви гортали сторінки історії нашої країни, яка є складовою минулого всього людства. А нині ми вирушаємо в ті часи, коли на планеті з'явилися перші істоти, утворилося людське суспільство (сукупність людей, об'єднаних прагненням вижити), утворилися перші держави. Усі ці події відбувалися протягом мільйонів років. Їх вивчає особлива наука — історія Стародавнього світу, що є першою складовою всесвітньої історії. Отже, цей підручник буде вашим компасом для далекої подорожі, але ним необхідно вміти користуватися.

Щоб не збитися з правильного шляху, на уроці потрібно прочитати параграф, що має певну назву. Зміст параграфа поділено на окремі частини, які, своєю чергою, мають номер і назву, — кожна з них буде сходинкою в давнину. В оповіді про події минулого **виділені** імена історичних осіб, назви місць подій і дати, а також деякі нові, незнайомі для вас слова — терміни. Пояснення нових понять подано на берегах сторінки. Висновки виділено *курсивом*. Таким самим шрифтом позначено слова або речення, що мають особливе значення. Пам'ятайте, що всі завдання, які потребують для розв'язання записів (кросворди, ребуси, стрічка часу тощо) потрібно виконувати в робочому зошиті.

Прочитавши параграф, спробуйте відповісти на запитання та виконати завдання, подані наприкінці тексту. Якщо це виявиться складно, значить, ви були неуважні під час нашої подорожі. Просто слід прочитати параграф іще раз. Особливу увагу зверніть на дати, без них ви не зрозумієте, у якому часі перебуваєте, і не зможете відшукати в минулому цікаві події та потрібних вам людей.

Запитання, що змушують згадати попередні параграфи, допоможуть вам краще засвоїти набуті знання. Завершують підручник хронологічна таблиця (на форзаці) та словник термінів (у додатку за QR-кодом).

Додаткові цікаві тексти розміщені на сайті видавництва, з ними можна ознайомитися за посиланнями та QR-кодами, поданими під рубрикою «Ерудит-Онлайн».

Отже, ви готові до мандрівки в минуле? Чудово! Ми вирушимо в дуже цікаву подорож, яка триватиме протягом навчального року!

*Хай щастить
вам у навчанні!
Автор*

ВСТУП ДО ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

§ 1. Повторення вивченого в 5 класі. Особливості Стародавнього світу

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Історія
2. Історичні джерела
3. Хронологія
4. Архів, бібліотека, музей

- а) писемні, усні, речові пам'ятки
- б) наука про минуле людства
- в) місця зберігання історичних пам'яток
- г) наука про способи обчислення часу

1. Що таке історія. Час і простір в історії. Історичні джерела

Історію людства вивчає наука, яка називається **всесвітня історія**. Учені поділяють її на великі періоди: **історію Стародавнього світу**, **історію Середніх віків**, **Нову історію** та **Новітню історію**. Кожен із цих періодів вивчає окрема галузь історичної науки. Ви ознайомитеся з ними в старших класах.

Пізнавати нове завжди цікаво, а поринути в історію — найцікавіше заняття. Ця наука захопить вас подіями минулого, розповість про вражаючі пригоди наших предків, навчить краще розуміти сьогоденний світ.

Знання й розуміння історії робить людей освіченими й мудрими. За стародавніх часів історика називали «передавачем часу», тобто вважали людиною, яка наближає минуле до сьогодення, робить його зрозумілішим для нащадків. Кожен історик має відповісти на такі запитання: *Що відбувалося? Де і коли?*

Щоб знайти на всі ці запитання відповіді, історики всебічно досліджують події минулого. Науковці розміщують ці події в історичному просторі, тобто дізнаються, де саме сталося те, що цікавить у минулому. У цій справі стають у пригоді історичні карти. Вони допомагають **зануритися в історичний простір**.

Щоби стати гарним істориком, фахівцем зі своєї справи, потрібно добре вивчити історичний простір. Інакше, опинившись у минулому, ми не зрозуміємо того, що відбувається навколо, і можемо потрапити в небезпеку.

Одночасно треба встановити, наскільки давно відбувалися події минулого. Це називається: **визначитися в історичному часі**.

Отже, відбуваючи в минуле, ми будемо постійно стежити за двома орієнтирами: історичним часом та історичним простором.

У п'ятому класі ми дізналися, що історики черпають знання з **історичних джерел**. Джерела поділяються на три різновиди: **писемні**, **усні** та **речові**. Історичні джерела — це віконця, через які можна зазирнути в минуле.

Яке джерело відображає кожний із малюнків? Відповідь обґрунтуйте.

Отож, ви підготувалися до подорожі в часі. Тепер вас можна називати «майбутніми істориками», і ви готові до подорожі в минуле! Сьогодні ми розпочинаємо вивчати **історію Стародавнього світу**. Що ж приховане за цією магічною й загадковою назвою?

Наука, що зветься історією, склалася дуже давно.

У V ст. до н. е. в Греції жила мудра людина на ім'я **Геродот** — географ, учений-мандрівник. Він задумав написати розповідь про події греко-перських війн (докладно про них ви дізнаєтеся пізніше — уявно мандруючи Стародавньою Грецією). Греки дуже пишалися своєю перемогою над персами. Пишатися їй насправді мали чим — ворог був сильний, перемога над ним — почесною. Тож Геродот мріяв увічнити героїзм свого народу. Подорожуючи, накопичував знання про минуле народів, які воювали проти греків. Він збирав спогади свідків подій, згадки про різноманітні події. Урешті-решт Геродот створив величезну наукову працю й назвав її «Історія», що грецькою означає «розповідь про те, що дізнався».

Геродот, «батько історії» (близько 486–425 pp. до н. е.)

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Геродот першим описав Скіфію (давня держава на теренах сучасної України) і народи, які її населяють. Давньогрецький історик розповів, зокрема, про скіфські річки: Істр (Дунай), що «тече через усю Європу»; Борисфен (Дніпро) («біла моря — могутня ріка. Тут до нього приєднується Гіпаніс (Південний Буг), що впадає в той самий лиман»).

Також Геродот переказав чимало міфів про скіфів. Наприклад, про їх шлюби з воєвничими жінками з племені амазонок, чим можна, на думку історика, пояснити скіфський звичай, що забороняє дівчині виходити заміж, поки вона не вб'є ворога.

Історичні літописи створювали й раніше, але Геродот першим спробував описати історичні події, що відбувалися протягом великого періоду життя багатьох народів. Так була започаткована наука **історія, яка досліджує події минулого, їх взаємозв'язок, причини та наслідки**. Без цієї науки люди не знали б свого минулого і тому гірше розуміли б сьогодення. Знання про минуле допомагає народам обирати кращий шлях розвитку, не повторювати помилок попередніх поколінь.

2. Своєрідність епохи Стародавнього світу як першого етапу в історії людства

Історія Стародавнього світу, шлях, яким ми мандруватимемо, — це складова всесвітньої історії. **Історія Стародавнього світу вивчає найдавніший період минулого людства: часи від виникнення найдавніших предків людей** (це відбулося майже п'ять мільйонів років тому) *до 476 р. нашої ери*.

Історичний шлях Стародавнього світу має свої відтинки, етапи, повороти. Перший його етап (розділ) — **історія первісного суспільства**. Ми побачимо наших найдавніших предків, дізнаємося, як утворились об'єднання перших людей, як вони згуртувалися в суспільство, як виникла нерівність.

Далі перенесемося до **Стародавнього Сходу**, де спостерігатимемо, як утворювалися найдавніші держави; побачимо, як споруджували велетенські піраміди, що до нашого часу височіють на землях Єгипту. Відвідаємо вулиці та площі Вавилону; помандруємо далі на схід; ступимо на землю Фінікії та Іудеї, оглянемо місто Єрусалим; поглянемо, як будували Велику Китайську стіну.

Чимало часу в уявних мандрівках приділимо **Стародавній Греції** — країні дивовижної краси. Зокрема, ознайомимося з її історією, чудовою культурою, мудрим і героїчним народом. Там ми дослухаємося до шурхоту вітру між білосніжних колон античних храмів; торкнемося мармурових скульптур, які створили геніальні Фідій і Пракситель; на вулицях Афін зустрінемо Сократа в супроводі учнів.

І, нарешті, потрапимо до **Стародавнього Риму** — могутньої держави, яка силою зброї своїх легіонів захопила майже весь світ. Проте ніщо не буває вічним. Минули століття, і Рим виснажився в боротьбі з підкореними народами та рабами. Римська держава, наче колос (велика статуя) на глиняних ногах, упала під ударами сильних племен-варварів і розкололася на безліч уламків. Варварські народи утворили на території імперії королівства, створили власну цивілізацію.

Падіння Західної Римської імперії (476 р.) — це кінцевий пункт нашої мандрівки країнами Стародавнього світу.

3. Історичні джерела з історії Стародавнього світу

ХРОНОЛОГІЯ	СТАРОДАВНІЙ СВІТ	АРХЕОЛОГІЯ	АНТРОПОЛОГІЯ	ЕТНОЛОГІЯ	
		1901 р. – XXI ст.			
		XV ст. – XIX ст.			
		476 р. – поч. XV ст.			
близько 5 млн р. до н. е. – 476 р.					

Поняття «історичні джерела» загалом уже добре відоме вам — ви ознайомилися з ним у 5 класі, згадували його і цього року. Отже, щоб дізнатися про далеке минуле, історики користуються *джерелами знань про давнину*, або **історичними джерелами**, яких є кілька різновидів (усні, письмові та речові).

Чимало відомостей історики отримують із **письмових джерел** — стародавніх літописів, державних документів тощо. Їх вивчають історичні науки про давні письмена **палеографія** та **археографія**. *Минуле людства, відтворене в письмових джерелах, називають історичним часом.*

Зазначимо, що науковці-історики використовують ще й іншу, детальнішу, класифікацію джерел з історії Стародавнього світу.

Писемність утворилася кілька тисяч років тому. Історія ж людства нараховує мільйони років. Як тоді можна дізнатися про те, чого нема в письмових джерелах? У цьому допомагають залишки діяльності людини.

Як працюють археологи? Там, де є поселення, на землі тим чи іншим чином опиняються побутові речі: уламки посуду, інструменти тощо. На полі битви залишаються зброя й обладунки. Згодом усе це заростає травою, опиняється під ґрунтом. Так утворюється *підземний шар, який зберігає сліди діяльності людей у певний час*, — **культурний шар**. Зрозуміло, що пізніший (верхній) шар розташований над раннім (нижнім). Тому за глибиною розміщення (історики кажуть — *залягання*) предмета під землею виявляють, коли він туди потрапив.

Вивчає минуле за речовими залишками діяльності людства археологія. Це одна з історичних наук, яка досліджує минулі часи, вивчаючи залишки господарчої діяльності давніх людей. Такі залишки науковці називають **археологічними джерелами**.

Щоби здобути такі цінні залишки, археологи шукають місце розкопок. Відтак починають шар за шаром виймати землю і так заглиблюються від пізніх до давніших та глибших культурних шарів. Предмети, що знаходять, археологи збирають, зазначають глибину знахідки і пакують. Потім досліджують їх, щоб дізнатися, як жили давні люди, що вони вміли робити, які знаряддя використовували, чим харчувалися тощо. Археологічні джерела дають чимало відомостей про минуле для тих, хто досліджує історію.

На нашій планеті й досі є племена, які живуть у первіснообщинному ладі. Вивчаючи їхнє життя, учені дізнаються про минулі часи. Це царина **етнографії (етнології)** — *історичної науки про особливості життя, побут, господарство, перекази, вірування народів*. Ця наука вивчає **етнологічні джерела**.

Знання про розвиток наших найдавніших предків історикам дає **антропологія** — *наука, що вивчає залишки викопних істот, походження й розвиток людини*. Методи антропології допомагають за формою кісток відтворити зовнішній вигляд стародавніх людей. Ця наука досліджує **антропологічні джерела**.

Події минулого не є історичним фактом, якщо вони не визначені в часі. Лише після датування вони посядуть своє місце серед інших подій у житті наших предків. *Датування подій минулого, визначення їхньої послідовності в часі здійснює історична наука хронологія*. Її цікавлять **хронологічні джерела** (зокрема стародавні календарі, літочислення, дані природничих дисциплін тощо).

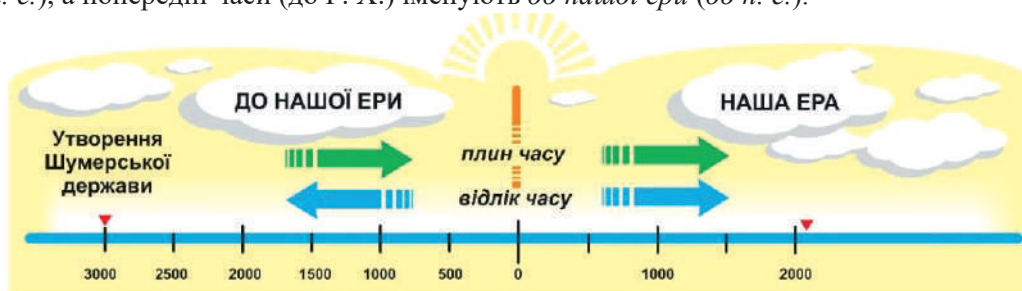
Отже, тепер ми з вами озброєні новими знаннями про історичні науки та джерела, що так необхідні для подорожі в минуле.

4. Відлік часу в історії Стародавнього світу

Щоб не загубитися в часі, потрібно знати, що в давнину кожен народ вимірював його по-своєму. Для виміру потрібно мати точку, від якої починається відлік.

Первісні народи за початок виміру (точку відліку) брали збір урожаю або якусь значну подію, наприклад стихійне лихо чи явище природи, яке траплялося надзвичайно рідко. Вони казали приблизно так: «на десятий рік від часу, коли згасло сонце», «через рік після того, як здригнулася земля» тощо.

Стародавні народи позначали роки іменами царів чи правителів: «шостий рік царювання великого царя Хаммурапі», «третій рік другої тиранії Пісистраата». Римляни рахували роки від заснування міста Рима: «327 рік римської ери» або «502 рік від заснування міста». Більшість народів сучасного світу веде літочислення від народження (Різдва) Ісуса Христа. Вважають, що це сталося понад дві тисячі років тому. Час, який минув після Різдва Христового (по Р. Х.), називають *нашою ерою* (*н. е.*), а попередні часи (до Р. Х.) іменують *до нашої ери* (*до н. е.*).

Потрібно бути уважним, адже висловлювання «це сталося 3000 років тому» і «сталося за 3000 років до н. е.» означають різні поняття. Це не одне й те саме: близько 3100 р. до н. е. утворилася Єгипетська держава в долині Нілу; а приблизно 3000 років тому (1085 р. до н. е.) на тих самих теренах ця держава вже ввійшла в завершальний період своєї історії, якому історики дали назву — Пізнє царство. Отже, шановні мандрівники в часі, якщо добре не володіти правилом відліку часу, можна потрапити зовсім не туди, куди збираєшся.

Як же безпомилково визначити, скільки років тому відбулася певна подія? Потрібно скористатися надзвичайно простим правилом: щоби встановити час, який минув від певної події до поточного моменту, слід додати *кількість років, котрі минули до нашої ери*, до *кількості років, що минули після початку нашої ери до поточного моменту*.

Примітка. 1. Від початку нашої ери минуло рівно стільки років, яким числом позначено рік, у котрому ви живете.

2. Відлік років до нашої ери ведуть у зворотному напрямку. Наприклад, за 100-м роком настає 99-й, потім 98-й, 97-й тощо. Так позначають роки, що залишилися до початку нашої ери. За 1-м роком до н. е. настає 1-й р. н. е., або просто 1-й рік, потім 2-й, 3-й, ... 2019-й.

5. Календарі Стародавнього світу

Для успішного вивчення історії потрібно добре розуміти, що таке календар, його походження та розвиток.

Календар — це система обрахунку часу, базована на періодичності явищ природи: зміни пори року, дня і ночі, вигляду (фаз) Місяця.

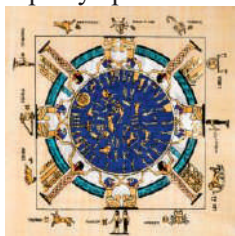
У деяких стародавніх народів був у вжитку місячний календар — система вимірювання часу за змінами фаз Місяця. Проміжок часу між однаковими фазами отримав назву *місяць*. Згодом люди почали використовувати *сонячний* календар, базований на спостереженні за рухом Сонця. За цією системою, час поділяли на роки та дні. Для полегшення вимірювання застосовували умовне об'єднання днів у *тижні* та *місяці*.

Найдавніший календар створили близько 2500 р. до н. е. в Межиріччі. У ньому було 12 місяців і він був сонячно-місячний. Оскільки цей календар коротший від сонячного, доводилося додавати до нього місяці, щоб він збігався із сезонами польових робіт.

Облік часу в давнину відрізнявся від сучасного. У стародавніх греків доба розпочиналася зі світанку, а в германців — з ночі. Народи, які часто воювали, поділяли добу на «варти». У вавилонян та іудеїв доба становила три варти, у римлян — чотири. Добу поділяли на ніч і день, який тривав 12 годин. Оскільки тривалість дня протягом року змінювалася, то й година мала різну тривалість. Це було дуже незручно.

Вавилонський
місячний календар

Давньоєгипетський
сонячний календар

Давньоримський
календар

У місячних календарях тривалість місяців однакова — 30 днів, але ці календарі неточно вимірювали тривалість астрономічного року.

Єгиптяни наприкінці року почали додавати п'ять днів, щоб він дорівнював 365 дням, поділу на тижні не було. Вони поділяли рік на сезони польових робіт, назви яких пов'язані з явищами природи: сезон повені, сезон повернення річки до берегів і сезон низької води. Усі основні сезони тривали по чотири місяці.

Значимо, що заняття людей значно впливали на спосіб виміру часу. Тому різні народи — скотарі, мисливці, землероби — створювали свої календарні системи.

РОЗВИТОК КАЛЕНДАРЯ

Давньоримський календар → Юліанський календар → Григоріанський календар

Первинний давньоримський календар; час виникнення достеменно не відомий

Рік розпочинався наприкінці березня (під час весняного рівнодення). Налічував десять місяців, які називали спочатку Перший, Другий, Третій... Згодом римляни присвоювали місяцям назви. Кількість днів у році становила 304, що не збігалося з природним циклом, тому календар був незручним.

Юліанський календар

запровадив у 45 р. до н. е. Юлій Цезар; цим календарем користуються і сьогодні деякі православні церкви

Григоріанський календар

запровадив у 1582 р. н. е. Папа Римський Григорій XIII

Астрономи давньоримського державного діяча, полководця Юлія Цезаря підраховували, що рік — це 365 днів і 6 годин. Щоб не розпочинати рік у різні години дня, домовилися вважати, що тривалість кожних трьох років становить по 365 днів, а четвертого — 366 (цей рік назвали *високосним*, або *переступним*). Рік поділили на 12 місяців. Першим місяцем вважали січень, тому 1 січня заступали на посади нові урядовці. Згодом жерці заплутали вимір часу, бо невчасно додавали високосні роки. Календар був зручним і простим, але неточним.

За такою системою відліку часу кожні 400 років календар випереджував час на три доби. Тому систему обліку перемістили вперед — весняне рівнодення збігалося з 21 березням (день і ніч за тривалістю були рівними). Цей календар використовують і сьогодні.

1. Що допомагає історикам дізнаватися про далеке минуле? **2.** Які різновиди історичних джерел вам відомі? Наведіть приклади. **3.** За яким правилом ведуть відлік років до нашої ери? Від якої події починається наша ера?

4. За поданими визначеннями назвіть відповідні поняття: • Період минулого людства від часів виникнення життя на Землі до падіння Західної Римської імперії (5 млн р. до н. е. – 476 р.). • Речові залишки людських дій, які час і кліматичні умови «ховають» під землею.

5. Підготуйте за матеріалами підручника та допоміжних джерел розповіді про: а) етапи (відтинки) історичного шляху епохи Стародавнього світу; б) основні етапи в історії людства; в) стародавні календарі. **6.** У чому полягає своєрідність періоду Стародавнього світу? У відповіді використайте такі слова: *мільйони, людство, ранній, найтриваліший, роки, життя, людина, виникнення, зняряддя праці, період історії, організована спільність*.

Практична робота № 1 «Відлік часу в історії»

I. Позначення на стрічці часу дати.

1. Знайдіть у тексті цього параграфа дати і позначте їх на стрічці часу, зокрема: а) роки життя Геродота; б) хронологічні межі Стародавнього світу.

II. Відлік років у історії (без використання стрічки часу).

1. Запишіть, скільки років тому утворили календарі: а) юліанський; б) григоріанський.
2. Запишіть, скільки років прожив Геродот.

III. Співвідношення понять рік – століття – тисячоліття.

1. У якому столітті жив Геродот? 2. У якому тисячолітті утворилось критська цивілізація (XXVI ст. до н. е.)? 3. Запишіть словами, у якому тисячолітті в Межиріччі було створено сонячно-місячний календар (2500 р. до н. е.). Яке це було століття?

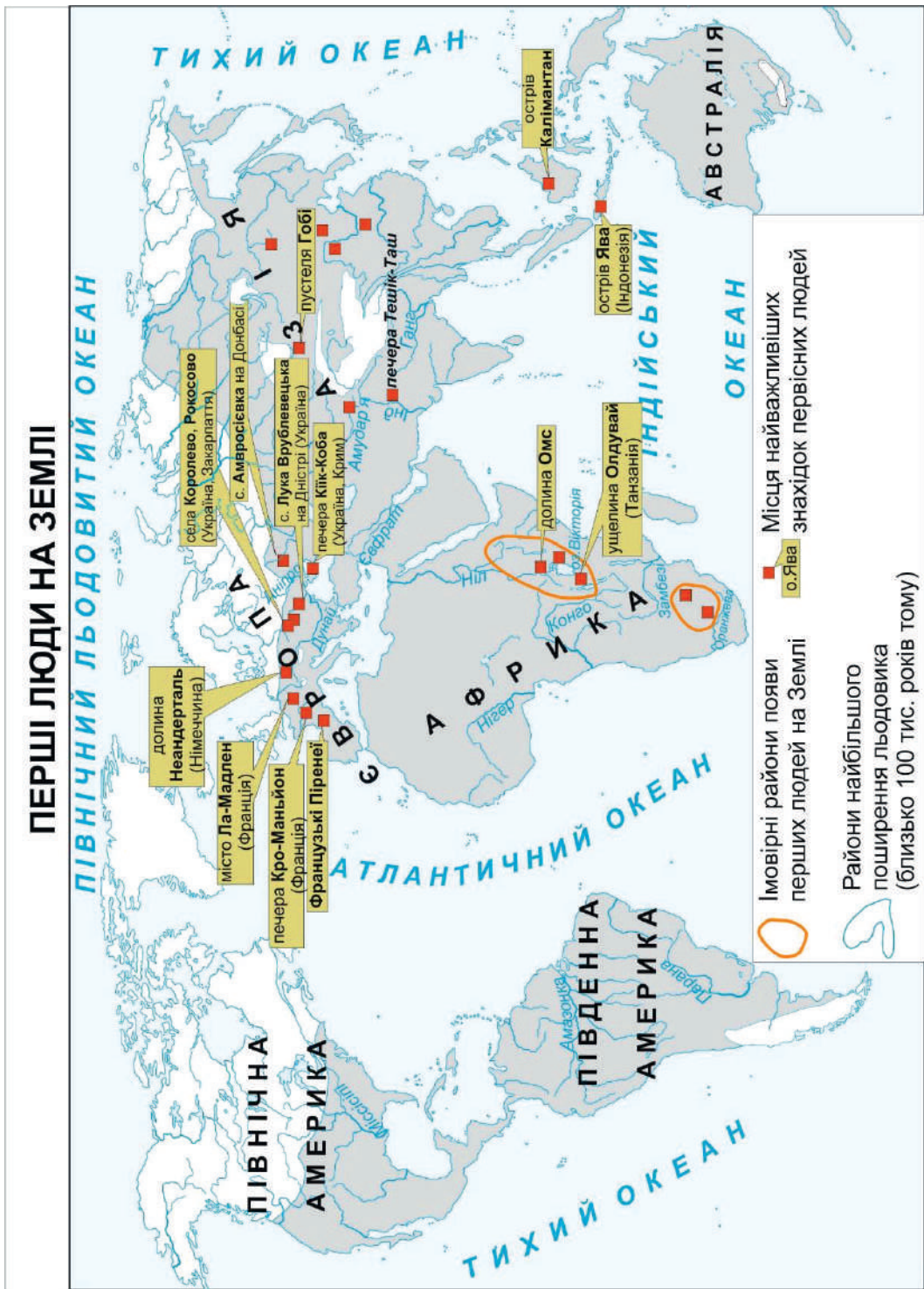
IV. Визначення тривалості й послідовності подій.

1. Давньокитайська держава Хань існувала у 202 р. до н. е. – 220 р. н. е. Скільки років вона проіснувала?
2. Що відбулося пізніше: поява дорійців на Балканському півострові (близько 1100 р. до н. е.) чи загибель критської цивілізації (1450 р. до н. е.)?
3. Який календар започаткували раніше: юліанський (45 р. до н. е.) чи григоріанський (1582 р. н. е.)?

ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ, АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

Розділ 1

§ 2. Виникнення людини

Дайте відповіді на запитання.

1. Які міфи про утворення Всесвіту та Землі вам відомі?
2. Чим, на вашу думку, людина відрізняється від тварини?
3. У 5 класі ви ознайомилися з різними словниками (*орфографічним, тлумачним, іншомовних слів, етимологічним, синонімів тощо*). Якщо, читаючи текст параграфа, ви натрапите на незнайоме слово, то до якого словника звернетеся для роз'яснення?

1. Наукові та релігійні теорії походження людини

Усе навколо вас насичене життям: розмовами людей, щебетанням птахів, «дзвоним» комах. Життя вирує повсюди: у воді, на землі, у повітрі.

Як виникло й розвивалося життя? Можливо, ви вважаєте, що це не важливо? Але людина тим і відрізняється від тварини, що мислить, прагне пізнати те, що приховане чи то в глибині століть, чи то в безмежжі Всесвіту.

Відтоді, коли утворилося суспільство, завжди поставали запитання, на які люди й досі не знайшли однозначної відповіді. Звідки ми з'явилися? Чому ми саме такі?

Було створено чимало теорій і гіпотез щодо походження людини, але основними серед них вважають такі:

- а) творіння людини з волі Бога;
- б) еволюційне походження людини;
- в) позаземне походження життя на планеті.

Теорії *Божого творіння світу й людини* дотримується релігія. Згідно з нею, світ і людей створив Бог. Але кожна релігія — християнство, іслам, буддизм, синтоїзм тощо — по-своєму викладає цю гіпотезу. Отож послідовники кожної з релігій мають власний погляд на явище та час створення світу.

Теорію *еволюційного походження людини* запропонував англійський учений Чарлз Дарвін. Він у середині XIX ст. в книзі «Походження видів» проголосив, що люди й усе живе на планеті сформувалися в результаті поступового, дуже повільного розвитку живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду. Цей процес називають **еволюцією**.

Нині цієї теорії дотримується більшість учених.

Тобто це — наукова теорія, яку католицька церква визнає цікавою. Зокрема, Папа Римський Пій XII ще в 1950 р. зауважив, що ця теорія заслуговує на серйозний розгляд. А Папа Іоанн Павло II, виступаючи на засіданні Папської академії наук, зазначив, що «церква вважає теорію еволюції серйозно обґрунтованою й підтвердженою низкою наукових фактів». Проте він додав, що душу людині міг дарувати лише Бог.

Деякі вчені дотримуються гіпотези *космічного походження людини*. Вони стверджують, що все живе на Землю занесене з космічного простору.

ЕВОЛЮЦІЯ

(від латин. *evolutio* — *розгортання, розвиток*) — поступовий, дуже повільний розвиток живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду з кожним новим поколінням.

2. Основні етапи антропогенезу.

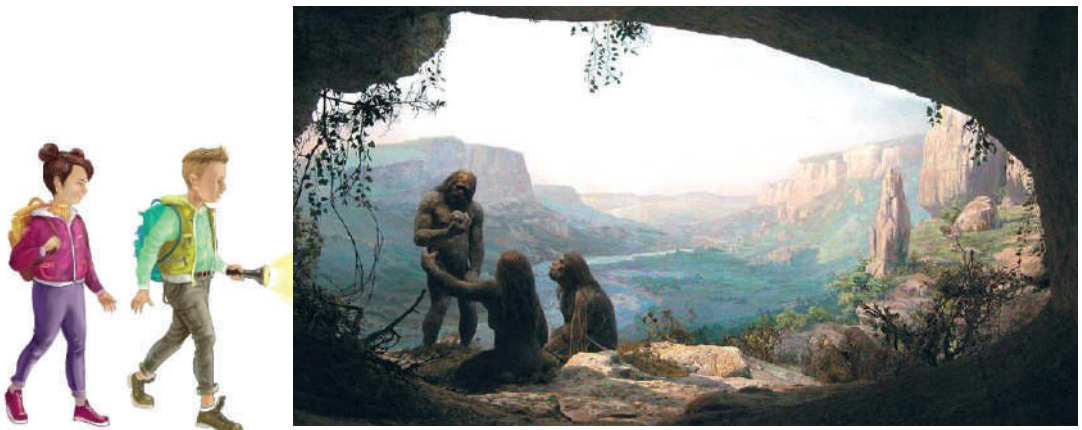
Виникнення людини та основні етапи її розвитку

Тепер важко уявити часи, коли людей на нашій планеті не було. Кілька мільйонів років тому природа була різноманітнішою, багатшою та незабрудненою. Тваринний світ ряснів дивовижними видами, від яких нині залишилися рідкісні викопні залишки. Клімат був теплим і дуже вологим. Велетенські папороті суцільними лісами вкривали землю. Однак світ природи постійно змінювався відповідно до змін кліматичних умов. Зникали деякі види рослин, натомість розвивались інші. Подібні зміни відбувалися й серед тварин.

У дуже далекі часи з'явилися найдавніші людиноподібні мавпи — *дріопітеки*. Це слово походить від двох грецьких слів: *drys* (дрис) — *дерево*; *pithekos* (пітекос) — *мавна*. Невеличкі, завбільшки як собака, вони мешкали на деревах, тому їхні лапи призвичаїлися триматися за гілки. Така форма кінцівок давала змогу тримати знаряддя праці. Дріопітеки були тваринами, але стали найдавнішими предками сучасних людей.

Спливали сотні тисяч років. З'являлися та зникали нові види тварин. Природа немовби «підшукувала» вдаліші тваринні форми, які були б краще пристосовані до існування в тих умовах. Розвивалися тваринний і рослинний світи, тобто тривала еволюція.

Урешті-решт, 4,5 млн років тому в природному середовищі сформувалася людиноподібна тварина, яку сучасні вчені називають *австралопітек*. Вимова цього слова може вас заплутати, бо дуже подібна до назви материка *Австралія*, хоча тут він зовсім недотичний. Слово «*австралопітек*» походить від латинського слова *australis* (аустраліс) — *південний* і грецького слова *pithekos* (пітекос) — *мавна*. Кісткові рештки цієї істоти були знайдені в Південній Африці.

Первісні люди та їхнє житло. Діорама в Палеонтологічному музеї (Київ)

Постава австралопітека, будова його кістяка давали змогу ненадовго ставати на задні кінцівки. Це виявилось корисним, коли через скорочення площі лісів австралопітеки були змушені перейти до життя на відкритій місцевості.

Пряма хода давала змогу озиратися довкола, здалеку помічаючи небезпеку або вистежуючи здобич під час полювання. До того ж, стоячи на задніх кінцівках, вони могли передніми тримати палицю або каменюку — найпершу примітивну зброю. Це робило австралопітеків сильнішими у двобої з хижаками й загалом допомагало вижити. Звичка до прямої ходи сприяла швидшому пересуванню. Така форма кістяка виявилася вдалою, й австралопітеки перейшли до *прямоходіння*. Але вони залишалися поки що тваринами, бо їхніми діями керувала не свідомість, а тваринні інстинкти.

Еволюція тривала, і приблизно 1,75 млн років тому з'явився ще один вид тварини, якій науковці дали назву *презінджантроп*. Непросто запам'ятати? Ще б пак!

Це слово походить аж від трьох слів:

- латинського *prae* (пре) — *перед*;
- давньоарабського *zindzh* (зиндж) — *назва Східної Африки*;
- грецького *anthropos* (антропос) — *людина*.

Руки презінджантропа ще не були усвідомленими та вправними, але ця істота прагнула пристосувати форму скельних уламків або дрючка до своїх дій. Тому в науці таку істоту назвали «людиною вмілою», або «хомо хабіліс» — від латинських слів *Homo habilis*. Презінджантропи розселилися по всій Африці, опанували Європу й Азію.

Нелегко борючись за виживання, первісні істоти пристосовувалися до тяжких умов життя. Їхня праця ставала усвідомленішою.

Знаряддя праці набували зручнішої форми. Водночас змінювалась і сама істота. Її зовнішність поступово втрачала тваринні риси, набувала ознак розумності. Збільшувався об'єм мозку, прямішала постава. Руки ставали коротшими й вправнішими.

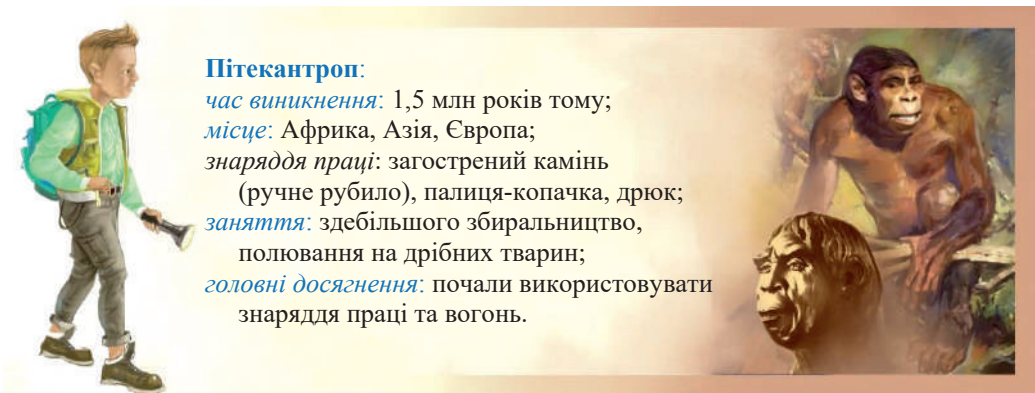
Близько 1,5 млн років тому сформувалась істота, назва якої — *пітекантроп* (з грец. *pithekos* — *мавпа* + *anthropos* — *людина*). Його залишки знаходять тепер на території Європи. Такі ж знахідки в Азії отримали назву *синантроп* — від латинського слова *Sina* (*Сіна*) — *Китай* і вже відомого вам грецького слова *anthropos* — *людина*. Він, як і пітекантроп, був середнього зросту, міцної статури. Однак хода в нього виробилася стійкіша — синантропи були рухливішими. Цю істоту **вважають уже не твариною, а людиною, бо вона вміла виготовляти знаряддя праці й користуватися ними.**

Найдавніші знаряддя праці

Залишки кісток перших людей

Пітекантроп:

час виникнення: 1,5 млн років тому;
місце: Африка, Азія, Європа;
знаряддя праці: загострений камінь (ручне рубило), палиця-копачка, дрюк;
заняття: здебільшого збиральництво, полювання на дрібних тварин;
головні досягнення: почали використовувати знаряддя праці та вогонь.

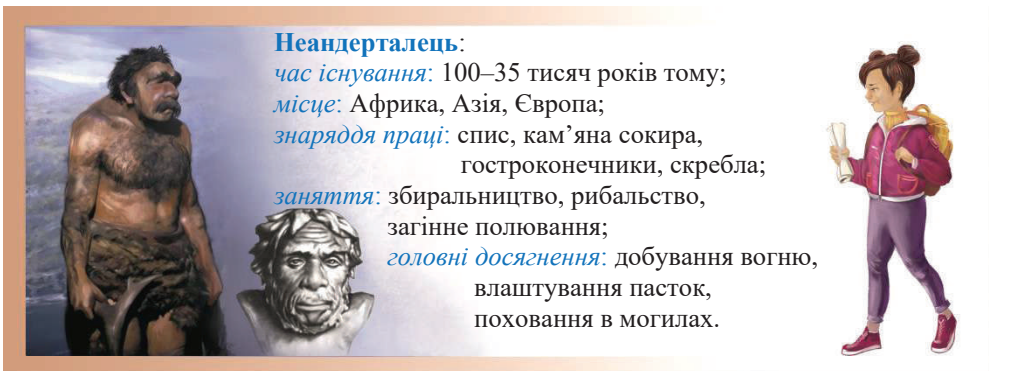
Пітекантропам не вдавалося видобувати вогонь, але вони не боялися ним користуватися. Зокрема, вихоплювали гілки, що спалахнули від блискавки, знаходили вогонь у траві, яка займалася спекотного дня.

Володіння вогнем прискорило розумовий розвиток людини. Вона навчилася підсмажувати їжу. Підсмажене м'ясо краще перетравлювалося, це сприяло розвитку структури мозку. Вогонь захищав і зігрівав серед дикої первісної природи. Його боялися тварини, а люди дивилися на багаття спокійно. Перші розумні істоти не мали, крім вогню, інших помічників, тому оберігали його як могли, підтримували вогнища в печерах тривалий час, іноді сотні років.

Еволюційний розвиток спричинював зміни в будові тіла найдавніших людей, створюючи види, яким було легше існувати в нових умовах.

Отже, близько ста тисяч років тому на Землі утворився різновид первісної людини, яку найменовано *неандерталець*, — за назвою долини Неандерталь (у Німеччині). Там уперше було знайдено викопні залишки цього різновиду первісної людини. Основні місця поселень неандертальців на території України — це печера Кіік-Коба, Старосілля, навіс Заскельний, Чокурча.

Люди цього виду були невисокі на зріст (до 165 см). Масивне чоло, короткий туб і верхні кінцівки — за будовою тіла неандерталець був значно ближче до сучасної людини, ніж попередні типи. Щоправда, руки мав не такі спритні та рухливі, як у нас із вами, але дуже сильні, немов лещата. Мешкаючи в печерах, неандертальці будували житла з кісток великих тварин, укриваючи їх шкурами.

Неандерталець:

час існування: 100–35 тисяч років тому;
місце: Африка, Азія, Європа;
знаряддя праці: спис, кам'яна сокира, гостроконечники, скребла;
заняття: збиральництво, рибальство, загінне полювання;
головні досягнення: добування вогню, влаштування пасток, поховання в могилах.

Неандертальці мали більший об'єм мозку, тому були значно розумнішими за пітекантропів і синантропів.

Вони навчилися самі видобувати вогонь: зауважили, що коли тривалий час терти одна об одну дерев'яні палички, то вони загоряться. А ще хтось помітив, що під час удару каменя об камінь спалахують іскринки. Тепер не було потреби чекати, поки блискавка підпалить дерево чи траву й подарує вогонь; не потрібно було переносити із собою палаючу гілку на нове місце поселення.

Людина оволоділа вогнем — це стало одним з найбільших її досягнень.

ЗНАЧЕННЯ ВОГНЮ ДЛЯ ЛЮДИНИ				
використання як зброї на полюванні	захист від хижаків тощо	приготування їжі	засіб зігрівання	сприяння об'єднанню людей

Неандертальці вільніше пересувалися, шукаючи сприятливіших умов життя. Вони розселилися на значних територіях, мандруючи невеликими групами — первісними стадами. Така група спільними зусиллями могла підтримати своє існування, тобто прогородуватись і захиститися від небезпеки. Первісні люди могли існувати тільки спільно. Ніхто з них не міг вижити наодинці з природою, маючи надто примітивні знаряддя праці, а гуртом люди полювали навіть на великих тварин — мамонтів, бізонів тощо. Для цього використовувалися прийоми **загінного полювання**.

ЗАГІННЕ

ПОЛЮВАННЯ —

спосіб спільного полювання, за якого мисливці, лякаючи тварин галасом і зброєю, змушували їх бігти в пастку.

Загінне полювання очима первісної людини

Серед неандертальців виник звичай ховати померлих. Раніше люди цього не робили, бо австралопітеки та пітекантропи не розуміли, що таке смерть. Мабуть, вони сприймали померлих як живих, котрі заснули і не можуть прокинутися, тому залишали їх на місці. Неандертальці вважали, що померлі продовжують жити в іншому світі, тому залишали їм запас їжі та зброю.

Неандертальці були проміжною, вищою сходинкою еволюції від найдавніших людей до сучасної людини. Проте сплинули ще десятки тисяч років, перш ніж на планеті 40 тис. років тому з'явилася **людина сучасного фізичного типу**, яку вчені називають «**людина розумна**», або «**хomo сапієнс**» (від латинських слів *Homo Sapiens* — *людина розумна*).

Приблизно протягом п'яти тисяч років неандертальці та хомо сапієнс існували одночасно. Однак неандертальці зникли, їх витіснили спритніші й кмітливіші хомо сапієнс.

Кроманьйонець

(людина сучасного типу):

час виникнення: 40 тисяч років тому;

місце: Африка, Азія, Європа, Америка, Австралія;

знаряддя праці: лук, стріли, складні знаряддя;

заняття: збиральництво, рибальство, полювання; виникнення землеробства та скотарства (характерне для всіх хомо сапієнс);

головні досягнення: перехід до відтворювальних форм господарства, винайдення гончарства, ткацтва, приручення тварин.

Цікавинка про Мізинське поселення кроманьйонців, що на Чернігівщині, — за посиланням

<https://is.gd/WmK7ib> або QR-кодом

Ранніх хомо сапієнс інакше називають кроманьйонцями.

Назва цього виду людини походить від назви печери Кро-Маньйон у Франції, де були вперше знайдені їхні рештки. Антропологи відновили зовнішність кроманьйонців. Ці люди виявилися зовні схожими на нас. До *хомо сапієнс* належить усе сучасне людство.

1. Назвіть основні теорії походження людини. **2.** Як і коли виникла первісна людина? **3.** Як ви розумієте поняття «еволюція»? Поясніть на прикладі. **4.** Яку роль відігравав вогонь у житті первісної людини? **5.** На якому материкові розташовані ймовірні райони появи перших людей? Назвіть місця відомих знахідок стоянок прадавніх людей (за картосхемою). **6.** Які види діяльності властиві пралюдям? Як це їх характеризує?

7. Опишіть (на вибір) зовнішній вигляд, зазначте інші, відомі вам, характерні риси таких істот: *дріопітек*, *австралопітек*, *презінджантроп*, *пітекантроп*, *сінантроп*, *неандерталець*, *кроманьйонець*.

8. *Усміхніться і пограймо.* «Мавпуємо наших доісторичних предків, або Про користь прямоходіння». Для гри потрібні стіл, стілець, м'яч і необмежена фантазія.

Уявіть, що ви перенеслися на 5 млн років у минуле. Станьте так, щоб ви спиралися на підлогу тільки долонями та підшвами ніг (але не колінами!), і спробуйте з цього положення підкинути рукою м'яч. Ну і як? Тепер зіпріться рукою на сидіння стільця, трохи нахилившись уперед, і знову спробуйте кинути м'яч. Повторіть спроби, спираючись на стіл, і, урешті-решт, випроставшись.

§ 3. Становлення людства

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Континент (материк)

а) метеорологічні умови, властиві певній місцевості

2. Клімат

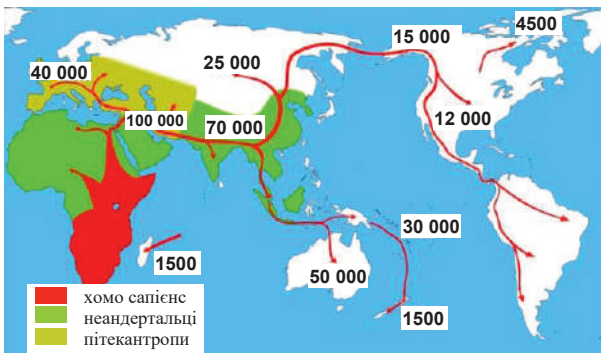
б) багаторічні природні накопичення криги на земній поверхні

3. Льодовик

в) велика частина суходолу, оточена з усіх чи майже з усіх боків морями й океанами

1. Розселення людей на земній кулі

Розселення людей на земній кулі

Учені досліджують імовірні місця розселення кроманьйонців. Вважають, що з Африки, через територію Близького Сходу, вони просувалися на південний та північний схід і через Аляску 30 тис. років тому потрапили на Американський континент, а на півдні дісталися до Австралії. Крім того, кроманьйонці розселилися по всій Європі.

Шляхи, якими перші люди дісталися до теренів сучасної України, остаточно не з'ясовані. Дослідники вважають, що наші предки просувалися зі Східної Африки, де була їхня прабатьківщина, через Західну Азію, Балкани й українське Закарпаття в Центральну Європу.

Найдавнішою в Україні є стоянка первісних людей (це були ще пітекантропи), яку знайшли біля селища Королево на Закарпатті в 1974 р. — їй близько 1 млн років (див. картосхему «Поселення перших людей і археологічні культури на теренах України» на с. 35).

Первісні люди жили на березі річки (сучасна Тиса), займалися полюванням і збиральництвом. Очевидно, вони вже знали й використовували вогонь, уміли добре обробляти камінь, дерево, кістку та шкіру. У Королеві зібрано з різних шарів понад 60 тис. кам'яних знарядь праці, що їх датують від 1 млн до 30 тис. років до н. е. Найдавніші знахідки відкопали на глибині 10–12 м. Це — наконечники списів, шкребла, ножі з місцевої гірської породи темно-сірого, бурого, майже чорного кольору. Виявилось, що на місці сучасного селища Королево протягом сотень тисяч років було поселення-майстерня з виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї.

Біологічні форми первісних людей поступово змінювали одна одну. Приблизно 40 тис. років тому на території майбутньої України з'явилися *ранні хомо сапієнс*, а саме — *кроманьйонці*. Вони жили на Закарпатті, Західному Поділлі, Наддніпрянщині, у Криму, південній частині Волині (знайдено приблизно 800 стоянок).

Згодом прадавні люди засновували поселення на берегах річок Десна (села Мізин, Пушкарі, Чулатів), Дніпро (села Круглик, Кирилівка), Дністер (територія сучасної Молдови), поблизу с. Андросівка, а також на теренах сучасного Донбасу.

Розселення перших людей — загадковий і складний процес. На його перебіг впливали зокрема природні чинники — зміна клімату, катаклізми тощо.

Зазначимо, що на нашій планеті поверхня суші періодично значно змінювалася. Велетенські ділянки земної поверхні — платформи — пересувалися на великі відстані, віддаляючись або стикаючись між собою. Від стикування поверхня землі скороблювалася — виникали нові гірські масиви. Утворювалися інші форми узбережжя морів та океанів, а в них нові течії — теплі та холодні.

ЛЬОДОВИКОВИЙ ПЕРІОД — тривале зниження температури земного клімату, результатом чого є *заледіння* — збільшення площі полярного льодяного покриву та льодовиків.

Так поступово на частині поверхні Землі утворився льодовий панцир завтовшки 1,5–2 км. Настав **льодовиковий період**. Від льоду гинули тропічні ліси та теплолюбні тварини. Натомість виникли шерстисті носороги, північні олені, печерні леви, мамонти тощо. Люди змушені були пристосовуватися до змін у природі.

Близько 600 тис. років тому на Землі значно похолоднішало. Клімат усієї планети докорінно змінився. Зими стали довшими, а літо — таким мінливим і прохолодним, що сніги не встигали розтавати. Наступної зими на них лягав новий шар снігу.

Цікавинка про льодовики — за посиланням <https://is.gd/rRQ2UI> або QR-кодом

2. Утворення рас

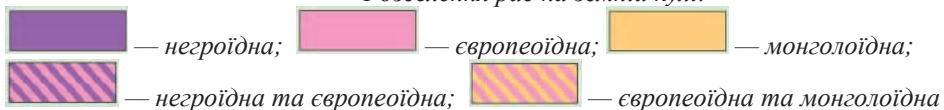
Процес еволюції тривав, набуваючи нових ознак. Під впливом природних і кліматичних умов організм первісних людей, починаючи ще з пітекантропа, поступово змінювався, набуваючи особливостей і відмінних рис. Розпочалося формування рас.

Людський організм шукав способів прилаштуватися до природи: люди боролися за виживання.

РАСИ — підвиди біологічного виду «хомо сапієнс», які утворилися в результаті їх остаточного пристосування до умов кліматичних зон.

Розселення рас на земній кулі:

Так, шкіра людей, які проживали в спекотливому кліматі Африки, під впливом сонця почала темніти. Темний колір шкіри та жорстке кучеряве волосся на голові, що утримувало прошарок повітря, захищали від перегріву. Через багато поколінь усі африканці стали темношкірими та кучерявими. Сформувалася **негроїдна раса**.

У Європі первісні люди набували особливих ознак в організмі. За умов прохолодного клімату та порівняно м'якого сонячного світла шкіра залишалася білою. Ніс ставав прямим, і прохолодне повітря, що вдихала людина, встигало зігріватися, перш ніж потрапляло до легенів. Жителі Європи утворили **європейську расу**.

На теренах Далекого Сходу люди, які мешкали за сухого клімату з частими пиловими бурями, набували жовтого кольору шкіри, укритої жировим шаром. У кутках очей утворювалася додаткова складка (епікантус), що захищала їх від пилу. Так поступово на теренах Східної Азії утворилася **монголідна раса**.

Коли 30 тис. років тому завершилося розселення «хомо сапієнс» по всій планеті, припинилося і формування трьох основних рас. Завдяки їхньому утворенню людство остаточно пристосувалося до існування в умовах різних кліматичних зон.

Упродовж наступних тисячоліть відбувалося змішування рас. Унаслідок цього процесу сформувалися десятки малих рас. Подальше їх змішування зумовило формування антропологічних типів людей, кількість яких становить близько трьохсот.

Расові відмінності лише зовнішні. Адже раси сформувалися на основі біологічного виду «хомо сапієнс», вони є рівноцінними.

1. Які зміни відбувалися в кліматі Землі 600 тис. років тому? **2.** Що таке льодовик? Як він утворюється? Що таке «льодовиковий період»? **3.** Покажіть на картосхемі межі просування льодовика в Євразії. **4.** Покажіть на картосхемі ймовірні шляхи розселення первісних людей.

5. Яким чином первісним людям довелося пристосовуватися до льодовикового періоду. До яких дій і винаходів, на вашу думку, вони змушені були вдаватися?

6. За матеріалами підручника і додатковими джерелами охарактеризуйте причини утворення людських рас і особливості їхньої зовнішності.

7. Уявіть, що, працюючи в Інтернеті, ви зауважили: три археологи різних часів згадували подібні знахідки.

- У пустелі Гобі (Монголія) знайшли знаряддя праці — клиноподібні скребки (нуклеуси), вік яких 15–20 тис. років.
- На річці Амур (Росія) у поселенні, вік якого 13–15 тис. років, археологи натрапили на цікавий різновид нуклеусів.
- На півострові Аляска (США) археологи знайшли нуклеуси, дуже подібні до знайдених раніше в Монголії та Росії. Вік знахідки — близько 12–13 тис. років.

Про що, на вашу думку, це свідчить? Сформулюйте висновок.

§ 4. Господарство первісних людей

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Знаряддя праці
2. Бронза
3. Мідь
4. Залізо

- а) сплав міді та інших металів (чи неметалів)
- б) ковкий, в'язкий сріблясто-білий метал
- в) ковкий, в'язкий червонувато-коричневий метал
- г) предмет, пристосування, прилад для полегшення трудових зусиль

1. Спосіб життя первісних людей, форми їхнього господарювання

Перші знаряддя праці були дуже примітивними. Ручними рубилами первісні люди перерубували стовбури дерев. Будуючи собі житла, вони розщеплювали кістки вбитих тварин. Палицею-копачкою розкопували землю, шукаючи їстівні ягоди та коріння, або збивали плоди з дерев. Головними заняттями первісних людей були **збіральництво** та **полювання**. У такий спосіб люди брали від природи в готовому вигляді те, що було їм потрібно. Вони робили це спільно, допомагаючи одне одному, що робило їх значно сильнішими від тварин.

Поступово змінювався зовнішній вигляд первісних людей. Зменшувались їхні щелепи, ікла перетворювалися на зуби, зникла паща. Вони вже не були схожими на тварин, бо завдяки пошукам нових прийомів праці збільшувався обсяг мозку.

Розвивався і мозок, стаючи складнішим, що робило людей розумнішими. Саме праця сприяла розвитку мозку, створенню сучасної людини. Знаряддя праці вміє виготовляти лише людина. Так само, як і використовувати їх для своїх потреб.

Розвиток людського мозку

Перші спроби праці

дріопітек

австралопітек

презінджантрон

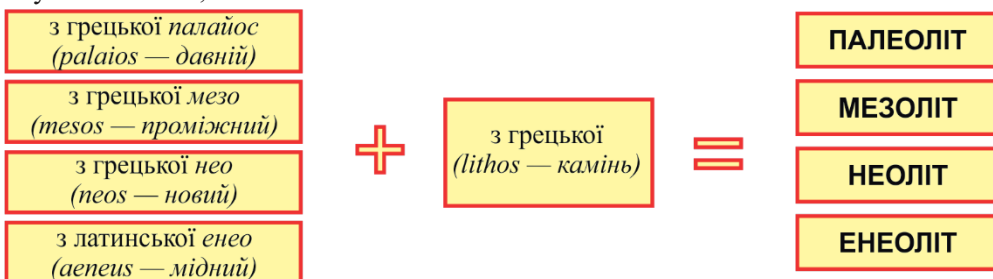

сучасна людина

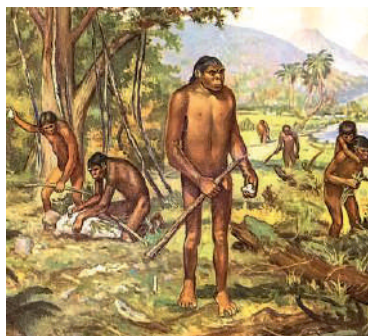
Виготовлення знарядь праці люди постійно вдосконалювали. Від найпростіших видів поступово переходили до складніших і зручніших. За мільйони років змінювався і матеріал, з якого їх виготовляли. Тому *epochu існування найдавніших людей* учені поділяють на періоди, що відрізняються матеріалом для знарядь праці.

ПАЛЕОЛІТ давньо-кам'яний вік 1 млн р. до н. е. – 10 тис. р. до н. е.	МЕЗОЛІТ середньо-кам'яний вік 10 – 7 тис. р. до н. е.	НЕОЛІТ ново-кам'яний вік 7 – 5 тис. р. до н. е.	ЕНЕОЛІТ мідно-кам'яний вік 5 – 3 тис. р. до н. е.	БРОНЗОВИЙ ВІК 3 тис. р. до н. е. – 9 ст. до н. е.	ЗАЛІЗНИЙ ВІК 9 ст. до н. е. – 3 ст. н. е.

Одразу зауважимо, що в таблиці, з якою ви щойно ознайомилися, мабуть, є невідомі вам слова (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт). Але їхнє лексичне значення важливо знати, щоб розуміти перебіг історичних процесів. Як запам'ятати ці слова, підкажуть словники, а також отака схема:

Наші предки постійно боролися за життя. На них чатували небезпека від хижаків, загроза голоду, хвороби. Люди гинули, не доживаючи й до тридцяти років. Природа не знає жалю — виживали найсильніші й найрозумніші. Збираючись у гурти, люди почувалися безпечніше. Так утворилися *первісні стада*, гуртуючись у яких люди здобували їжу і захищалися.

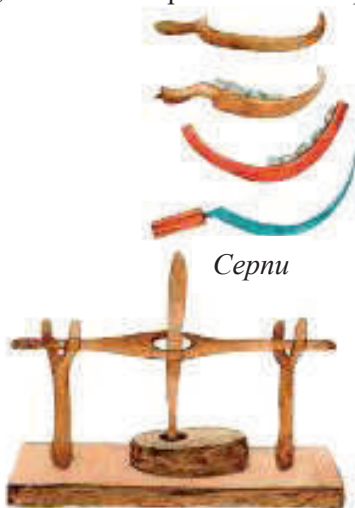
Первісне стадо

Життя в умовах похолодання змушувало людей пристосовуватися до суворого клімату. Тоді головним джерелом харчування стало полювання, бо малокалорійна їжа, яку давали рибальство та збиральництво, не забезпечувала виживання людей.

2. Привласнювальна форма господарювання

Давні люди вчилися господарювати. Холодний клімат спонукав людину шити собі одяг і взуття зі шкір тварин. Сильні та вправні пальці рук могли тримати вдосконалені знаряддя праці.

Прив'язавши загострений камінь до палиці-копачки, людина отримала сокиру. Поєднання палиці та кістки створило гарпун. У вжитку були також проколки, шила, голки, різноманітні наконечники, кам'яні ножі, шкребла, різці, товкачки. Найпоширенішим каменем для виготовлення знарядь праці був кремій (твердий, але ламкий камінь, який можна розколоти й отримати потрібну форму).

Серпи

Прилад для свердління

Знаряддя праці: від давнини до сьогодення

Виробляти продукти харчування люди ще не вміли. Вони знаходили їх у доквіллі в готовому вигляді. Таку форму господарювання історики назвали **привласнювальною**.

3. Становлення суспільної організації

Наприкінці льодовикового періоду сталися зміни у тваринному світі. У лісах зникли великі тварини — мамонти, носороги, ведмеді. Замість них з'явилися малі тварини, полювання на яких потребувало від мисливців не сили, а спритності.

РІД — форма об'єднання людей, які мали спільного предка.

СІМ'Я — згуртування чоловіків і жінок для спільного проживання, продовження роду, організації побуту.

РОДОВА ГРОМАДА — об'єднання членів одного роду, які спільно господарювали. У роді могло бути кілька громад.

ПЛЕМ'Я — об'єднання кількох родів, які мали між собою господарські та родинні стосунки.

Тримаючись разом, люди утворювали **рід**. Це була стійкіша форма об'єднання людей, на відміну від *стад*, які часто розпадалися чи змішувалися. Щоб вистояти в боротьбі за життя, люди згуртовувалися. Тому утворення родових стосунків було закономірним і неминучим явищем. Складання родових відносин прискорило розвиток людства. Коли рід зростав кількісно, він поділявся на **родові громади (общини)**. Кілька родів, що постійно зналися між собою, згодом об'єднувалися у **плем'я**.

Тримаючись разом, люди утворювали **рід**. Це була стійкіша форма об'єднання людей, на відміну від *стад*, які часто розпадалися чи змішувалися. Щоб вистояти в боротьбі за життя, люди згуртовувалися. Тому утворення родових стосунків було закономірним і неминучим явищем. Складання родових відносин прискорило розвиток людства. Коли рід зростав кількісно, він поділявся на **родові громади (общини)**. Кілька родів, що постійно зналися між собою, згодом об'єднувалися у **плем'я**.

Перед нами — поселення первісних людей. Це — громада, тобто об'єднання людей, які спільно господарюють. Якщо мешканці поселення є родичами, живуть під спільним дахом, працюють на землі разом, худобу випасають на одному пасовищі, тоді це — **родова громада**. На такі громади поділявся рід, якщо кількість родичів ставала великою — до кількох сот осіб.

Життєвий уклад родової громади

4. Родовий лад

Розвиток господарювання та стосунків людей спричинив виникнення нової форми людського суспільства — **родових об'єднань** (родів і племен). Форму організації суспільства у такому вигляді називають *родовим ладом*.

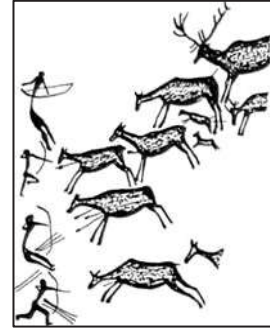
У роді й племені господарювали нарівні жінки й чоловіки. Заняття чоловіків — мисливство, воно забезпечувало смачну й поживну їжу, але не завжди було вдалим. Справою жінок було збиральництво. Щодня вони приносили їстівні плоди та коріння. Це було постачання хоч і не дуже поживної їжі, зате надійніше, ніж мисливство.

Інша важлива роль жінок — материнство; вони давали життя членам роду, кожен з яких добре усвідомлював, хто його мати. Тому становище матерів у роді було шанованим. Вони відігравали виняткову роль у догляді за дітьми, підтриманні домашнього вогнища, а також господарювали за відсутності чоловіків. Жінки були стабільною, постійною частиною колективу, тоді як чоловіки здебільшого гинули на полюванні чи в сутичках. За цих умов добробут роду залежав від праці жінок. Тому саме вони посіли провідне місце в людських колективах — родах і громадах.

Так склалася перша форма родових відносин, що отримала назву **матріархат**. Як свідчать дослідження, матріархат був неминучою формою розвитку людського суспільства — усі народи без винятку пройшли через неї у своєму історичному розвитку.

Кожне плем'я і громада жили далеко одне від одного — мали свою визначену (обмежену) територію, на якій мешкали, полювали та збирали дари природи. Кількість людей у родах і громадах поступово зростала. Ставало дедалі важче здобувати харчування для всіх членів роду самим лише мисливством і збиральництвом. Потрібно було знайти надійніший спосіб забезпечувати себе харчами.

Полювання з використанням луків і стріл

МАТРІАРХАТ

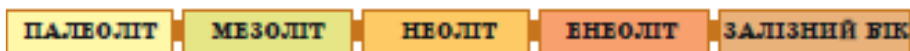
(від давньогрец. — «*влада матерів*») — первісна форма родового ладу, у якому жінкам належала провідна **роль в управлінні та господарстві** відповідно до умов кліматичних зон.

ПРИЧИНИ ПЕРЕХОДУ ВІД ПРИВЛАСНЮВАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ДО ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО		
Зростання чисельності роду, племені	Виснаження природних запасів	Пошук шляхів виживання: • удосконалювання знарядь праці;• вирощування їстівних рослин власноруч;• одомашнювання диких тварин

Ставав неминучим перехід від збирання (привласнювання) продуктів харчування до їх виготовлення. Період привласнювальної форми господарювання завершувався. Вихід був один — удосконалювати знаряддя праці, шукати способи виробувати, виробляти продукти харчування, одомашнювати диких тварин.

1. Поясніть, що таке привласнювальна форма господарювання. 2. Яка різниця між *родом* і *родовою громадою*? 3. Які види діяльності властиві первісним людям? Як це їх характеризує? 4. Поясніть терміни, що є в схемі, та доповніть її хронологічними межами.

5. Як ви розумієте, що таке мартріархат? 6. Чому рід виникає у формі матріархату? 7. Складіть режим дня за родового ладу: а) жінки; б) чоловіка; в) дітей. 8. Чому в боротьбі за виживання виграв «хомо сапієнс», а не неандерталець? 9. Прочитайте уривок з казки, придумайте її закінчення. Дайте відповіді на запитання: а) що свідчить про те, що автор уже вивчав історію первісних людей? б) про які пригоди міг розповісти тато Грізний Мисливець? в) чому саме таких наук навчали Бешкетуна в школі? г) чого ще, на вашу думку, варто було б навчитися хлопцю, щоб його життя було успішним?

Якихось сто тисяч років тому в долині повноводної річки жило плем'я — Спритні Бізони. Кілька хиж, укритих шкурами мамонтів, притулилися до скелястих гір. Там жив хлопчик Бешкетун з мамою Блискавкою, татусем Грізним Мисливцем та маленькою сестричкою Зариною.

Татусь щодня ходив на полювання з чоловіками і приносив частку здобичі. Іноді біля вогнища він розповідав про свої пригоди. Матуся Блискавка поралась по господарству, берегла Гарячий Вогонь, збирала гриби, їстівне коріння та ловила в тенета пташок для юшки.

Бешкетун ходив до школи (так-так — саме до школи!), де діти вивчали мисливство й рибальство, довіклля, наскельний малюнок, будівництво хиж, видобування вогню. А ще — вичинювати шкури, збирати корінці, долати річку, швидко бігати та долати струмки...

§ 5. Розвиток господарства. Неолітична революція

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Мотика

2. Матріархат

3. Землеробство

а) використання землі для вирощування сільськогосподарських культур

б) палиця з кам'яним або металевим клинком для обробітку ґрунту під сівбу

в) з *давньогрецької* — «влада матерів»

1. Перші види рільництва та скотарства

Десять тисяч років тому на планеті значно потеплішало, закінчився льодовиковий період. Наставали часи **неоліту**.

Людина навчилася виготовляти зручніші та міцніші знаряддя праці. Жінки під час збиральництва помічали, що зерна, які впали в м'який ґрунт, дають паростки. Це наштовхнуло людей на думку спробувати вирощувати біля оселі їстівні рослини. Задля цього почали попередньо розпушувати ґрунт палицями-копачками. Із часом створили мотику. Так утворився перший вид землеробства — **мотичне**.

Згодом землеробство поширилося в місцевості з не таким сприятливим кліматом — на північ. Там люди мусили для засівання розчищати землі від лісів. Для цього дерева вирубували, корчували пеньки, а потім усю деревину підпалювали. Попіл, що лишався, мотиками заорювали в ґрунт. Земля ставала родючішою.

Так утворився ще один вид землеробства — **підсічно-вогневий**. Завдяки праці землеробів люди отримували зерно, боби, фрукти, овочі, олію, хліб.

Почали **одомашнювати тварин**, м'ясо яких споживали, коли не вистачало здобичі, — виникло **домашнє скотарство**. Воно дало змогу отримати жири, молоко, сир, сметану, вовну. Тварин використовували ще як тяглову силу, щоб зорати поле, перевезти вантажі, їздити верхи.

Використання худоби привело до виникнення **орного землеробства**. Це була важка праця, не під силу жінкам, тому її виконували чоловіки. Щодалі зростала їхня роль у господарюванні. Чоловіки з лісу приносили дитинчат тварин, які залишилися без батьків або відбилися від стада. Цих дитинчат (поросят, козенят, телят) не споживали одразу, а відгодовували в загонах. Більшість одомашнених тварин живилася рослинною їжею. Винятком були собаки, які жили поруч з людьми без примусу, що було взаємовигідно.

Згодом свійську худобу (стадами, табунами) почали випасати на луках, переганяючи її з місця на місце під наглядом та охороною.

Так із домашнього утворилося **відгінне скотарство**. Це була справа переважно чоловіків, які тепер стали головними постачальниками та виробниками їстівних продуктів.

Жінкам залишалися обов'язки нагляду за домашнім господарством. За таких умов керівна роль у колективах поступово переходила до чоловіків. Матріархат змінився **патріархатом**.

Згодом народи, які обрали землеробство як головний вид господарювання, залишилися жити на певній місцевості. Вони стали **осілими народами**.

А ті народи, які обрали для себе головним заняттям відгінне скотарство, змушені були постійно шукати для своїх стад нові пасовища. Згодом вони стали **кочовиками**.

Отже, різні види господарювання зумовили й різні способи життя давніх людей — **осілий і кочовий**.

Із виникненням землеробства й скотарства люди вже не збирали в готовому вигляді продукти харчування, а виробляли їх.

НЕОЛІТ — новий кам'яний вік, період переходу від рибальства й мисливства до хліборобства та скотарства (приблизно VI–IV тисячоліття до н. е.).

ПАТРІАРХАТ (від давньогрец. слів *pater* — *батько* і *arche* — *влада*) — організація роду, у якій провідна роль належить чоловікам.

Орне землеробство

Мотичне землеробство виникло в Північній Африці та Азії, про що докладно ви дізнаєтеся згодом

Стародавній скотар

Так занепала привласнювальна форма господарювання, натомість утворилося **виробне господарство** — спосіб господарювання, за якого людина не збирала в готовому вигляді продукти харчування, а виробляла їх.

Це було докорінним перетворенням у розвитку трудової діяльності людей, тому вчені назвали таке явище **неолітичною революцією**.

Неолітична революція — перехід людства від збиральництва та мисливства (привласнювальне господарювання) до рільництва і скотарства (виробне господарювання), що відбувся за часів неоліту.

НАСЛІДКИ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Землеробство	мотичне; орне; підсічно-вогневе
Скотарство	домашнє; відгінне
Ремісництво	обробка металів; гончарство; ткацтво

2. Початок обробки металів і виникнення ремесел

РЕМЕСЛО — поточне виготовлення певного різновиду предметів господарювання на основі ручної праці.

Цікавинка про вогонь, колесо та інші винаходи первісних людей — за посиланням

<https://is.gd/98VjTZ>

або QR-кодом

Перехід до землеробства спричинив початок осілого життя. Мешкаючи тривалий час у певній місцевості, люди досконало її вивчали.

Згодом їхню увагу привертала властивість деяких уламків каменю, що, потрапляючи до вогню, ставали м'якими, потім рідкими. Охолоджуючись, вони застигали у формі, якої набули в розігрітому стані. Ви вже, напевно, здогадалися, що ці, начебто кам'яні, уламки були самородками металу.

Першим металом, який використовувала людина, була мідь. І це не випадково, бо мідь у значній кількості є на поверхні землі в чистому (самородному) вигляді.

Люди збагнули, що можна використати властивість металів бути переплавленими в нові форми, і здогадались, як це зробити. Виробляти знаряддя праці стало зручніше, але мідь не відразу замінила каміння як матеріал для їхнього виготовлення.

Люди почали обробляти метали. Це потребувало значного часу, тому спритніші та вміліші люди залишили інші види господарювання й перейшли до обробки й виготовлення металічних виробів. Так народилося **ремесло**.

Згодом поряд з обробкою металів утворилися *керамічне* та *прядильне ремесла*. Прядіння, що розпочиналося з плетіння рослин, перетворилося на ткання вовняних ниток і виготовлення тканин. Процес значно прискорився після винайдення ткацького верстата.

3. Зародження торгівлі

Із виникненням землеробства, скотарства й ремесла між общинами давніх людей склався обмін продуктами виробництва, який відбувався в найзручніших для цього (за розташуванням) поселеннях.

Різновиди давніх грошей

ГРОШІ —

предмети, що позначають вартість товару, підлягають обміну.

ТОРГІВЛЯ —

обмін товарами через посередництво грошей. Сприяє розвитку господарства, але неодмінно призводить до майнової нерівності.

Предметів для обміну ставало чимдалі більше, і поступово для прискорення та полегшення обміну почали використовувати найпростіші **гроші**.

Перші гроші побутували у вигляді предметів — камінців, рідкісних мушель, шкір тварин, худоби, зерна тощо (т. зв. предметні гроші). Металеві гроші виникли на межі II–I тис. до н. е., а карбовані монети — у VII ст. до н. е. в Малій Азії.

Відтоді обмін перетворився на **торгівлю**. Спершу як гроші використовували той чи інший товар. Таку форму торгівлі називають **обмінною торгівлею**. Згодом поселення, що були центрами виготовлення речей для обміну й торгівлі, розрослись і стали містами.

1. Чому рільництво виникло насамперед у районах із м'яким теплим кліматом?
2. Які види землеробства вам відомі?
3. Які види скотарства вам відомі?
4. Що таке гроші? Чому вони спрощують обмін товарами?
5. Визначте, скільки років тому зародилася торгівля. Позначте це на стрічці часу.
6. Що таке ремесло? Які різновиди ремесла були поширені за первісних часів?
7. Розгадайте ребуси. Поясніть зашифровані слова. Що їх пов'язує?

8. Що змінилось у способі життя первісних людей під час неолітичної революції?
9. Яка форма господарювання притаманна періоду: а) палеоліту; б) неоліту?
10. Який метал першим почали обробляти люди? Складіть усне оповідання про те, як людина здогадалася використати цей метал. Уведіть у свою розповідь конкретних персонажів. Сформулюйте значення цієї події для еволюції людства.
11. Собака — це вовк, який вирішив жити серед людей. Що, на вашу думку, спонукало його до цього? Яка користь була від цього людям?

§ 6. Духовна культура та вірування людей

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Мистецтво		а) знімання шарів землі з метою добування, розкриття пам'яток давнини
2. Розкопки		б) система графічних знаків, уживаних для писання в будь-якій мові або групі мов
3. Писемність		в) творче відтворення дійсності в художніх образах

1. Знання первісних людей

Кістки з позначками для лічби

МАЛЮНКОВЕ ПИСЬМО — письмо у вигляді малюнків, що передають загальний зміст повідомлення.

ПЕТРОГЛІФ

(від лат. *petros* — камінь і грец. *glypho* — вирізьбляю) — стародавнє зображення на скелях, камінні, стінах печер.

Петрогліфи Кам'яної Могили

Під час розкопок у Франції археологи звернули увагу на уламок бичачого ребра, на якому помітили подряпини, що правили за позначки. Так давні люди вели лічбу.

Що саме намагалися рахувати наші предки, ми вже ніколи не дізнаємося, але, без сумніву, ця знахідка свідчить про те, що первісні люди вміли здійснювати обрахунки, тобто вони володіли основами математичних знань.

Є відомості й про те, що первісні люди знали та вміли використовувати лікувальні властивості деяких рослин, — це був початок медичних знань. Люди спостерігали також за тваринним світом і явищами природи, набуваючи знань про навколишнє середовище, були добре ознайомлені й із властивостями металів і фарб.

Звичайно, нагромадження знань відбулося не одразу. Минули десятки тисяч років, перш ніж люди стали придивлятися до зоряного неба, що сприяло розвитку астрономічних знань. Уміли вони орієнтуватися за Місяцем, Сонцем і зорями, створювали найпростіші календарі.

Ці знання допомагали передбачати дію сил природи, спрямовуючи їх на свої потреби. Мандруючи на великі відстані, люди пізнавали географію

навколишнього світу. Але найвищим ступенем розвитку первісної культури стала писемність, яка набула форми **малюнкowego письма**.

Малюнки, видряпані на скелях, називають **петрогліфами**. Користування письмом сприяло зберіганню знань. Тепер кожне наступне покоління, спираючись на знання предків, доповнювало їх новими. Так, завдяки винайденню писемності, розвиток культури та господарства помітно прискорився.

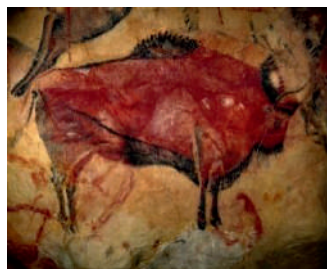
Набагато пізніше, у період існування держави, на Сході утворилось алфавітне письмо, про що докладно ви дізнаєтеся згодом.

2. Мистецтво

Пізнаючи навколишній світ і підкоряючи його собі, первісні люди поступово почали відчувати красу, помітивши, що милування нею дарує задоволення. Відтоді люди прагнули оточувати себе красивими предметами домашнього вжитку, наприклад розфарбованим посудом, вишуканим одягом. Вони виробляли зброю, оздоблювали її, прикрашали орнаментами одяг, малюнками — стіни житла. Так розвинулося **мистецтво** як художнє відтворення духовного життя людей.

У печерах, які первісним людям правили за житло, на території сучасних європейських і азійських країн учені знаходять майстерні малюнки стародавніх митців, що зображують події людського життя. Малювали наші предки фарбою, яку виробляли з розтертих на порошок камінців і соку рослин.

Численні знахідки взірців первісного мистецтва вражають і викликають повагу до наших предків. Справжніми картинними галереями вважають печери Франції (Ле Комбателль, Фон де Гом, Ле-Труа-Фрер), Іспанії (Альтаміра), України (Кам'яна Могила, що в Запорізькій обл.). Гідні захоплення первісні зображення мамонтів, бізонів, оленів, диких коней, сцен полювання, чаклунів, унікальних петрогліфів.

Приклади первісного мистецтва

Відтворюючи в мистецтві свої почуття та думки, первісні люди глибше усвідомлювали власний внутрішній світ, краще розуміли самих себе, ставали розумнішими, мудрішими, чутливішими.

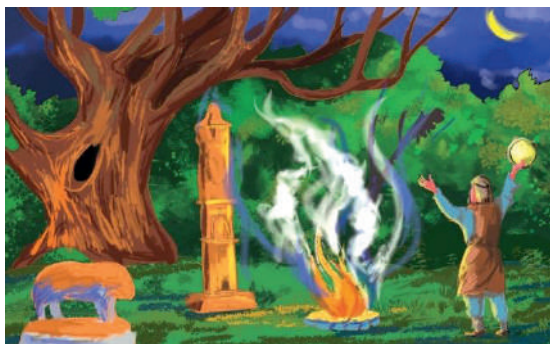
3. Виникнення релігійних вірувань

Стародавня людина не могла відразу пізнати навколишній світ, зрозуміти явища природи. Їй здавалося, що над нею панують грізні, ворожі сили, перед якими вона відчувала безпорадність. Тому наші первісні предки прагнули по-різному задобрити ці незбагненні сили природи, зробити їх своїми помічниками.

Задля цього стародавні люди приносили цим силам жертви, створювали і виконували урочисті ритуали на їхню честь. Люди вшановували тварин, яких поїдали, бо вважали, що, вживаючи їхнє м'ясо, вони єднаються з тваринами, родичаються з ними.

Так виник **тотемізм** — віра в родинні зв'язки людини з тваринами. Ще однією первинною формою релігії був **анімізм** — віра в безсмертя душі, у духів, які населяють усе навколо. Одночасно склався **фетишизм** — віра в надприродні властивості окремих «священних» речей, і, нарешті, **магія** — віра в здатність людини силою думок, чаклунством впливати на надприродні сили й залучати їх на свій бік.

Явища природи, які були для первісних людей незбагненними (вітер, блискавка, грім, дощ тощо), вони уявляли у вигляді дивовижних істот — тварин чи напівтварин-напівлюдей. Зображення цих істот учені знаходять вирізьбленими на скелях чи витесаними з каменю. Мабуть, були й дерев'яні зображення богів — **ідоли**, але до нашого часу вони не збереглися, бо деревина не витримує випробування часом.

Язичницький релігійний обряд

Обряди на честь богів виконували особливі люди — **жерці**, чия посада швидко стала спадковою. Жерці й чаклуни робили підношення й жертви на честь богів, були своєрідними моральними наставниками, володарями знань, лікарями, хранителями пам'яті роду, врешті-решт — психоаналітиками. Бути жерцем виявилось дуже вигідно, бо це забезпечувало впливовість, пільги і, до того ж, чималі статки. Так у первісному суспільстві доби палеоліту виникла **релігія** — віра людей в існування надприродних сил.

Цікавинка про музичні інструменти з Мізинської стоянки — за посиланням

<https://is.gd/O7NDKC>

або QR-кодом

1. Знань із яких галузей поступово набували первісні люди? 2. Що спонукало людей постійно поширювати та поглиблювати свої знання про навколишній світ? 3. Про які види мистецтва йдеться в цьому параграфі?

4. Яких історичних понять стосуються подані нижче визначення слів: а) походить від латинського *anima* — *душа* й означає світосприйняття, що ґрунтоване на переконанні в існування душ і духів як першооснови всього, на уявленні про природу як живу істоту; б) походить від мови індіанців Північної Америки: *totem* — *тварина, рослина, явище природи*, яким давні люди поклонялися як божествам; в) походить від французького *fetich* — *предмет неживої природи*, який, за уявленнями первісних народів, наділений надприродною силою?

5. Для чого первісному суспільству необхідна писемність? 6. Чому виникла релігія? 7. Навіщо людям потрібно мистецтво? 8. Чому основними персонажами у творчості первісних людей є тварини? 9. Чи хотіли б ви прикрасити клас зображенням петрогліфів? Яких саме? Чому?

10. Складіть невеличку розповідь за одним із петрогліфів (на вибір). 11. Чому археологи під час розкопок первісних поселень знаходять переважно жіночі статуетки?

Практична робота № 2

«Основні стоянки й пам'ятки первісних людей на території України»

I. Теоретична частина.

1. Ознайомтеся з археологічними культурами, які побутували на теренах сучасної України.

Археологічна культура — таким поняттям історики й археологи називають згуртування племен, які ще не знали державності, але були поєднані господарчими та культурними зв'язками. На території певної археологічної культури під час розкопок знаходять речові пам'ятки, схожі одна на одну способом виготовлення та оформленням. Археологічна культура має визначену територію та час існування.

Поселення перших людей і археологічні культури на теренах України

Знахідки **азово-дніпровської археологічної культури**, яка досліджена сьогодні, свідчать, що мешканці над порогами Дніпра здобували собі їжу за допомогою не тільки скотарства, а й мисливства та рибальства.

Найвідоміше серед поховань — *Маріупольський могильник*. У ньому археологи знайшли дерев'яні надмогильні споруди у вигляді осель, численні прикраси з кісток, каменю, навіть міді.

Скотарі **середньостогівсько-хвалинської культури** (середина V – середина IV тис. до н. е.) пробували одомашнювати коней, опановували їзду верхи, чи не найперші освоїли відгінне скотарство. Відганяючи худобу влітку вниз по Дніпру, вони потрапляли в місця, де можна рибалити, полювати, жити зі збиральництва.

Під час розкопок у Середньому Стозі та в інших місцевостях (понад 100 поселень, могильників) виявлено поховання в ґрунтових могилах або кам'яних скринях, зі скорченими кістяками, посипаними чорною вохрою, й зі знаряддями праці, посудом і прикрасами з міді; статуетки людей, тварин тощо.

А жителі **нижньомихайлівської культури** (3800–3500 рр. до н. е.) разом із кочовим розвивали й осілий спосіб життя, дедалі більше обробляючи землю й оволодіваючи ремеслами.

Так, за неоліту, одночасно з **трипільською культурою**, у степовій смузі сучасної території України кочові народи поширювали заняття скотарством і остаточно перейшли до відтворювального господарювання.

Постійно мандруючи степом, племена скотарів залишали численні **кургани** (насипи над могилою), які й тепер видно здалеку. Отже, зазначимо, що кургани — це сліди життя й діяльності скотарських кочових народів. Під курганами скотарі ховали вождів, жерців, старійшин. Вони великого значення надавали поховальним обрядам. Кургани для скотарів — символ зв'язку з предками і з певною територією, своєрідні храми. Біля них збирались общини, відбувалися свята, тут приносили жертви богам.

II. Робота з картосхемою.

2. Розгляньте картосхему на с. 35. Позначте на контурній карті України поселення первісних людей. Запишіть, які первісні поселення розташовані найближче до вашої місцевості.

3. Заповніть таблицю за зразком.

Назва поселення	Доба, її хронологічні межі	Сучасний регіон України
Печера Кіік-Коба, ...	Палеоліт. 2 млн р. до н. е. – 10 тис. р. до н. е.	Крим

III. Дослідницька частина.

4. Складіть повідомлення про Мізинське поселення, використовуючи ілюстрації та додаткові джерела (енциклопедії, Інтернет тощо).

Картина І. Іжакевича, на якій він відобразив реконструкцію стоянки

Реконструкція житла первісних мисливців

Музичні інструменти з кісток мамонта

Знахідки археологів: стилізовані жіночі статуєтки, скульптури-ідоли, загадкові фігурки, орнаменти

Браслет (Мізин, 25 тис. р. до н. е.);

§ 7. Трипільська археологічна культура на території України

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Виробне господарство а) виготовлення виробів з гончарної глини: посуду, кахлів, іграшок, прикрас тощо
2. Гончарство б) згуртування племен, які ще не утворили держави, але були поєднані господарчими та культурними зв'язками; ознаки: визначена територія, час існування, подібні пам'ятки
3. Археологічна культура в) спосіб господарювання, за якого людина не збирала в готовому вигляді продукти харчування, а виробляла їх

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (V–III тис. до н. е.)

1. Формування трипільської археологічної культури

Стародавні люди, які мешкали на території сучасної України, подібно до всього людства за часів неоліту, переходили до виробного господарства.

Місцевість півдня України (переважно степова й лісостепова) була зручною для винайдення землеробства та скотарства. Тому на цих землях виникли, подібно до інших районів Європи, початкові, примітивні форми землеробства та скотарства.

Люди вдосконалювали техніку виготовлення кам'яних знарядь праці, виникли ткацтво й гончарство. Поступово скотарські племена, які мешкали в степах України, відокремилися від землеробів і перейшли до кочового способу життя.

У середовищі землеробських осілих племен, які мешкали між Бугом і Дністром, у VI тис. до н. е. виникла землеробська буго-дністровська культура, що сягнула дуже високого для тих часів рівня розвитку господарства. Її племена розселилися на

територіях сучасної Молдови та Правобережної України. Ця археологічна культура існувала до початку IV тисячоліття до нашої ери.

*Зовнішній вигляд
трипільця
(реконструкція)*

У 1893 р. експедиція археологів, якою керував Вікентій Хвойка, уперше знайшла сліди поселення цих трударів поблизу села Трипілля (Обухівський район, що на Київщині). За науковою традицією, цю культуру назвали за місцем першої знахідки **трипільською**. Час її існування припадає на період від V тис. до н. е. до кінця III тис. до н. е.

Історики не можуть пояснити витoki цієї культури. Одні вважають, що трипільці — це племена місцевих пастуших племен, які мешкали між Бугом і Дністром. Інші стверджують, що трипільці прийшли до нас із Молдови чи Балкан. А ще інші доводять, що носіями культури були кілька народів. Який саме з народів був предком трипільців, досі не з'ясовано.

2. Господарство, побут і духовне життя трипільців

Чисельність трипільців постійно зростала, оскільки землеробство забезпечувало їх продуктами харчування в достатній кількості.

Тому в IV тис. до н. е. збільшувалася територія, на якій вони мешкали. Зростали розміри окремих поселень. Вони сягали 200–340 га, тобто ставали схожими за величиною на міста.

Відомо, що окремі невеликі поселення гуртувались, як правило, навколо одного великого. Поселення мали незвичайне планування. Вулиці утворювали кільця різного діаметру — одне всередині іншого. Від центральної площі вулиці також розходилися променями. Наприкінці III тис. до н. е. деякі поселення були оточені захисними укріпленнями. Їх (поселення) почали будувати у важкодоступних місцях.

Житла розміщували кількома колами навколо великого майдану. Ці майдани трипільці використовували як загони для худоби. Стіни приміщень будували з плетеного верболозу, який потім обмазували глиною. Більшість будинків були двоповерховими. Підлога першого поверху була з втопаної глини. Підлогу другого поверху робили дерев'яною. Цікаво була настелена підлога — на низ клали дерев'яний поміст, а зверху вкривали глиною. Дах був двосхилий, покритий солом'яними або очеретяними снопами. Житла трипільців мали невеликі округлі вікна.

Типи поселення та житла трипільців

На сьогодні в Україні знайдено сліди близько 2000 таких поселень. А всього у світі їх виявлено приблизно 5000. Нам відомі такі поселення трипільців, як Майда-нецьке, Доброводи, Тальянки тощо. Це сучасні назви поселень, біля яких знайдено пам'ятки трипільців. Деякі поселення існували до 80 років, а потім, коли земля виснажувалася та переставала давати врожаї, трипільці спалювали старі будинки, переселялися на нові землі та будували житла заново.

Як відомо, трипільці не були войовничим народом. Напевно, їм самим загрожували войовничі сусіди. Трипільці вміли виготовляти знаряддя не лише з каменя, а й з міді, які побутували одночасно. Це було типовим явищем для середини неоліту. Відомо, що, крім великої та малої рогатої худоби, трипільці розводили коней.

Археологічні дослідження надали в руки істориків численні зразки керамічного посуду, тобто посуду з випаленої глини. Кераміка з'явилася в епоху неоліту.

Трипільці виготовляли кілька різновидів керамічного посуду. **Кераміка** — це головна прикмета трипільської культури. Недаремно її називають **культурою мальованої кераміки**. Посуд трипільців був як ліпний, так і гончарний. Його випалювали в печах. Посуд виготовляли для кухонного, столового та релігійного призначення. Трипільці розфарбовували посуд переважно трьома кольорами: червоним, білим (уважалися символами вогню) і чорним. При цьому кожна місцевість, навіть кожне поселення мали свій улюблений орнамент, притаманний тільки їй. Типовою формою глечиків є груша, трапляються глеки з вузьким горлом, гострими боками.

КЕРАМІКА ТРИПІЛЬЦІВ

Кухонний посуд
великі глечики
та горщики

Столовий посуд
Кухлі, миски,
вази

**Предмети релігійного
призначення**
жіночі фігурки й амулети

Трипільці обожували природу. Імена їхніх богів невідомі, але ми знаємо, що вони, як і всі землеробські народи, найбільше шанували божества родючості, богів сонця та місяця, а також богів, які були покровителями худоби. Поширене й зображення найшанованішої богині — Матері-Землі.

Часто на посуді бачимо малюнки зі зміями, які є символом весни. Мабуть, тому спіраль, у яку згортається змія, була також поширеним символом. Якби ми перенеслися в минуле й подивилися на трипільське поселення згори, то за планом воно нагадало б нам ту саму спіраль. Такий знак для трипільців був символом, кому чи чому слід поклонятися, а можливо, й боятися.

Предмети домашнього вжитку, релігійного призначення трипільці прикрашали символами родючості, життя, сонця, особливо шанували сім'ю та рід. Пам'ятки мистецтва, предмети домашнього вжитку, одяг, способи розфарбовування посуду свідчать про те, що трипільська культура була світлою, життєрадісною, привабливою. Трипільці любили природу і бажали добра всім навколо себе.

Жіночий одяг у трипільців був різноманітним. Про це свідчать археологічні знахідки, серед яких є жіночі фігурки оголені, з елементами одягу й одягнені. Підкреслено характерні особливості силуетів одягу на них дають можливість реконструювати одяг, який існував на той час.

У формах і декорі ритуальних ваз, схожих за формою на жіночі фігури, простежується не тільки силует вбрання, а й його оформлення. Жінки декорували одяг розписом, вишивкою, мали прикраси, традиційно татуювали тіло, робили зачіски; носили головні убори — сітки, шапочки.

Культура трипільців, як це не раз було в історії людства, поступово згасла близько 3000 р. до н. е. Археологи помітили, що в останні століття її існування (приблизно після 3400 р. до н. е.) трипільці вже не утворювали нових поселень. Через падіння врожайності землі, її руйнування вітрами, посуху трипільці мусили потроху відмовлятися від землеробства та переходити до скотарства. Так вони намагалися пристосуватися до змін клімату. Поступово послабилися господарські взаємовідносини. Трипільці розпорошилися між прийдешніми археологічними культурами. З території майбутніх Німеччини та Польщі на трипільські землі поширилася *ямна культура*, а з південного заходу — *культура кулеподібних амфор*.

1. До якої археологічної епохи належить трипільська культура? 2. Звідки походить назва археологічної культури трипільців? 3. Який метал першим почали обробляти трипільці? 4. Які господарські заняття трипільців відомі?
5. Позначте на контурній карті поселення трипільців. 6. Поясніть, що таке кераміка. 7. Відтворіть схематично план трипільського поселення (вигляд зверху). 8. Які характерні риси трипільських поселень?
9. Чому можна реконструювати одяг трипільців, хоча він не зберігся до наших днів? 10. Виберіть кольори, переважно якими трипільці розфарбовували свій посуд. Поясніть свій вибір.

Трипільські жінки

Релігійні обряди вимагали особливого посуду й вбрання

Трипільські жіночі фігурки дають уявлення про вбрання

Цікавинка про тотемну тварину трипільців — за посиланням <https://is.gd/rRL04H> або QR-кодом

§ 8. Початок формування держави та цивілізації

Доповніть речення.

Родова громада — це... Її розпізнають за такими ознаками: ...

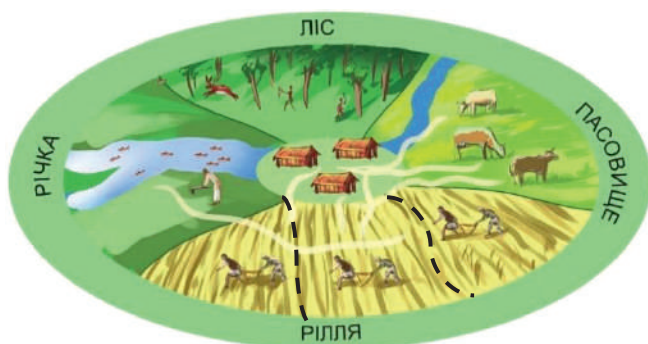
1. Розвиток громади. Перші системи влади

Трудові навички людей, їхня майстерність постійно розвивалися, удосконалювалися знаряддя праці. Наставали часи, коли кожна родина могла сама, окремо від общини, виробляти все необхідне для існування.

Завдяки досконалим знаряддям праці, новим способам виготовлення продуктів харчування в людей з'явилася достатня кількість їжі, що привело до розпаду родових общин. Зникла необхідність працювати великими колективами. Тепер члени родини були спроможні забезпечити своє прожиття. Кожна сім'я окремо обробляла свою земельну ділянку. Тільки найважчі роботи виконувалися колективно.

Деякі сім'ї з різних причин відселялися з общин, утворюючи окремі поселення. У них збиралися вихідці з різних родів і громад. Разом вони утворювали **сільську**, або **сусідську**, **громаду (общину)**.

СУСПІЛЬСТВО — сукупність людей, об'єднаних певними (господарчими, політичними тощо) відносинами та спільною територією.

Життєвий уклад сусідської громади

Наша зупинка в часі — невелике селище. Щось подібне ми бачили, коли потрапили до поселення, де люди жили родовою громадою.

- Тепер з'явилось щось нове:
- люди живуть сім'ями — кожна під своїм дахом;
 - земля поділена на ділянки; • кожна сім'я обробляє свою ділянку.

За цими ознаками ми розуміємо, що перед нами **сусідська громада**.

Коли в суспільстві формується сусідська громада, це є ознакою того, що люди навчилися виробляти продукту більше, ніж їм потрібно для щоденного споживання. У **суспільстві** з'являється надлишковий продукт, який можна обміняти на щось необхідне. Тому з появою надлишків у суспільстві починається обмін харчовими продуктами або ремісничими виробами.

З виникненням торгівлі частина людей неодмінно збагачується, інша, навпаки, збіднюється. У суспільстві виникає нерівність. Усе це відбувається серед людей, які організовані не в родові, а сусідські громади. Отже, запам'ятаймо: наявність сусідських громад — **це ознака формування в суспільстві майнової нерівності**.

2. Поступове ускладнення суспільного життя, передумови становлення держави та цивілізації

СТАРІЙШИНИ — найшанованіші, найстарші члени роду, радники вождів, перші представники родової знаті.

НАРОДНІ ЗБОРИ — зібрання всіх членів роду, племені, громади з метою обговорення певних справ, питань.

ЗНАТЬ — люди, відомі своїми подвигами, заслугами; заможні люди та їхні нащадки.

ВЛАДА — право та можливість розпоряджатися, керувати.

ДЕРЖАВА — особливий спосіб організації суспільства, що забезпечує панівне становище одних верств суспільства над іншими.

Зрозуміло, що врожайність землі не була однаковою. Кращі землі потрапляли до **старійшин** громад і вождів племен, яких обирали на **народних зборах** усіх членів громади. Поступово старійшини та вожді перетворювалися на **знать**, посідаючи панівне становище. Так у суспільстві склалася перша форма **влади**.

З появою нерівності в суспільстві неможливо потрапляли в залежність до багатіїв і працювали, віддаючи значну частину продуктів своєї праці. Таке явище називають **експлуатацією**, яка свідчить про розподіл людей на верстви.

Отже, формувалася **держав**, яка завжди захищає інтереси панівних класів. Окрім того, вона має на меті створення умов для організації господарювання, захист від зовнішньої небезпеки і, якщо треба, розширення своєї території за рахунок сусідніх народів і держав.

Держави чи група держав, що мають спільну культуру, пов'язані торговельними та політичними зв'язками, утворюють **цивілізацію**. Перші цивілізації виникли в долинах великих річок, у районах, де земля була найродючішою: в Африці — давньоєгипетська (у долині ріки Ніл); в Азії — Межиріччя (між ріками Тигр і Євфрат), давньокитайська (біля рік Хуанхе і Янцзи). Центрами перших великих держав ставали найдавніші міста.

Власне, слово «**цивілізація**» можна тлумачити по-різному. Стародавні греки називали так суспільство, яке захищало людину від небезпек навколишнього світу, забезпечувало їй безпечне існування, допомагало піднятися над рівнем дикунства.

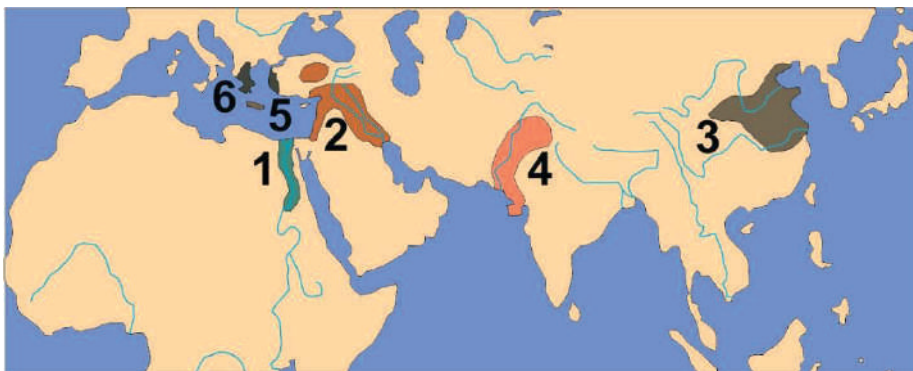
ДИКУНСТВО	ВАРВАРСТВО	ЦИВІЛІЗАЦІЯ		
Відсутність організованої спільності	Виникнення нерівності. Формування держав	Наявність держав	Утворення міст	Виникнення писемності

Історики пізніших часів вважали, що цивілізація — це період розвитку суспільства, що настав після часів **дикунства** (серед первісних людей не було організованої спільності) та **варварства** (часи, коли утворювалися держави).

Сучасні історики розуміють **цивілізацію** як рівень розвитку суспільства, на якому в країні: а) складається нерівність між людьми й утворюється держава; б) виникають міста; в) духовна культура народів породжує писемність.

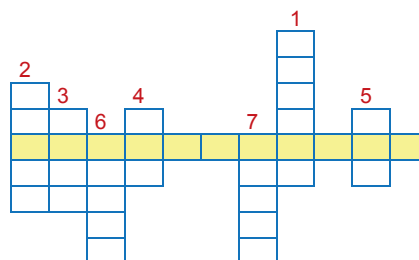
Перша картосхема нашої подорожі має назву «**Стародавні цивілізації**». На ній позначено кілька цивілізацій:

- 1 давньоєгипетська
- 2 передньоазійські (Шумер і Аккад, хетська, сирійсько-палестинська)
- 3 давньокитайська
- 4 індська
- 5 критська
- 6 мікенська

1. Визначте основні ознаки привласнювального та відтворювального господарювання. Відповідь проілюструйте прикладами. 2. Охарактеризуйте суспільну організацію влади за первісних часів, ускладнення суспільного життя.
3. Хтось із вас представник родової громади, а хтось — сусідської. Розкажіть один одному про життєвий уклад своєї громади. 4. Кожний учасник вашої експедиційної групи побував у певному часовому періоді первісного суспільства (палеоліті, мезоліті, неоліті, енеоліті). Підготуйте колективний звіт про мандрівку в часі, порівнюючи форми господарювання та спосіб життя.
5. Оцініть і запишіть значення первісної доби в історії людства.
6. Розгадайте в зошиті кросворд. У позначеному кольором рядку прочитайте назву терміна.

1. Одна з двох річок, на землях між якими утворилась цивілізація Межиріччя. 2. Одна з двох річок, у долині якої утворилася давньокитайська цивілізація. 3. Одна з двох річок, між якими розквітла цивілізація Межиріччя. 4. Річка, у долині якої була давньоєгипетська цивілізація. 5. Форма об'єднання людей, за якою гуртуються кровні родичі. 6. Проводир племені, війська. 7. Люди, відомі своїми подвигами, заслугами; заможні люди та їхні нащадки.

СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Розділ 2

ТЕМА 1. «СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ»

Перенесення в часі відбулося, можна відкрити очі...

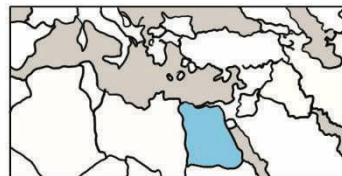
Одразу ж викликає захоплення переважання трьох кольорів: жовтого, зеленого та синього. Біло-жовтий пісок та каміння розпеченого кам'янистого ґрунту під ногами, зелені сходи на полях та насичений синій колір неба без єдиної хмаринки.

Вітаю: ми з вами опинилися на землі Єгипту, країни, яка стала колицкою найдавшої цивілізації в історії людства.

Під ногами шурхотять маленькі камінчики, вони постійно потрапляють всередину взуття, муляють ноги й неабияк дошкуляють. Але скоро ми забудемо про це — Африканський континент нестримно кличе й приваблює своїми таємницями!

ЄГИПЕТ СЬОГОДНІ	
Офіційна назва	Арабська Республіка Єгипет
Столиця	Каїр
Площа	1 001 449 км ²
Населення	82 982 364 осіб
Державна мова	арабська
Грошова одиниця	єгипетський фунт (EGP)
Державний устрій	змішана республіка

§ 9. Цивілізація долини Нілу

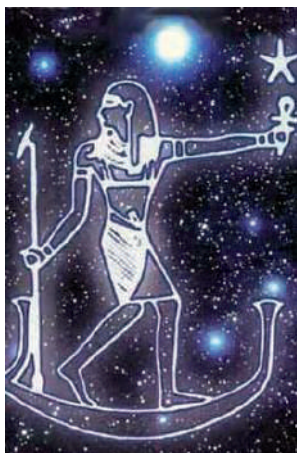
Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Сахара	а) фізико-географічні зони, розташовані на північ і на південь від екватора, характеризуються спекотним кліматом
2. Тропіки	б) знатна й багата особа, яка обіймала високу державну або придворну посаду
3. Дельта	в) пустеля в Африці, найбільша на Землі
4. Вельможа	г) літера грецького алфавіту — Δ ; район впадіння ріки в море, озеро, океан або іншу ріку (гирло)

1. Вплив природно-географічних умов на розвиток єгипетської цивілізації

ПАПІРУС (від грец. *papyrus* — *нільський очерет*) — багаторічна трав'яниста рослина, із стебел якої в Стародавньому Єгипті виготовляли папір, одяг, взуття, плоти тощо.

У сузір'ї Великий Пес розташована найяскравіша зоря неба — Сиріус

На північному сході Африки протікає одна з наймогутніших річок світу — Ніл. Велична ріка несе свої води на північ серед безмежних піщаних пустель. За 200 км від місця впадіння в Середземне море Ніл розгалужується на шість рукавів, які утворюють трикутник, що нагадує перевернуту грецьку літеру «Δ» (дельта). Звідси й назва всієї заболоченої долини — **Дельта**. Ніл бере початок із самого серця Африки. Його витoki — Білий і Блакитний Ніл. Першому дає життя озеро Вікторія, що розкинулось у тропічних лісах екваторіальної Африки, а другий виток починається в горах Ефіопії.

Спекотне й сухе повітря, гарячі вітри, що дмуть із заходу, з пустелі Сахара, відсутність дощів — ось що зустріло людей, коли вони ступили на неродючу землю цієї країни. Волога була тільки в прибережних болотах, що поросли хащами **папірису**, які населяли крокодили, змії, бегемоти. І ніколи б люди не оселилися тут, якби не одна особливість великої річки.

Перші поселенці помітили, що в червні з'являється блакитна зірка, яку вони назвали Сотіс (Сіріус). Варто було лише їй засяяти на небі, як за кілька годин вода в Нілі починала швидко прибувати, розтікаючись на багато кілометрів. Селяни раділи цій події.

У червні в горах, де бере початок Ніл, починали танути сніги, а в тропічних лісах наставав сезон дощів. Зливи вимивали з ґрунту перегній, що потрапляв у Білий Ніл, а потоки води з гір несли в Блакитний Ніл частинки мінеральних порід. Витoki з'єднують свої води, тому обсяг Нілу зростає в 6–7 разів.

У листопаді річка поверталася в русло, залишаючи на землі тонку й блискучу плівку намулу, що складалася з твердих частинок деревини та гірської породи,

принесених Нілом від самих витоків. Ця плівка була чорного кольору, і, здавалося, земля ставала чорною. Тому жителі назвали свою країну Кемі, або Кемет («Чорна земля»). Намул був джерелом родючості, що забезпечувало нечувану врожайність землі й можливість заселення долини Нілу.

Перші жителі прийшли в долину Нілу в V тис. до н. е. — у часи неоліту. Вони полювали, рибалили, вирощували пшеницю, ячмінь, льон, розводили свиней, биків, овець. Спершу люди селилися на краях долини, бо їх лякали повені. Та з розвитком землеробства поселенці почали рухатися ближче до русла Нілу.

Якими були єгиптяни? Про них ми дізнаємося з речових і писемних джерел. Середній зріст, сильна статура, чорне пряме волосся, інколи вони використовували перуку. Чоловіки носили короткі спідниці, жінки — довгий одяг.

Якщо землю долини не зрошувати, вона за кілька днів під спекою перетворюється на броню. Тому предкам єгипетських селян доводилося створювати систему каналів, вирубувати хащі папірусу, висушувати болота. Річковий мул щороку поновлював високу врожайність землі. Територію, що розташована вище від рівня повені, зрошували за допомогою **шадуфів**. Це давало змогу збільшити площу орної землі. Землеробство було головним заняттям тутешніх жителів. На лани виганяли худобу, яка затоптувала зерно в ґрунт.

З початком обробки міді та виготовлення посуду в Єгипті розвиваються ремесла. Висока врожайність рослин зумовила швидку появу надлишків зерна попри те, що єгиптяни використовували доволі примітивні знаряддя праці. Надлишки продуктів накопичувалися в руках знаті у вигляді **багатства**.

Раніше, ніж в інших народів, у Єгипті утворилася нерівність і **приватна власність**. Пригнічення незаможних верств посилювалося. Полонених, яких раніше вбивали, тепер перетворювали на рабів. Так у Єгипті з'являється експлуатація невільників.

ШАДУФ — пристрій для підняття води на вищий рівень, схожий на колодезний «журавель».

БАГАТСТВО — накопичення у великій кількості цінностей, грошей, майна окремими особами.

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ (від латин. *privatus* — особистий, приватний) — форма привласнення, за якої знаряддя праці та продукти праці належать окремим особам.

КЛАСИ (від латин. *clasis* — розряд, група) — великі групи людей, на які поділяється суспільство одночасно з утворенням нерівності. Розшарування на класи (раби і рабовласники) відбулося з появою приватної власності на знаряддя праці. Багатства належали панівним класам. Пригнічені верстви були позбавлені власності.

Шадуф

Польові роботи: оранка – сівка – збір урожаю

З утворенням нерівності в Єгипті відбувається поділ населення на **класи**. Рабовласники здійснювали експлуатацію селян і рабів. Історія свідчить, що за утворенням класів неодмінно створюється й держава.

У Єгипті держава утворилася особливим шляхом. Жителі кожного великого селища будували зрошувальну систему, яка складалася з каналів і ставків. Таке поселення із зрошувальною системою ставало центром округу, який називають грецьким словом **ном** (у Єгипті було 42 номи).

НОМАРХ — так давні греки називали правителя ному. Найдавніша єгипетська назва цієї посади — «андж-мер» — «той, хто копає канал».

На чолі кожного з них стояв місцевий правитель — **номарх**. Між номами не припинялася ворожнеча, спалахували війни. Ном-переможець поглинав ном, який програвав війну, а також його зрошувальну систему. Наприкінці IV тис. до н. е. утворилися дві сильні держави: Південний (Верхній) та Північний (Нижній) Єгипет. Північний Єгипет мав ще й інші назви — Дельта, Нижнє Царство.

Близько 3100 р. до н. е. цар Міна (греки його називали Менес) — правитель Південного Єгипту — підкорив Північний Єгипет і створив єдину державу, господарство якої цілковито залежало від стану зрошувальної системи. Нова держава захищала інтереси рабовласників, а тому вела грабіжницькі війни, щоб захопити якомога більше полонених і приєднати нові землі. Так Єгипет завоював Синайський півострів, Нубію та Ефіопію, захопивши території, багаті на корисні копалини.

Єгипетська держава була однією з перших держав в історії людства.

Настінний розпис гробниці номарха Пахері в місті Нехеб (сучасний Ель-Кабє)

Ритуальна глиняна плитка фараона Нармера. Найперше свідчення про об'єднання Південного та Північного царств Єгипту

2. Хронологічні межі та періодизація історії Стародавнього Єгипту

ФАРАОН (від давньоєгип. «*пар-о*» — великий *дім*) — той, хто живе в палаці; у Стародавньому Єгипті — титул володаря держави, у руках якого зосереджена верховна влада.

Єгипетська держава проіснувала приблизно 2,5 тис. років: від створення об'єднаної держави близько 3100 р. до н. е. до часу її занепаду та завоювання персами в 525 р. до н. е. Саме тоді завершилася історія незалежного Єгипту, коли правили **фараони**. Країну було завойовано, і нею правили завойовники, змінюючи один одного протягом тисячоліть.

Щоб легше вивчати історію цієї країни, час існування незалежного Стародавнього Єгипту історики поділяють на основні періоди й вивчають кожен з них. Такий поділ історії минулого називають **періодизацією**.

Ще в III ст. до н. е. давньоєгипетський історик **Манефон** поділив історію Єгипту на три періоди: *Раннє Царство*, *Середнє Царство*, *Пізнє Царство*.

Сучасні історики склали детальнішу періодизацію: Раннє Царство (3100–2800 рр. до н. е.); Стародавнє Царство (2800–2250 рр. до н. е.); I Перехідний період (2250–2050 рр. до н. е.); Середнє Царство (2050–1750 рр. до н. е.); II Перехідний період (1750–1560 рр. до н. е.); Нове Царство (1580–1085 рр. до н. е.); Пізнє Царство (1085–525 рр. до н. е.).

Але для нас, поки що, достатньо пам'ятати про три основні періоди, які пропонує Манефон: *Раннє Царство*, *Середнє Царство*, *Пізнє Царство*.

3. Повсякденне та господарське життя

Господарство Єгипту, урожайність землі залежали від стану зрошувальної системи. Тому піклування про ремонт і розвиток мережі каналів і ставків перетворилося на основне господарське завдання держави. Єгипетські номи стали територіальними округами, центрами господарської діяльності та догляду за зрошувальною системою. Така зрошувальна система охоплювала мережею каналів усю територію країни. Вона об'єднувала у своїх межах усе господарство країни. Саме ця суто **господарча обставина була причиною й запорукою потужності держави в цілому**.

Зібраний урожай зерна надходив до державних сховищ. Свою частку врожаю єгиптяни несли до загальних їдальнь, де харчувалися всі сусідські землеробські общини нома. Один з помічників номарха контролював роботу поварів, розподіл їжі.

Керування державою здійснювали через **чинівників**. Найвпливовіші посади обіймали вельможі й родичі фараона. Перший радник фараона — *чати*. За службу фараон надавав вельможам землі та рабів.

Трудовий люд працював у господарствах фараона, храмах й у вельмож, виконуючи повинності. Частина селян, звільнена від такої праці, виконувала загальнодержавні або **«царські роботи»**: будувала царські гробниці, храми, **іригаційні споруди**.

Ремісники не могли продавати свою продукцію, вони здавали її наглядачам. Окрім них, у державі були й вільні землероби, що входили до складу общини.

Після сплати податків селянам залишалася незначна частина врожаю, тому вони охоче наймалися на «царські роботи». До них залучалися й ремісники, які проводили

Цікавинка про давньоєгипетського історика Манефона — за посиланням <https://is.gd/AXXw0O> або QR-кодом

ЧИНОВНИК — людина на державній посаді.

«ЦАРСЬКІ РОБОТИ» — трудова діяльність на користь держави або фараона: ремонт каналів, спорудження пірамід.

ІРИГАЦІЯ (від лат. *irrigatio*) — зрошування. Іригаційні споруди (дамби, канали, водосховища) єгиптянам були потрібні, щоб регулювати розливи Нілу й використовувати його води для штучного зрошування полів.

ГІКСОСИ — сирійські кочові племена. Мовою єгиптян «гик-зхус» — царі пастухів.

ТРУДОВІ ЗАГОНИ — поділ селян і ремісників за професіями. Кожен загін включав людей різних професій.

гіксóсами, які завоювали країну більш як на століття, заснувавши в Дельті свою столицю — фортецю Аваріс.

Найбільше інформації вчені отримують із зображень у похованнях чиновників, які мали власний дім (пер джет). Жили в ньому голова сім'ї, дружина, діти, брати й сестри, батьки тощо. А ще — численні слуги, музики, співаки, танцюристи, кравці, перукарі, охоронці. Молодші члени сімейства брали участь в управлінні господарством.

Головна садиба та інші володіння були розкидані в різних кінцях країни. На багатого чиновника працювали наглядачі, писарі, зберігачі документів, управлінці. Вони контролювали людей, що працювали в господарстві (землероби, пастухи, рибалки, пекарі, пивовари, каменотеси, столяри, художники тощо).

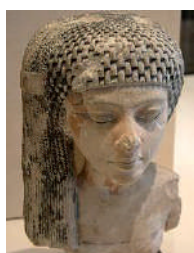
Фараон з дружиною

Гробниця начальника садівників Хекаїба

Писар, рахівник зерна

Фігурка дівчинки

Землероби (фреска)

У садибах єгипетських багатіїв працювали **трудо́ві заго́ни**. Вони збирали врожай, перевозили продукти й ремісничі вироби, завантажували кораблі тощо. У «палатах майстрів», що належали вельможам, працювали ткачі, гончарі, ювеліри.

Платою за роботу були речі зі складів чиновника та виробу ремісників: зерно, гончарні вироби, знаряддя праці, робочий одяг, овочі, фрукти тощо.

Ремісники

Сцена полювання

У храмовому господарстві жерців свої обов'язки виконували прості та середнього достатку люди, служителі різних культів. Керували ними чиновники з царської та місцевої влади номів. Земельні наділи храми отримували від фараона як подарунок. Тут теж працювали трудові та ремісничі загони.

1. Чому нерівність породжує експлуатацію? 2. У чому полягає особливість природних умов Стародавнього Єгипту? 3. Охарактеризуйте населення давнього Єгипту. 4. Чиї інтереси захищала держава в Єгипті?

5. Розгляньте фото з космосу, на якому зображено частина Єгипту. Як називають цю територію? 6. Які міста, історичні та природні об'єкти, позначені на картосхемі Стародавнього Єгипту, співвідносяться із цією місцевістю?

7. *Гра на вибування.* Дайте визначення або коротке пояснення термінів. Грають дві команди. Перший учень у команді вибирає термін і пояснює його. Якщо відповідь правильна, термін викреслюють, учень передає естафету товаришеві по команді. У разі неправильної відповіді учень вибуває з гри, а цей термін пояснює гравець команди суперника і т. д. Правильність відповіді визначає вчитель. Перемагає та команда, у якій залишилося найбільше гравців.
Терміни: папірус, Кемі, Єгипет, шадуф, фараон, дельта, ном, номарх, жерці, класи, держава, чиновник, багатство, приватна власність, гіксоси, «царські роботи», трудові загони, іригаційні споруди, Раннє Царство, Середнє Царство, Пізнє Царство.

3. Складіть розповідь про: а) населення в Єгипті; б) типи господарств у країні; в) значення блакитної зірки Сѳіс (Сіріус) для єгиптян.

§ 10. Єгипетська держава

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

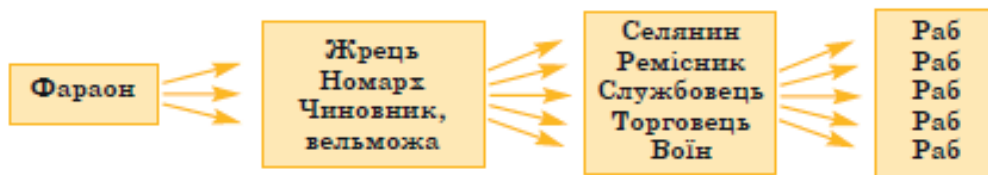
1. «Царські роботи»	а) підземна частина будівлі, що слугує опорою всіх складових частин споруди
2. Фундамент	б) підвищена рівнина з плескатою поверхнею, відмежована від навколишніх рівнинних просторів уступами
3. Плато	в) трудова діяльність на користь держави або фараона: ремонт каналів, спорудження пірамід тощо

1. Утворення держави та цивілізації в Єгипті

Отже, у Єгипті наприкінці IV тис. до н. е. виникла держава. З її утворенням склалися сприятливі умови для подальшого розвитку: об'єднання окремих іригаційних систем в одну, з єдиним управлінням, зникли суперечки за землю, збільшилися врожаї. Це полегшило життя населення, але зумовило подальше збагачення одних та бідність інших. Створення сильної державної влади в єгипетському суспільстві призвело до експлуатації трудових верств.

У період Ранняго царства в Єгипті з'являється рабство. Рабів продавали та купували. Серед них були як іноземці, так і єгиптяни. Їхню працю використовували в різних типах господарств країни. Проте, слід зазначити, рабів у Єгипті було небагато.

Єгипетське суспільство

З появою держави остаточно складається також **цивілізація** в Стародавньому Єгипті. Вона належала до такого різновиду розвитку суспільства, який має назву **«цивілізація річкових долин»**. До нього історики відносять переважну більшість раних цивілізацій в історії людства (наприклад, цивілізації Месопотамії, Стародавньої Індії та Китаю).

Держава, яка створилася в долині Нілу, мала особливий характер. Уся земля в країні належала правителю, тож єгиптяни мусили без заперечень виконувати всі його повеління та без упину прославляти його. Тобто давньоєгипетська цивілізація передбачала культ (поклоніння, шанування) фараона.

Вам уже відомо, що володаря держави в Стародавньому Єгипті називали *фараоном*, якого вважали сином

Бог Амон, жерці ототожнювали його з богом Сонця, називаючи Амон-Ра. Це ім'я містилося в іменах фараонів, наприклад Тутанхамон

бога сонця Амона. Влада його була настільки необмеженою, що навіть вельможі плазували перед ним.

Але може скластися хибне враження, що життя владики Єгипту було безмарним і минало в неробстві й суцільних задоволеннях. Це не так: кожен його крок мав відповідати суворим правилам і законам.

Фараон безпосередньо відповідав за правосуддя, економіку і добробут країни. Фараон стояв на чолі армії. На полюванні, у змаганнях, у мистецтві й досягненні істини — скрізь він мав бути найкращим, прикладом у всьому. Якщо це було не так, його влада хиталася, і тоді для держави наставали найтяжчі часи.

Єгиптяни вважали, що енергія фараона виснажується після 30 років правління. Саме тому фараон мав проходити обряд відновлення життєвих сил Хеб-сед, який міг тривати понад два місяці. Він складався з безлічі церемоній і випробувань. Хеб-сед давав «друге дихання» фараонові та його владі, забезпечував молодість і могутність.

Стародавні єгиптяни залишили інформацію про важливі обряди, події на стінах палаців і гробниць

Фараон правив в інтересах знаті та жерців — наймогутнішої панівної групи в країні. Скарбниця жерців іноді була багатшою, ніж державна. Тому часто вони намагалися чинити всебічний вплив на фараона, узяти всі його дії під контроль.

Для них могутність фараона була безмежною. Від його імені в номі виголошували накази про початок робіт, указували, яку роботу має робити кожний трудар. Головним завданням держави в Єгипті була підтримка в справному стані зрошувальної системи, бо від цього залежало становище господарства країни.

Щоб увічнити пам'ять про могутність влади фараона, його ховали у величних гробницях, а в певний період історії Єгипту — у **пірамідах**.

ПІРАМІДА (ЄГИПЕТСЬКА) — велика кам'яна споруда з чотирикутною основою і трикутними боковими поверхнями, які утворюють на вершині будівлі гострий кут; була гробницею фараонів.

2. Будівництво пірамід

Кожної весни, коли торішній урожай уже було зібрано й спожито, по всіх номах глашатаї закликали селян до «царських робіт». Найчастіше це було будівництво зрошувальної системи або пірамід. Праця була тяжка, на межі сил. Траплялося, люди

гинули від виснаження. Але навіть знаючи про важкі умови «царських робіт», селяни все ж таки наймалися на них, адже протягом усього сезону їх там годували за державний кошт, та й родина на час перебування селянина на будівництві мала на одного їдця менше, що збільшувало можливість дожити до нового врожаю.

Будівництвом керував підготовлений жрець-архітектор. Роботи розпочиналися з вибору будівельного майдану — скелястої платформи Гізе в Долині Царів. По всій поверхні скелястого плато вирубували мережу неглибоких каналів, що перетиналися. Потім у цю систему запускали воду, рівень якої позначали на стінках каналів смугою. Згодом, відкачавши воду, робітники зрубували скелясту породу, що була вище від позначки. Оскільки поверхня води завжди абсолютно горизонтальна, то й скеляста платформа також виходила горизонтальною. Фундамент був готовий.

Далі починали складати власне піраміду з прямокутних кам'яних брил, вагою понад 2 т кожна. Брили видобували в кам'яних кар'єрах і на човнах відвозили в долину. Кожний блок ретельно шліфували.

Піраміду обкладали білими відшліфованими плитами, тому вся споруда виблискувала на сонці білосніжною громадою. Плити були підігнані так щільно, що між ними

не залишалося найменшої шпаринки. Це був своєрідний захист від грабіжників.

Грабування поховань було нелегкою й ризикованою справою, яка обіцяла швидке збагачення. Часто грабіжники викидали тіло із золотої труни, розбивали золото на уламки і забирали його. Траплялося, що злодіїв хапала варта Долини Царів, і тоді на них чекали жакливі тортури і люта смерть. Але попри це, майже всі гробниці були пограбовані ще в давнину, мабуть, через місяць-другий після поховання. Грабіжниками часто були будівельники пірамід і гробниць. Лише гробницю фараона Тутанхамона знайшли на початку ХХ ст. неушкодженою. Злодії не зауважили її, тому, що вона була розташована не в піраміді, а в **мастабі**, вхід до якої буревії замаскували піском і грунтом. А з часом люди про неї забули...

Долина царів стала місцем поховання всіх фараонів. Піраміди вже близько 5 тисяч років височіють велетенськими громадами, окремі з них сягають висоти 144 м (як мінімум, це три 16-поверхових будинки).

Під пірамідою облаштовували кімнати, потаємні ходи. У спеціальному похоронному приміщенні розташовували труну (**саркоф'ąg**) із забальзамованим тілом фараона — **мумією**. Довкола клали коштовності, дорогий одяг, символи влади, приносили в жертву тварин, рабів. На труні, як правило, було зображення покійного.

МАСТА́БА — поховальне приміщення з кількох кімнат; гробниця, вирібана в скелястому плато на невеликій глибині (іноді — з каменю на поверхні землі).

СА́РКОФА́Г — мармурова чи золота поховальна труна.

МУ́МІЯ — тіло померлого, просякнуте спеціальною смолою для запобігання його розкладанню.

*Золотий саркоф'ąg
Тутанхамона*

Найбільшою серед пірамід вважають піраміду Хеопса. Це єдине із Семи чудес світу, яке збереглося до наших днів. більшість істориків-єгиптологів дійшли висновку, що піраміда була побудована приблизно у 2560 р. до н. е. Але жодного запису щодо дати її створення не знайдено, тому це питання залишається відкритим для дискусій. Вважають, що спорудження піраміди тривало від 14 до 20 років, а її архітектором був візир і племінник Хеопса — Хеміун, який мав титул «Керівник усіма будівництвами фараона».

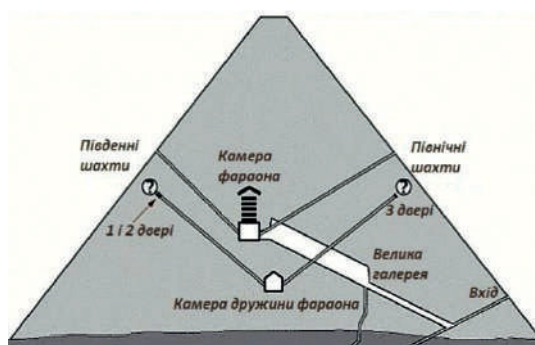
Піраміда розташована на західному березі Нілу Висота піраміди сягала спочатку 146,7 м, а сьогодні зменшилася до 138 м. Вважають, що її маса становить 6,3 млн т, об'єм блоків — близько 2 521 000 м³. Піраміда Хеопса є шедевром інженерного мистецтва не тільки через свої гігантські розміри. Дослідники й досі сперечаються про технології будівництва цієї довершеної споруди.

Оскільки серед написів на стінах всередині піраміди відсутні офіційні тексти, багато сучасних дослідників ставлять під сумнів загальноприйняту версію, що це була дійсно гробниця для фараона. У Великій піраміді вбачають астрономічну обсерваторію, мегалітичну культову споруду, космодром інопланетних прибульців, стародавню енергетичну установку і таке інше.

Охороняє й прикрашає її чудернацький витвір рук людських — сфінкс. Це — кам'яний лев з головою похованого фараона. Люди вірили, що саме в нього переселилася жива душа покійного фараона.

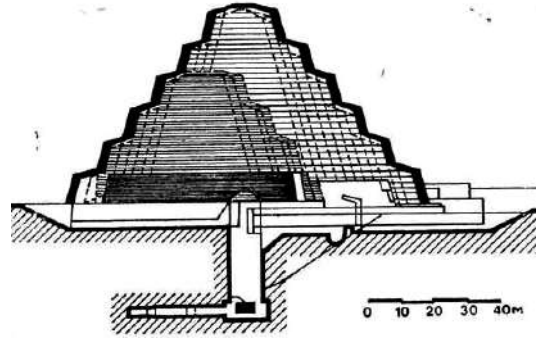
Великий Сфінкс і Велика піраміда (Хеопса, або Хуфу): сучасне фото

Переріз піраміди, на якому добре видно коридори і шахти (праворуч)

Піраміди — пам'ятники не лише могутності володарів Єгипту, а й велетенській людській праці, що створила споруди, про які кажуть: «Усе боїться часу, а час боїться пірамід».

Будівництво пірамід було важкою та коштовною справою. Тому далеко не всі фараони могли собі дозволити такі поховальні споруди. Піраміди будувалися лише протягом XXVIII – XXV ст. до н. е. Для поховання інших правителів споруджували лише мастаби, на будівництво яких потрібно було менше часу та коштів. Лише ці й тільки ці чинники — кошти й час — бралися до уваги. На трудові зусилля та життя простих трудівників ніхто не зважав, їх цінували мало.

Піраміда Джосера в Саккарі (поблизу Каїра)

Пригноблення трудових верств у Єгипетській державі було дуже тяжким. Селяни мусили напружено працювати протягом всього життя, іноді навіть помирали від виснаження на своїх земельних ділянках або під час «царських робіт».

Цікавинка
про піраміду Джосера
— за посиланням
<https://is.gd/Lw18X4>
або QR-кодом

1. Які вам відомі ознаки існування цивілізації в суспільстві? 2. Якою була структура суспільства в Стародавньому Єгипті? 3. До якого типу належала цивілізація Стародавнього Єгипту? 4. У чому полягає особливий характер давньоєгипетської держави?

5. Хто такий *фараон*? У чий інтересах він правив? 6. Розкажіть про фараона те, що не було відомо пересічним єгиптянам. 7. Які споруди в Стародавньому Єгипті використовувалися як гробниці фараона. Дайте їм визначення і поясніть, чим вони відрізняються.

8. За всіма доступними вам матеріалами (підручник, енциклопедії, Інтернет, художні й мистецькі твори, кінофільми тощо) підготуйте повідомлення про таких фараонів та їхні гробниці: а) Джосера; б) Хеопса; в) Тутанхамона. 9. Ви — телереporter, що повернувся зі Стародавнього Єгипту. Підготуйте репортаж про відвідування пірамід.

10. Складіть невеличку усну розповідь на одну з тем: а) «Щоденник одного дня фараона»; б) «Будівництво пірамід»; в) «Пограбування пірамід».

§ 11. Розквіт могутності Єгипетської держави

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

- 1. Гіксоци
- 2. Династія
- 3. Дротик
- 4. Гарнізон

- а) короткий металевий спис — кінська зброя в давнину
- б) військові частини, розташовані в якому-небудь населеному пункті
- в) група сирійських племен, які вдерлися до Єгипту і завойували його
- г) послідовне правління представників одного роду

1. Перетворення Єгипту в могутню державу

Час від часу в країні відбувалося послаблення царської влади. Тоді занепадало господарство, розпочиналася суцільна смуга неврожайних років. У XXIII ст. до н. е. неспроможність фараонів впоратися із тяжким економічним занепадом призвела до розпаду Єгипту на окремі частини. Зрошувальна система залишилася без догляду і поступово вийшла з ладу. Для відновлення могутності країни необхідно було насамперед повернути єдність державі. Це вдалося фараону Ментухотепу. В історії Єгипту розпочався новий період, який називається **Середнє царство (2050–1750 рр. до н. е.)**.

Було відновлено іригаційну систему, поживилася торгівля. Господарство країни поступово налагоджувалося. Водночас серед населення поширювалася нерівність. З'явився прошарок заможних селян та ремісників, яких фараон залучав на державну службу, щоб вони допомагали утримувати в покорі бідні верстви населення.

Нам уже відомо, що наприкінці XVIII ст. до н. е. Єгипет завоювали гіксоси, які володіли країною понад 130 років. Їхні царі правили країною, храми та міста пограбували, тисячі єгиптян перетворили на рабів. Спаплюжена гідність, ненависть до загарбників підняли єгиптян на визвольну боротьбу. У XVI ст. до н. е. правитель Фів фараон Яхмос розбив гіксосів, штурмом здобув фортецю Аваріс та звільнив країну. Від цього часу Єгипетська держава вступила до найвищого етапу своєї історії — періоду **Нового царства (1580–1085 рр. до н. е.)**. Це були часи останнього піднесення Єгипту. Держава відновила свою могутність. Сильна влада тримала в покорі пригнічені трудові верстви населення. Налагоджене господарство, високі прибутки давали змогу фараонам здійснювати загарбання величезних територій.

Син Яхмоса, на ім'я Тутмос II продовжив завоювання батька. Він придушив повстання в Нубії — сусідки Єгипту на півдні; дістався берегів Євфрата.

Жінка-фараон Хатшепсут (фараон-будівничий)

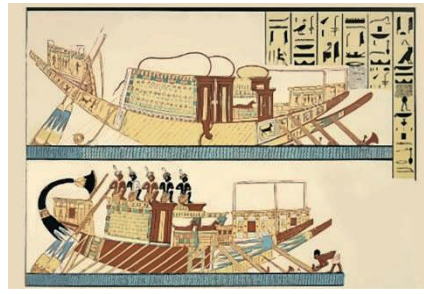

Поминальний храм Хатшепсут

Після смерті Тутмоса II правителькою держави стала його вдова — Хатшепсут (1525–1503 рр. до н. е.). Вона завершила справу відновлення країни після панування гіксосів. Цариця не проводила нових завоювань, але за її наказом держава спорядила кілька морських експедицій для пізнання далеких країн. Пам'ять про цю правительку на землях Єгипту увічне велична споруда її поминального храму. Після Хатшепсут на троні посів її пасинок і син Тутмоса II — фараон Тутмос III.

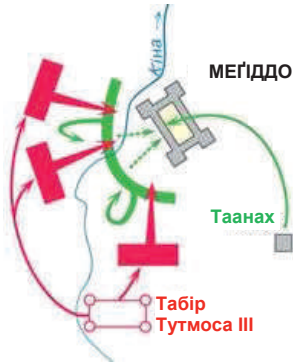

*Середнє царство
(2050–1750 рр. до н. е.)
Ментухотеп*

Кораблі Стародавнього Єгипту

Воїн

*Битва під Мегіддо
15 травня 1503 р. до н. е.
Червоним позначено єгипетське військо, його рух й атаки, а зеленим — військо сирійців, його пересування*

У 1503 р. до н. е. фараон **Тутмос III** вирішив завойовувати Сирію та Палестину. Гоноровитий безжалний фараон вирушив на фортецю Мегіддо не зручним шляхом, а найкоротшим і небезпечним. Вороги цього не чекали. Сирійсько-палестинське об'єднане військо було розбите. Ворог шукав порятунку за фортечними мурами. Військо фараона, зайняте грабінництвом, навіть не переслідувало втікачів і надало можливість ворогові закріпитися. Про це довелося пожалкувати, бо Мегіддо була могутньою фортецею. Лише облога, що тривала понад 7 місяців, зламала опір її захисників. Відтак Тутмосові III вдалося підкорити Палестину, Сирію та Фінікію, досягти берегів ріки Євфрат.

Успіх завойовницьких походів фараонів пояснюється могутністю армії, що створили єгиптяни. Велике значення мала військова реформа, яку здійснили на зразок армії гіксосів: важку піхоту набирали переважно з найманців. Було запроваджено систему призову корінного населення — 1 чоловік з 10 осель селян та ремісників. Кожен важкоозброєний воїн мав два мечі — важкий прямий та легкий серпоподібний; легкоозброєний — серпоподібний меч і дротик. Було створено загони колісниць. На колісниці їхало 2 воїни — візник і стрілець з луком і дротиками.

Поділ на роди військ значно збільшив могутність армії. За службу воїнів народжували землю, найманці ж служили за платню.

2. Релігійна реформа Ехнатона

Єгипетські жерці, які мали величезний вплив на простих селян, значно обмежували владу фараона. Вони поступово прибрали до рук владу в країні. Тому один із фараонів, **Аменхотеп IV**, який царював у першій половині XIV ст. до н. е., спробував підірвати могутність жерців, сподіваючись на допомогу вільних селян та дрібних рабовласників.

Жерці, які мали величезний вплив на селян, значно обмежували владу фараона. Вони поступово прибрали до рук владу в країні. Тому один із фараонів, **А́менхотéп IV**, який царював у першій половині XIV ст. до н. е., спробував підірвати могутність жерців, сподіваючись на допомогу вільних селян та дрібних рабовласників.

Боротьбу проти жерців головного єгипетського бога **Амо́на** він розпочав релігійною реформою (змiнами). Аменхотеп IV висунув на перше місце **Ато́на**, закликавши шанувати його в першу чергу. Себе фараон оголосив єдиним сином Атона, змінивши своє тронне ім'я на **Ехнатóн**.

Припинилися дари до храму Амона, скарбниця жерців спорожніла, їхній вплив на управління державою послабився. Фараон залишив Фіви і переїхав до нової столиці **Ахéтатóн**, за 300 км на північ.

Нове місто — незвичайної краси, з розкішними палацами та храмами на честь Атона — було збудоване швидко і стало величезним. Але населення не зрозуміло й не підтримало прагнень фараона, і після його смерті реформу було скасовано, хоча колишньої могутності жерці Амона повернути собі вже не змогли.

АМОН — так називався бог сонця у Верхньому Єгипті.

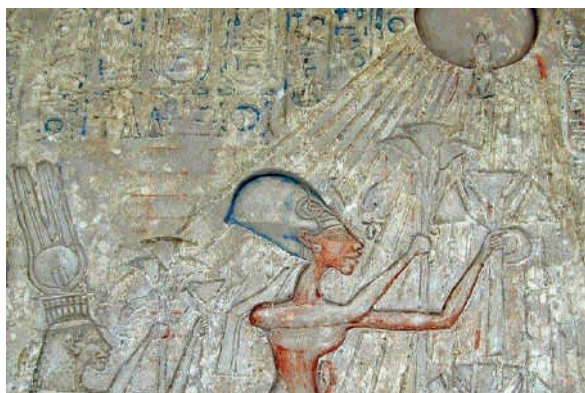
АМЕНХОТÉП — мовою єгиптян — «Амон задоволений».

АТО́Н — бог Сонячного диска.

ЕХНАТО́Н — «бажаний Атонові».

Ехнатон

Ехнатон поклоняється богу Атону

Фараон Ехнатон з дружиною Нефертіті та дітьми, осяяні променями Атона

Під час правління Ехнатона єгипетське царство призупинило війни. Фараон спрямував усі сили на боротьбу проти жерців. Його син, Тутанхамон, правив недовго. Дуже ймовірно, що це було лише номінально, бо неабиякий вплив на Тутанхамона чинили воєначальник Хоремхебі та візири Ейе та Майя. Уся влада в державі належала саме їм. Зі смертю Тутанхамона XVIII династія припинилася. Ейе і Хоремхебі згодом стали фараонами Єгипту.

3. Війни Рамзеса II з хетами

Храм фараона Рамзеса II в Абу-Симбелі. Статуї Рамзеса II в образі Озіріса

ХЕТИ — племена центру й сходу Малої Азії та Північної Сирії у II – на початку I тис. до н. е.

Перший похід, через самовпевненість та необачність молодого фараона (йому тоді був 21 рік), ледь не закінчився катастрофою. Під фортецею Кадеш єгипетське військо потрапило в пастку і дивом урятувалося. Зробивши висновки, Рамзес II надалі діяв обачніше. Йому вдалося оволодіти фортецями хетів, повернути під свій вплив на Південну Сірію, Фінікію та Палестину. Відносини між обома державами були закріплені у мирній угоді 1280 р. до н. е.

За царювання Рамзеса II його держава зміцніла, міжнародний авторитет значно зріс, розширилися кордони Єгипту та його політичні й культурні зв'язки з іншими державами. За тих часів у країні було побудовано величний храм богові Пта́ху, нову столицю Пер-Рамзес («Дім Рамзеса»), створено також величний храмовий комплекс Абу-Симбел.

4. Занепад Єгипту наприкінці II тис. до н. е.

«НАРОДИ МОРЯ» — можливо, це *егейці* — жителі критської цивілізації, та *ахейці* — жителі мікенської цивілізації. Про ці цивілізації ви докладно дізнаєтеся, вивчаючи історію Стародавньої Греції.

Єгипетська держава ще здатна була дати відсіч загарбникам, але сили її були

У XI ст. до н. е. за часів **Пізнього царства (XI – VI ст. до н. е.)** ситуація всередині держави погіршилася. Боротьба між жерцями та фараоном підірвала її могутність. Посилилася самостійність номархів, які неохоче підкорялися центральній владі. Повсюди спалахували повстання землеробів і ремісників.

Скориставшись послабленням Єгипту, із заходу, з пустель, почали насуватися лівійці, в Дельті з'являються **«народи моря»** — жорстокі та безжальні грабіжники.

виснаженими. Країна поступово втрачала загарбані навколишні землі: Фінікія, Сирія, Палестина відпали від Єгипту.

На троні часто змінювалися фараони — багатьох з них убивали за наказом жерців. Тому центральна влада вкрай ослабла і в середині XI ст. до н. е. єдина держава розпалася на дві частини — Нижній та Верхній Єгипет. На півдні влада належала жерцям, а в Дельті заснували свою династію лівійці.

У VII ст. до н.е. Єгипет було завойовано ассірійцями, але ті не змогли закріпити там своє панування. Згодом, у 525 р. до н. е., Єгипет було завойовано Перською державою. **Самостійна держава Єгипет припинила існування.**

Цивілізація Стародавнього Єгипту увібрала всі культурні та господарські досягнення народів Північної Африки та Близького Сходу, здобуті на той час. Вона сприяла поширенню цих досягнень на землі тих народів, з якими мала торгові та політичні зв'язки — у Межиріччя, єгейську цивілізацію (про які ви дізнаєтеся пізніше).

Цивілізація Стародавнього Єгипту, хоча й виникла лише в долині Нілу, стала першим паростком, першим кроком людства на його шляху до створення світової цивілізації на нашій планеті.

1. Для могутності держави в Єгипті було необхідно відновити зрошувальну систему. Чому? 2. Чому Єгипет провадив загарбницьку зовнішню політику? Зазначте часові межі розквіту могутності Єгипту. 3. Поміркуйте, у чому полягала сила єгипетського війська. Яку роль відіграла військова реформа?
4. Укажіть на картосхемі напрямки воєнних походів Тутмоса III і Рамзеса II. 5. Поясніть суть і причини релігійної реформи Ехнатона. 6. Доведіть на прикладах, що в період Середнього царства Єгипет перетворився на могутню державу. 7. У чому причина занепаду могутності держави в Єгипті?
8. Уявіть себе жерцями одного з храмів бога Амона. Якими будуть ваші дії, коли дізнаєтеся про запровадження релігійної реформи, спрямованої проти Амона? 9. Складіть повідомлення про: а) жінку-фараона Хатшепсут; б) дружину фараона Ехнатона красуню Нефертіті; в) юного фараона Тутанхамона. Використайте для цього, крім матеріалів підручника, додаткові матеріали.

§ 12. Релігія, міфологія та культура Стародавнього Єгипту

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Тотемізм	а) погляди й уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, у їхнє панування
2. Релігія	б) релігійне служіння божеству, шанування когось або чогось
3. Культ	в) віра в родинні зв'язки людини з тваринами

1. Найдавніші культу. Суд Озіріса

Єгиптяни вірили, що життям людей правлять боги. У їхній релігії залишалися тотемні вірування, були шановані священні тварини: кішка, сокіл, змія, жук-скарabei тощо. Тому єгиптяни уявляли богів як людей із головами тварин.

Так, бога Сонця Ра уявляли людиною з головою сокола. Щодня на золотому човні він мандрував небосхилом.

Бог Анубіс

Бог Тот

Так уявляли єгиптяни богиню Бастет

Боги Озіріс, Птах

Ритуал бальзамування.
Бог Анубіс біля мумії

Бога Місяця Тота вважали намісником Ра, його зображували з головою птаха ібіса. Бог Нілу Себék мав голову крокодила. Люту богиню війни Сохмёт уявляли з головою левиці. Так у Стародавньому Єгипті зароджувався **культ тварин**.

Ізиду шанували як богиню кохання та родючості. Улюбленим і шанованим богом єгиптян був Озіріс — бог природи і всього живого. Його вважали царем над богами. За міфами, бог зла Сет убив Озіріса і розрубав на частини. Дружина Озіріса, Ізіда, збрала частини тіла і поховала чоловіка. Лише коли

Гор, син Озіріса, помстився і вбив Сета, Озіріс воскрес. Єгиптяни вважали, що коли з розливом Нілу оживає природа, Озіріс воскресає.

Згодом Озіріс став володарем царства померлих і чинив суд над душами всіх померлих, безжально караючи тих, хто жив неправедно. На цьому суді, вважали єгиптяни, Озіріс зважує душу померлого на терезах. Якщо небіжчик у попередньому житті не скоїв гріхів (убивство, крадіжка, обман тощо), його душа залишалася невагомою. Побачивши це, Озіріс пропускав цю душу на благодатні *райські поля Іалу*. Якщо душа була грішною, її пожирало чудовисько Амнат.

Так у релігії Стародавнього Єгипту вперше виникла ідея про посмертне покарання за гріхи. Потім цю ідею успадкували інші релігії.

Зі створенням рабовласницької держави єгиптяни обожували *фараона*, якого вважали сином бога сонця Амона і живим богом на землі. Це був вияв **царського культу**. Вважали, що безмежну владу фараонові давали боги, тому до тронного ім'я фараона долучали й ім'я бога. Було гріхом вимовляти вголос ім'я фараона. Про нього говорили: «...той, хто могутністю підкоряє Всесвіт», «...той, хто затьмарює зірки».

Обожнення фараона та його влади зміцнило рабовласницьку державу в Єгипті.

2. Роль релігійних уявлень у житті єгиптян

Єгиптяни були переконані, що все на світі залежить від волі богів, і прагнули жертвами й молитвами здобути їхню прихильність. Певні обряди, вважали люди, забезпечують родючість, дарують здоров'я, рятують від лиха.

Прохання до богів люди передавали через жерців, які отримували за це дари. Якщо догодити жерцям, вважали єгиптяни, вони добре попросять богів за людей. Жерці користувалися багатствами і землями, що належали храмам. Поступово вони стали великими і могутніми рабовласниками.

3. Писемність

У розвитку будь-якого стародавнього суспільства наставав час, коли воно не могло розвиватися, якщо йому невідома **писемність**. Передача інформації через зображення була необхідною умовою управління державою, розвитку науки, складання законів тощо. Усі знання та досвід, що їх набули люди, можна було передати нащадкам тільки засобом писемності. Але створення системи писемності відбувалося дуже повільно.

Спершу люди спробували передавати свої думки через малюнок. Така форма письма називається **малюноква**, або **пиктографічна**. Однак за такого способу писання потрібна була безліч малюнків — для кожної думки свій. До того ж малюнок можна було не зовсім правильно зрозуміти при читанні. Для спрощення кожний малюнок з часом став означати лише одне слово. Тепер число знаків дорівнювало кількості слів. Їх нараховувалося кілька сотень. Кожний знак єгипетської писемності називався **ієрогліфом**, що означало «священне письмо». При цьому кожний малюнок зображував предмет або дію за допомогою предмета. Так, слово «йти» позначали двома ногами, що крокують. Слово «вода» зображували двома хвилястими рисочками, одна над одною. Спосіб письма, коли кожне слово старанно вимальовували, називався *ієратичним*. Але при швидкому писанні знаки спрощували, значно змінювали. Такий прискорений, спрощений вид писемності називався *демотичним*.

Писання здійснювали на будь-якому матеріалі, що зберігав малюнки або вирізьблені знаки. Єгиптяни писали на камені, на глиняних дошках. Згодом стали писати на **папірусі** — матеріалі, що виготовляли з нільського очерету. Його сікли на дрібні стрічки, складали в кілька шарів та пресували. Потім аркуш висушували й скручували в сувої іноді завдовжки десятки метрів.

Паличка з очерету для писання на глині (стиль)

ПИСЕМНІСТЬ — система графічних знаків, уживаних для передачі інформації.

ПІКТОГРАФІЯ — від латин. «*пиктус*» — малюнок і грец. «*графо*» — пишу.

ПІКТОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО — малюнкове письмо.

ІЄРОГЛІФ — від грец. «*ієрос*» — священний та «*гліфо*» — вирізаю.

Цікавинка про те, як розшифрували писемність стародавніх єгиптян, — за посиланням

<https://is.gd/PuvppV>

або QR-кодом

Зразки давньоєгипетських письмен. Ієрогліфи позначали не лише слово, а й склад чи звук. Наприклад, ієрогліф «ноги» зображував і звук «б»

На папірусі писали червоною й чорною фарбами за допомогою пензля. Траплялося, що папірус використовували по кілька разів, змиваючи водою попередній текст. Папірус потребував обережного ставлення, бо згодом ставав ламким, але тривалий час він був найкращим матеріалом для письма, аж поки не винайшли **папір**.

Писемність стародавніх єгиптян збереглась у вигляді написів на стінах поховальних приміщень, храмів. Але це надбання самобутньої культури люди згодом уже не здатні були прочитати, — єгипетську писемність було втрачено. Тільки в XIX ст. французький мовознавець Жан Шампольйон розкрив цю таємницю.

4. Освіта і наукові знання єгиптян. Література

В Єгипті здавна були створені школи, де хлопчиків навчали грамоти й наукам. Навчатися там могли лише діти знатних вельмож, жерців. Діти вчилися писати спочатку на глиняних черепках і лише потім їм давали аркуші папірусу. За помилки жорстоко били, щоб привчати до старанності та сумління. Діти боялися вчителів.

У шкільних повчаннях, тексти яких збереглися до нашого часу, читаємо: «...Пиши своєю рукою, і читай своїм ротом, і питай поради в того, хто знає більше, ніж ти... Не проводи дня без діла, а то поб'ють тебе, бо вухо хлопця на його спині, й він слухає, коли його б'ють. ...Я зв'яжу твої ноги, якщо ти будеш вештатися вулицями, і ти будеш побитий гіпопотамовим батогом...»

ІРИДОДІАГНОСТИКА — визначення хвороби за станом райдужної оболонки ока.

Давньоєгипетські медичні інструменти

Освіченими людьми були вельможі, державні чиновники, але найобізнанішими — жерці.

Наука відіграє важливу роль у створенні сильної та могутньої держави. Єгиптяни будували зрештувальну систему, зводили храми, піраміди. Для цього використовували *математичні знання*. Жителі Єгипту були обізнані з арифметичними діями, набагато випередивши в цьому інші народи. Знання геометрії давало змогу обчислювати площу орної землі, об'єми будь-якої тари, кількість води в каналі чи басейні.

Високого рівня в єгиптян досягла *медицина*. Бальзамування померлих давало лікарям змогу вивчати

будову внутрішніх органів людини. Лікарі вміли лікувати чимало хвороб, а єгипетські жерці володіли методом *іриодіагностики*, знання якої ми тільки нині знову відкриваємо для себе.

Потужними важелями єгиптяни могли пересувати важкі кам'яні блоки під час будівельних робіт — у цьому їм допомагало знання *механіки*. Було також накопичено досвід *астрономічних спостережень*.

Найдавніші літературні твори Єгипту датовані епохою Стародавнього царства. Відомі рукописи під назвою «Тексти пірамід», «Казка красномовного селянина», «Казка про двох братів», «Речення Іпусера», «Пророцтво Неферті».

Відомий уривок з пісні, що прославляє Ніл:

Слава тобі, Ніле.

Ти плинеш, щоб Єгипет оживити.

Коли ти не квапишся — життя все завмирає.

Коли ти у гніві — гроза по країні проходить.

Уся література Стародавнього Єгипту багата й різноманітна, особливий розквіт вона пережила в епоху Нового царства. Давньоєгипетська література відображала проблеми повсякденного життя і роздуми про те, що постійно хвилювало людей: що таке справедливість, чому її так мало в житті, мрії про краще життя, оповідь про пригоди мандрівників, смішні та веселі історії, пісні. Література Стародавнього Єгипту значно вплинула на мистецтво багатьох тодішніх народів — євреїв, греків, арабів, римлян і навіть на сучасну європейську літературу.

5. Архітектура та мистецтво

Культура Стародавнього Єгипту, яскрава та неповторна, певною мірою відображена в мистецтві, яке залишило глибокий слід в історії. Єгиптяни першими за своїли техніку **монументального будівництва**. Першими архітектурними спорудами були гробниці (мастаби) і храми. Особливо вражають розмірами піраміди, які символізували велич та могутність володарів.

Зазвичай митці зображували фараонів і знатних вельмож. Яскравими фарбами розмальовувалися стіни палаців фараонів, мастків вельмож, поховальних кімнат. Значного успіху досягли художники в мистецтві портрета, у тому числі скульптурного. У статуях та скульптурних портретах єгиптяни вбачали схованку для душі померлого. Вони вірили, що душа живе лише доти, доки їй буде куди повернутися.

Художники майстерно відтворювали природу Нілу: птахів в очереті, полювання на хижих звірів, збирання врожаю на ланах. Фараонів завжди зображували вищими від усіх навколо. Так підкреслювали їхню могутність. Портрет цариці Неферті відтворює її красу, тендітність та жіночність.

МОНУМЕНТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО — таке, що вражає розмірами, величністю, грандіозністю.

Погруддя Нефертіті зберігається в Берлінському єгипетському музеї

Староєгипетська медицина вплинула на розквіт античної медицини. Астрономічні знання єгиптян згодом успадкували інші народи. Єгипетська скульптура сприяла формуванню давньоєгипетського мистецтва.

Єгипетська культура мала значний вплив на розвиток світової культури.

Погруддя в натуральну величину Нефертіті зберігається у Берлінському єгипетському музеї

1. Що таке писемність? **2.** Які наукові знання набули розвитку в Стародавньому Єгипті? **3.** Чи втілювали боги Єгипту сили природи? Які саме? **4.** Згадайте, як називається релігія, що обоює сили природи. **5.** Яких богів шанували в Стародавньому Єгипті? Хто з них був найшанованішим?

6. Ви — єгипетський художник, якому чиновник замовив розпис саркофага для одного з фараонів. Що і як маєте намалювати? **7.** Які народи й тепер використовують для написання ієрогліфи? **8.** Чому державі завжди були потрібні освічені люди? **9.** Розгляньте ілюстрації до розділу «Стародавній Єгипет». Розкажіть про особливості живопису, писемності, будівництва тощо стародавніх єгиптян, обґрунтовуючи відповідь зауваженими деталями ілюстрацій.

Цікавинка про єгипетські скарби в Одесі — за посиланням <https://is.gd/LxTmKE> або QR-кодом

Практична робота «Міфи та релігія Стародавнього Єгипту» — за посиланням <https://is.gd/ilEo5M> або QR-кодом

Вузлики на пам'ять: «Стародавній Єгипет»

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ		
Утворення держави в Єгипті відбулося наприкінці IV тис. до н. е.		
У період Раннього царства в Єгипті виникло рабство.		
Середнє царство — період, коли відновилася єдина держава.		
Нове царство — найвищий етап розвитку Стародавнього Єгипту.		
Пізнє царство — період поступового ослаблення Давньоєгипетської держави.		
Головні заняття єгиптян: іригаційна система землеробства, скотарство, ремесла, торгівля.		
НАЙВИЗНАЧНІШІ ФАРАОНИ		
Ім'я фараона	Основні досягнення	Період правління
Міна	Уперше об'єднав Верхній та Нижній Єгипет	Раннє царство
Ментухотеп	Відновив єдність Єгипту	Середнє царство
Яхмос	Звільнив країну від гіксосів	Нове царство
Тутмос III	Завоював нові території — Сирію, Палестину, Фінікію та ін.	Нове царство
Ехнатон	Здійснив релігійну реформу	Середнє царство
Рамзес II	Зміцнив державу, розширив територію, прославився будівництвом храмів	Нове царство

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В ЄГИПТІ

Фараон	Управління державою, керівництво населенням, контроль територій
Чаті — радник фараона	Судові справи, царське господарство; головнокомандувач
Вельможі, чиновники	Збирання податків, командування військом, керування польовими та будівельними роботами

ГОЛОВНІ БОГИ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Ра (Амон)	Ізіда	Гор	Атон	Озіріс	Сохмет	Сет
бог Сонця	богиня кохання і родючості	бог Сонця і небесний бог	бог сонячного диска	Бог природи, царства померлих	богиня війни	бог зла і пустелі

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНІХ ЄГИПТЯН

Архітектура: будівництво пірамід, палаців, гробниць, храмів.

Мистецтво: скульптури і портрети фараонів, царів, розписи храмів, гробниць.

Релігія: язичництво, міфологія.

Культ: царський, культ мертвих, тварин, поклоніння Сонцю.

Письмо: піктографічне, ієрогліфи, демотичне ієратичне письмо.

Наука: значні досягнення в медицині, хімії, астрономії, математиці, механіці.

Література: молитви, історичні трактати, «Тексти пірамід», «Казка красномовного селянина», «Казка про двох братів», «Речення Іпусэра», «Пророцтво Неферті».

...Ми стоїмо посеред пустелі. Нам треба повернутися в 3000-й рік до нашої ери і потрапити в Передню Азію. Набираємо код команди і — уперед (тобто назад — у третє тисячоліття до нашої ери)!

Через кілька секунд ми вийшли на узбережжі Дельти Нілу... Звідси верхи мандруємо узбережжям на північний Схід, на землі Палестини. Зараз тут, поки що, безпечно, а через 25 століть ділянка берега між Дельтою і Палестиною буде притулком морських піратів.

Їм тут зручно ховатися. Лінія берега — хвиляста, прорізана бухтами, затоками, наче нори в крильчатнику.

Тепер, у 3000 р. до н. е., тут безлюдно та спокійно. Просуваємося берегом на північ, уздовж Палестини й далі землями Фінікії. Заблукати тут важко — увесь час прямуємо вздовж берега на північ аж до Сирії.

Звідси вирушаємо з торговим караваном (так безпечніше) на схід. Повільно перетинаємо пустелю й через 50 кілометрів потрапляємо в долину двох великих рік — Тігру та Євфрату.

ТЕМА 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Вивчаючи цю тему, ви дізнаєтеся про:

- одну з найдавніших цивілізацій — Шумер;
- часи, коли відбувся розквіт Вавилону, Ассирії, Фінікії;
- часи, коли набрали сили й розквіту Давньоєврейське та Халдейське царство, Перська держава;
- походи царя Дарія I на скіфів та загибель Перської держави й події, що сталися після цього.

Передня Азія сьогодні

Передня Азія — це південно-західна частина материка Євразія, на якій розташовані *Туреччина, Сирія, Ірак, Кувейт*. Омивається Середземним і Чорним морями.

Офіційна назва	Республіка Ірак	Держава Кувейт	Турецька Республіка	Сирійська Арабська Республіка
Столиця	Багдад	Ель-Кувейт	Анкара	Дамаск
Площа	438 317 км ²	17 818 км ²	783 562 км ²	185 180 км ²
Населення	26 783 383 особи	3 100 000 осіб	70 586 256 осіб	19 405 000 осіб
Держ. мова	арабська, курдська	арабська	турецька	арабська
Грошова одиниця	іракський динар	кувейтський динар	турецька ліра	сирійський фунт
Державний устрій	республіка (остаточно не визнач.)	конституційна монархія	парламентська республіка	республіка

§ 13. Найдавніші держави Дворіччя. Стародавній Вавилон

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Династія

2. Держава

3. Лихвар

а) той, хто позичає гроші за великий відсоток

б) особливий спосіб організації суспільства, який забезпечує панівне становище одних верств суспільства над іншими

в) послідовне правління представників одного роду

1. Вплив природно-географічних умов на розвиток цивілізації Дворіччя в III–II тис. до н. е.

Протікаючи з півночі на південь, річки Тигр і Євфрат окреслюють значну територію, яку грецькі географи назвали **Месопотамією**. Обидві річки беруть початок у горах Вірменії та впадають на півдні в Перську затоку. Дорогою вони перетинають кілька кліматичних зон. На півночі клімат був суворо континентальним, тобто літня та зимова температури дуже різнилися між собою. На півдні, поблизу берегів Перської затоки, було надзвичайно спекотно.

У цих краях щороку навесні розливалися річки — відбувалася повінь. У нижній течії, коли вітри женуть води Перської затоки назустріч могутнім водам Тигру та Євфрату, річкова вода стикалася з морською, й тоді обидві річки широко розливалися долиною, знищуючи все живе. Картина бурхливого виру наводила жах на місцевих жителів. Можливо, саме тут зародилася легенда про всесвітній потоп. Але поступово долину Месопотамії заселяли. Перші жителі осіли тут у VII тис. до н. е. Потроху заселяючи долину, вони почали обробляти цю негостинну землю. Хижі звірі нападали на худобу, болота робили життя нестерпним, комахи поширювали хвороби, часті повені знищували врожай.

Для забезпечення землеробства на південних територіях створили зрошувальну систему, без якої хліба заливала б повінь. Канали доводилося прочищати, бо їх постійно замулювало. На півночі Месопотамії земля родючіша, ніж на півдні, тут не будували складної системи каналів, для поливу обходилися водою з колодязів.

Основною рослиною в тутешніх місцях була фінікова пальма, плоди якої дуже поживні й корисні. Місцеві жителі також вирощували яблуні, фігові дерева,

Річка Тигр

МЕСОПОТАМІЯ (від давньо-грец. «Межиріччя»); інша назва країни — Дворіччя.

ШУМЕРИ — стародавній народ, який жив у Південній Месопотамії в IV–II тис. до н. е.

АККАД — стародавня держава в Месопотамії.

АССІРІЯ — одна з найбільших азійських держав, що існувала наприкінці III тис. до н. е. – VII ст. до н. е. Назва походить від назви міста *Ашшур*.

ВАВИЛОН — у перекладі з аккадської «*бабілім*» — «*ворота до раю*».

виноград, ячмінь, просо; овочі — цибулю, часник, огірки. На півдні виникли поселення **шумерів** — народу скотарів, які вели напівкочове життя. Біля витоків і в середній течії Тигру та Євфрату розселилися народи, утворилася держава **Аккад**, а згодом — **Ассірія** та **Вавилонія**.

2. Міста-держави III тис. до н. е.

МІСТО-ДЕРЖАВА — держава, утворена в межах однієї общини; поселення, що стало містом.

Правителів шумерських міст-держав називали *енсі*, а згодом — *лугаль*.

МОНАРХ — одноосібний володар держави, чию владу успадковують.

Із виникненням класів і експлуатації в общинах землеробів почали складатися державні утворення, які перетворювалися на держави в межах великої общини. Місто з округою, де населення займалося рільництвом, ставало **містом-державою**. У ньому мешкали ремісники, торговці, лихварі, знать, із якої виділювалися царські вельможі, жерці й, зрештою, власне правитель, що водночас був верховним жрецем (первосвященником).

Як і в інших народів, правителя спочатку обирали, але згодом він став **монархом**. Під його владою перебувало військо, яке під час війни доповнювало ополчення селян. А війни тут спалахували дуже часто. Міста **Кіш**, **Урुक**, **Ур**, **Ларса**, **Вавилон**, **Ассур** (**Ашшур**), **Ніневія** змагалися за владу над усім Дворіччям. Час від часу одне місто брало гору над іншими, створюючи свою державу в Месопотамії. Так склалися, міцніли, потім занепадали й гинули міста-держави **Ур**, **Лагаш**, **Шумерське царство**, **Аккад** і **Вавилонія**. Письмові джерела зберегли імена окремих правителів цієї ранньої цивілізації: Лагашу, Урнанше, Ентемена, Лугальзагессі.

Фрагмент мозаїчної плити з Ура «Шумерське військо в поході». Сцена відпочинку

Саме тут виникла цивілізація шумерів, яка сперечається з єгипетською за право вважатися найдавнішою. Це сталося у IV тис. до н. е. Чимало народів використали винаходи шумерської культури: рало, сіялку, вітрило — усе це створили стародавні шумери. Дехто навіть вважає шумерів винахідниками колеса. **Своїми досягненнями шумерська цивілізація значно збагатили світову культуру.**

3. Піднесення Вавилону. Правління Хаммурапі

Міста-держави в Месопотамії змагалися між собою за владу над усією країною протягом кількох століть. Те чи інше місто домагалося на певний час зверхності над своїми сусідами, але з часом ставало жертвою сусідів-завойовників. Міста Дворіччя були пов'язані спільною культурою, їхні народи були споріднені й вірили в спільних богів. Але тривалий час тут не було централізованої влади, хоча ці міста й залишалися частиною країни **Шумер**.

Сильна центральна влада в Месопотамії сформувалася в другій половині III тис. до н. е., коли у XXIV ст. до н. е. столицею Шумеру стало місто Урук. Невдовзі (у 2316–2261 рр. до н. е.) владу захопив цар Аккаду Саргон II (Стародавній).

На початку XXII ст. до н. е. в Південному Межиріччі утворилася сильна влада міста Ур, де почала правити третя династія **Ура**. Її правителі мали титул «царя Шумеру й Аккаду». Вони налагодили міцний апарат управління. У XXI ст. до н. е. тут склали найдавніші з усіх відомих законів.

Наприкінці XXI ст. до н. е. третю династію Ура виснажила боротьба із сусідніми кочовими народами — **амор'яни**. Вона занепадала й була повалена. Натомість посилювалися дві впливові держави — Ассирія та Вавилон. У першій половині XVIII ст. до н. е. Вавилон набрав могутності в період правління царя **Хаммурапі** (період правління: 1792–1750 рр. до н. е.), який зумів підкорити Ассирію. Утворилася могутня держава із сильною царською владою.

Правитель Саргон II

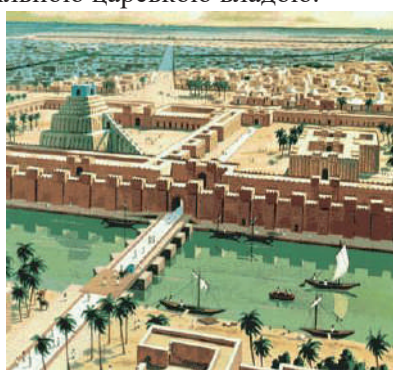

*Хаммурапі,
«найдосконаліший поміж царів»*

АМОРЕЇ — племена-вихідці з Аравії. У XXIV–XVI ст. до н. е. розселилися в Сирійському степу. Близько 1894 р. до н. е. захопили Вавилон і заснували царство, згодом змішалися з місцевим населенням Межиріччя, Сирії.

Крилатий бик у палаці Саргона II

Піднесення Вавилону

Цікавинка про закони Хаммурапі — за посиланням

<https://is.gd/thDc0D>

або QR-кодом

ТАЛІОН (від латин. «таліо») — помста.

Правитель Вавилону, цар Хаммурапі, державний діяч і полководець, підкорив усі міста-держави Месопотамії. За 42 роки він створив велику державу зі столицею у **Вавилоні**. Хаммурапі уклав закони, що впорядковували відносини між верствами населення. Закони склалися з 282 статей, які визначали покарання за злочини.

Тексти законів збереглися. З них ми дізналися про політичний та економічний устрій Вавилонської держави, відносини між класами, стан торгівлі тощо. Відомо, що держава за Хаммурапі прагнула зміцнити майнове становище середніх верств населення — селян, землеробів. Для них були пільги на різні види господарювання. Якщо селянин потрапляв у рабство за борги, то закони звільняли його через три роки.

За військову службу окремим групам селян, які постійно готові були служити у війську, давали землю від імені царя. У цьому полягала його далекоглядна політика, бо землероби та ремісники були головною опорою державної влади: вони воювали, сплачували основну частину податків і були виробниками продуктів землеробства.

Закони свідчать, що суспільство у Вавилонській державі перебувало на ранній стадії розвитку держави з ознаками патріархального суспільства. Це ілюструє наявність спрощеного (наївного) засобу встановлення справедливості — **таліону**, за яким злочинець мав зазнати таких самих збитків («око за око, зуб за зуб»), яких він завдав.

Прийняття законів, що передбачали жорстоке покарання тим, хто зазіхав на чуже майно (особливо багатіїв), свідчило, що держава вже остаточно зміцніла та взяла під свій захист майно панівних верств. Таку закономірність ми побачимо і в інших державах стародавнього світу (Індії, Китаї, Греції, Римі).

4. Господарське і повсякденне життя. Суспільство

Зовнішньою ознакою деспотичної влади в державі є залишки величезних споруд. Як у Єгипті піраміди, так у Межиріччі цією ознакою була наявність **іригаційної системи**. Її спорудження потребувало праці дуже великої кількості робітників. Примусити їх працювати на потреби держави могла тільки безмежна влада правителя.

Усе господарство в державі, як і в Єгипті, залежало від налагодженого стану зрошувальної системи, тому за цим стежили призначені чиновники. Завдяки правлінню Хаммурапі в державі розвивалися ремесла, землеробство, але влада штучно стримувала розвиток внутрішньої торгівлі (бо вона сприяла розшаруванню населення на бідних і багатих). Зрештою, це гальмувало господарський розвиток суспільства.

*Крилате божество з головою Хаммурапі,
«найдоконалішого поміж царів»*

*Хаммурапі отримує закони
від сонячного бога Шамаша*

Розквіту зазнала тільки зовнішня торгівля з Індією, Єгиптом, Сирією та Фінікією. Вавилон продавав сусідам продукти землеробства і ремесла, а купував у них деревину, метал, якого не вистачало в країні, предмети розкоші, а також рабів.

5. Міфи

Дворіччя, як і Єгипет, — одне з найдавніших джерел культури. Ще за первісного ладу шумери, асирійці, вавилоняни створювали міфічні сюжети, що відображали фантастичні уявлення про явища природи, події із життя попередніх поколінь.

Безсилля людини перед природою лякало й змушувало уявляти її у вигляді могутніх і розумних істот, яких потрібно шанувати. Небо, земля, повітря та інші природні явища поставали в образі тварин (наприклад бика), згодом — людиноподібних істот.

До наших часів дійшли міфи про створення світу, всесвітній потоп, райське життя. Люди мусили покійно служити богам, бо вірили, що все, чим вони володіли, створили боги. Шумерські боги *Енкі*, *Енліль*, *Еріду*, богиня кохання *Інанна* (у вавилонян — *Іштар*) нібито втручались у життя людей. У міфах боги поставали жорстокими й безжальними. Єдиними захисниками людей були герої (напівбоги): могутній *Гільгамеш*, сміливий *Адапа*, мудрий *Етана*. Проте жоден з героїв не міг довести до кінця розпочату справу: вони гинули або підкорялися долі. У цьому відображено розуміння людського безсилля перед природою, долею, богами.

1. Чому можна стверджувати, що Тигр і Євфрат були для жителів Дворіччя дарунком долі так само, як Ніл для єгиптян? **2.** Яким чином і коли правління Хаммурапі привело до посилення держави? **3.** Чому рабовласницька державна влада підтримувала середні верстви населення?

4. Назвіть держави Дворіччя. Коли вони існували? **5.** Які ознаки патріархального суспільства вам відомі? **6.** Згадайте (з уроків літератури) міф про всесвітній потоп і перекажіть його. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що він виник у Дворіччі? **7.** Поясніть, чому у Дворіччі не склався звичай обожувати правителів, як це було в Стародавньому Єгипті. (*Підказка: зверніть увагу, чи була у Дворіччі сильна єдина держава*).

8. Чому цар Хаммурапі у своїх законах не дозволяв тримати боржників у рабстві вічно, а відпускав їх на свободу після трьох років? Про що він дбав при цьому? **9.** Ви — радник царя Хаммурапі. Який закон ви запропонували б увести і чому?

§ 14. Фінікія та її сусіди в давнину

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Гіксоси

а) держава, яка утворилася в межах однієї общини; поселення, що стало містом

2. Фараон Яхмос

б) сирійські кочові племена, єгиптяни їх називали «царі пастухів»

3. Місто-держава

в) володар, який перемиг гіксосів

1. Сирія в II тисячолітті до н. е.

ФІЛІСТИМЛЯНИ

(від давньоєвр. *philistinim*) — народ, який із XII ст. до н. е. заселяв південно-східне узбережжя Середземного моря.

Він належав до так званих «народів моря».

Війни, які вели філістимляни, описані в Біблії.

У VIII ст. до н. е. їх підкорила Ассирія. Від назви цього народу походить назва держави Палестина.

АРАМЕЇ — семітська народність, яка у XII ст. до н. е. заснувала кілька держав у Сирії та Месопотамії.

Наприкінці X ст. до н. е. розпочалося піднесення Дамаського царства, яке створили **арамеї**. Там розвинулася торгівля з Месопотамією та Єгиптом.

2. Фінікія та її історія

На південь від Сирії на вузькій прибережній смугі розкинулася ще одна країна — **Фінікія**. Вона утворилася від поєднання землеробських общин, що їх очолював жрець, який був одночасно й царем.

Утворилися міста-держави **Тір**, **Бібл**, **Сидон**, назви яких збереглися в Біблії, а також **Акко**, **Берута** (сучасний Бейрут), **Арвад**.

Вторгнення до Фінікії «народів моря» (філістимлян) завдало значних збитків. Тільки в I тис. до н. е. фінікійські купці відновили морську торгівлю, заволівши торговими шляхами Середземномор'я. Фінікійці не були войовничими, не нападали на сусідів, але фінікійські купці викрадали жителів прибережних селищ та міст, особливо дітей, і продавали їх у рабство.

У Фінікії було високорозвинені ремесла — кораблебудування, ткацтво, вироблення скла тощо. Фінікійці винайшли пурпурову фарбу, яку видобували з особливих морських мушель. Пурпур не втрачав забарвлення від води та сонячного світла.

Зауважимо: фінікійське письмо було вже абетковим, але передбачало позначення приголосних. Більшість систем письма, зокрема **грецьке**, на основі якого створено **латинський** алфавіт та **кирилицю**, беруть початок від **фінікійського** письма.

Фінікійські міста, розташовані на перехресті морських шляхів, багатіли від морської торгівлі. За століття цей народ набув величезного досвіду в торгівлі та мореплавстві.

3. Фінікійська колонізація

КОЛОНІЯ — поселення, що заснували переселенці з іншої країни, області. У стародавньому світі — поселення, які греки, римляни, фінікійці заснували на чужих землях.

Найкращим засобом поширення морської торгівлі для фінікійців було заснування на морських берегах нових міст — **колоній**. Вони зазвичай були сильними опорними базами, портами для фінікійських кораблів. Тому, щойно склалися сприятливі умови, ослабли або зникли сильні сусідні держави, фінікійці з початку XII ст. до н. е. розпочали заснування колоній на всіх берегах Середземного моря.

На картосхемі «Фінікійські колонії» ви бачите лише великі фінікійські колонії, засновані до IX ст. до н. е. Насправді їх було більше, зокрема — невеликі селища, укріплені торгові пункти. Колонії засновували в зручних затоках, бухтах, захищених від шторму чи сильного вітру.

Завдяки колонізації, яку здійснювали в кілька етапів, фінікійці заволоділи о. Родос, потім закріпилися на півночі Егейського моря (о. Фасос), проникли на о. Сицилію. Одночасно вони освоїли північні береги Африки (Карфаген, Утіка) і дісталися Піренейського півострова на заході Середземного моря (м. Гадір). Протягом IX–VII ст. до н. е. фінікійці продовжували успішно закріплюватися на Кіпрі та Сицилії. Завдяки успіху в заснуванні колоній фінікійці стали відігравати провідну роль у морській торгівлі на всьому Середземному морі.

Однією з найбільших колоній став **Карфаген**. Фінікійці цю назву вимовляли як Картхагаш — Нове місто. Це місто заснували жителі м. Тір на півночі Африки

у 825 р. до н. е. як опорний пункт для торгівлі на заході Середземномор'я. Карфаген майже відразу ж став незалежним, швидко розбагатів на торгівлі та ремісництві й почав створювати власні колонії на Сицилії, Сардинії, у Північній Африці. Це було місто-держава з могутнім торговельним та військовим флотами, які виходили навіть в Атлантику. Боротьба за нові землі призвела до сутичок між Карфагеном і Римом (про це докладно дізнаєтесь у розділі «Стародавній Рим»).

*Карфаген — крізь час і простір:
макет (ліворуч); руїни Карфагена на території сучасного Тунісу*

Карфагенська держава була знярядям влади знаті. Верховна влада належала Раді, яку становили 30 вищих урядовців. Карфагеняни прагнули селитися ближче до узбережжя, тому, крім столиці, у державі було лише одне місто — **Ўтика**. На землях, далеких від берега, не було жодних поселень. Ця недалекоглядна політика послаблювала контроль над територією держави.

Окрім того, захищати країну без укріплених поселень було складно, що дозволило римській державі швидко заволодіти всіма землями Карфагена, а в 146 р. до н. е. квітучий Карфаген було зруйновано, його територію поділено між Римом і Нумідією.

4. Єврейське заселення Палестини, виникнення Ізраїлю та Іудеї

На Аравійському півострові мешкали скотарські племена (га-ібри). У середині III тис. до н. е. вони вдерлися на землі фінікійців і підкорили частину країни, яка називалася **Ханаан**. Ханаанці поділялися на багато племен. Га-ібрі змішалися з деякими з них й отримали назву **євреї** (від староеврейського слова «івриш» — *окраїна*). Цей народ мешкав на околиці Палестини, на береговій смузі.

Євреї-скотарі дуже шанували тварин, яких вважали предками й тому обожували. Вони вклонялися горам, деревам, кам'яним стовпам, сонцю, численним духам.

Наприкінці XIII ст. до н. е. з окремих племен утворилася єврейська держава — **Ізраїльсько-Іудейське царство** зі столицею в Єрусалимі. Першим ізраїльським царем був Саул. Він нагородив жерців і воєначальників за службу землею. Землероби-общинники мали утримувати своїх володарів, надаючи їм продукти та гроші, а цареві сплачувати податки.

В одній із битв, зазнавши поразки, Саул, щоб уникнути полону, кинувся на власний меч. У X ст. до н. е. Ізраїльсько-Іудейським царством правив зять Саула — **Давід**. Він

створив систему управління державою та сплати податків, упровадив переписи населення. Давид завдав поразки філістимлянам, підкорив ханаанців, за його правління Ізраїльсько-Іудейське царство стало сильною державою.

У першій половині X ст. до н. е. царем Ізраїлю став син Давида — **Соломон (965–935 рр. до н. е.)**. Він був мудрим і справедливим правителем. У Єрусалимі Соломон спорудив храм Яхве (960 р. до н. е.).

Жерці цього бога стали особливою групою, яка прибрала до рук владу в державі. Соломон зміцнив царство, споруджуючи численні фортеці, оборонні споруди Єрусалима. Для впорядкування правління державою він поділив країну на 12 округів та об'єднув їх регулярною даниною в певний місяць року.

Усі землероби були приписані до своїх общин. Їх зобов'язували, як і в Єгипті, відбувати трудову повинність на «царських роботах» чотири місяці на рік.

Усе населення поділяли на чотири великі групи: • вельможі та знать; • жерці та пророки; • селяни-общинники, які обробляли землю, служили у війську та сплачували основну частину податків; • чужоземці й раби.

Військовий корабель і воїн-філістимлянин

Цар Соломон. Худ. А. Доре

Рабство мало особливості: полонених чоловіків змушували виконувати важкі роботи, а потім убивали, жінок та дітей залишали прислугою. Євреї-боржники мусили бути рабами впродовж семи років, після чого їх відпускали. Вічними рабами залишалися євреї, яких жерці визнали злочинцями. Можна було продатися в рабство, але тільки на термін життя володаря.

У **935 р. до н. е.** (після смерті Соломона) у державі стався розкол і утворилися два царства — **Ізраїльське** та **Іудейське**. Саме тоді сформувалася іудейська релігія. На перше місце виступила віра в єдиного бога — Яхве, бога племені Іуди (від цього й назва релігії — іудейська).

Бога Яхве уявляли як бика, його оточували боги різних рангів. Виник міф про те, що євреї колись перебували в Єгипті у полоні, а Яхве допоміг їм вийти звідти, бо вони є улюбленим народом Бога. *Шанування єдиного Бога наводило єврейський народ на думку про підкорення всіх єдиному володареві на землі — своєму цареві.*

Виникнення віри в єдиного бога проклало шлях до створення в майбутньому новим світовим релігіям: християнству, ісламу та буддизму. Ці світові релігії зіграють свою роль у складанні світової цивілізації у XX столітті.

Основним заняттям населення Північної Палестини було землеробство, Південної — скотарство. Селяни жили общиною.

Первосвященик храму Соломона носив полотняний нагрудник із 12 коштовними каменями, що символізували 12 племен Ізраїлевих, які поселилися в Ханаані

Цікавинка про єврейські псалми — за посиланням

<https://is.gd/cwSmqF>
або QR-кодом

і палац було спалено, жителів забрали в рабство. За звичаєм того часу, полонені євреї були розселені на всій території Вавилонської держави — тобто в усіх містах Двोरіччя.

У 538 р. до н. е. цар Кір після перемоги над Вавилоном відновив зруйнований храм Яхве й дозволив євреям повернутися на батьківщину. Але більшість єврейського народу залишилася на чужині. Лише мала частина повернулася на рідну землю.

Історики стверджують, що на початку нашої ери тільки в Римській імперії жило 4–4,5 млн євреїв, тоді як у самій Палестині їх залишалося не більше мільйона.

5. Біблія як історичне джерело вивчення давньої історії

БІБЛІЯ — священна книга християн та іудеїв.

ХАНААН — стародавня назва території Фінікії, Сирії та Палестини.

Близько VII ст. до н. е. єврейський народ створив **Біблію**. Ця назва походить від назви міста **Бібл**, жителі якого виробляли папір першими в Передній Азії.

*Книжки з паперу стали називати **біблами**, або **бібліями**.* Біблія складається зі Старого та Нового

Рабство в Палестині було, але не проявлялося так брутально, як в інших народів. Рабів вважали членами сімей, їхні права захищали закони. Так, раб-єврей мав служити господареві сім років, а потім його відпускали.

Згодом землеробський устрій життя значно змінився, бо розвинулася торгівля. Раніше ізраїльтяни були переконані, що торгівля — негідна справа, якою займалися лише фінікійці, які «тримали в руках неправильні ваги та любили прибуток».

Але вже за часів Соломона торговців почали заохочувати, споряджали каравани, кораблі до далеких країн самостійно чи за допомогою фінікійців. Це сприяло зростанню міст.

Значна частина населення була охоплена торговельною діяльністю. Виникло **лихварство** (позичання грошей під відсотки).

Зростала різниця між багатими та бідними. Багатії споруджували будинки з тесаних каменів, жили в розкоші. А бідні будували халупи з плетеного очерету, обмазуючи стіни глиною. Вони постійно були напівголодними, жили в злиднях.

Як уже зазначено, після смерті Соломона Ізраїльське царство розпалося на Ізраїль та Іудею. Це послабило обидві держави, які постійно ворогували між собою. Із цієї причини Єгипту вдалося здолати в X ст. до н. е. Іудею та Ізраїль, а у VIII ст. до н. е. Ассирія знищила Ізраїльське царство й завдала поразки Іудеї.

У VI ст. до н. е. вавилоняни на чолі з царем Навуходоносором захопили Єрусалим і зруйнували його. Храм

Завітів. У Старому Завіті йдеться про те, як Бог створив світ, про перших людей, усесвітній потоп, переселення євреїв у **Ханаан**, період вавилонського полону.

Тривалий час вважали, що Біблія — це просто зібрання релігійних правил і оповідок. Але згодом історики знайшли підтвердження окремих фактів, згадуваних у Біблії.

У нижній течії Тигру та Євфрату археологи натрапили на наукові свідчення про повінь-катастрофу; навіть сьогодні там можна спостерігати бурхливі розливи, які жахають могутністю. Такі повені могли породити перекази про усесвітній потоп.

Окрім цього, у Старому Завіті є цінні відомості про історію стародавньої Палестини, про життя єврейського народу, його відносини із сусідніми державами — Вавилоном, Ассирією і навіть Римом. Це дає змогу припустити, що царі Ізраїлю — Саул, Давид, Соломон та події, пов'язані з ними, також були в давнину реальністю.

Біблія є важливим джерелом знань з історії Стародавнього Сходу, особливо Близького Сходу.

1. Що спричинило виникнення міст-держав у Сирії (II тис. до н. е.)? 2. Чим уславилися фінікійці в пам'яті людства? 3. Чому торговельній державі треба засновувати нові колонії? 4. Як і коли утворилася держава єврейського народу? Як її називали? 5. Назвіть і покажіть на картосхемі фінікійські міста-держави. 6. Поясніть терміни *пророк, лихварство, Ханаан*.

7. Які групи населення були в Ізраїльсько-Іудейському царстві? 8. Яка доля Ізраїльсько-Іудейського царства після смерті царя Соломона? 9. Чому сутички між Карфагеном та іншими могутніми державами Середземномор'я (зокрема Римом) були неминучими? 10. Чому Біблія є важливим джерелом історичних знань? Які біблійні розповіді вам відомі? Розкажіть одну з них.

...Торговий караван спускається в долину Тигру. Сонце пече безжально. Як люди, так і тварини виснажені дорогою. Аж ось за поворотом відкривається величне й прекрасне місто. Це Ніневія, столиця Ассирії. Його добре видно звідси — у долині, на березі Тигру, розкинулося місто, оточене надійними мурами. Його палаци, храми, сторожові вежі випромінюють пишату самовпевненість і безжальність. Це столиця держави, яка визнає лише силу й розраховує тільки на неї.

Купці каравану стурбовано мовчать — вони не вперше тут. Ми також принишкли, нам неспокійно. Як зустрине нас столиця?.. Адже чужинців усюди зустрічають із насторогою...

§ 15. Месопотамія в I тис. до н. е.

1. Природа і населення Іранського нагір'я

На схід від Вавилонського царства, за кількасот кілометрів від берегів Тигра ми бачимо гірські вершини — давно згаслі вулкани, що обмежують Іранське нагір'я. Іноді тут бувають катастрофічні землетруси. Дістатися до цієї суворої кам'янистої напівпустелі, яка розкинулася на висоті близько 1300 м над рівнем моря, можна лише небезпечними козячими стежками. Посеред солончаків зрідка трапляються невеликі безстічні озера. Сухі й гарячі вітри шурхотять заростями прибережного очерету.

На цих непривітних землях поселився загадковий стародавній народ — арійці, які є предками багатьох сучасних народів. Шляхи й напрямки розселення арійців достеменно невідомі. Прибульці змішалися з корінним населенням. Життя зосередилось у нечисленних оазах. Річки в спекотну пору року пересихали. Ґрунти на Іранському нагір'ї вкрай неродючі, вода часто непридатна для пиття. Для розвитку землеробства будували зрошувальну систему. Урешті-решт тут утворилося кілька держав: *Мідія, Персія, Лідія, Нововавилонське царство*.

2. Утворення та розквіт Ассирійської держави

СЕМІТИ — народи півночі й сходу Африки та частини Азії.

КАСІТИ — гірські племена, що жили в II–I тис. до н. е. на теренах сучасного Ірану.

ХУРІТИ — племена на теренах Північного Дворіччя.

На крайній півночі Дворіччя, у степових передгір'ях жили землероби, скотарі та ремісники, відомі як **семітські народи**. Землероби вирощували великі врожаї без іригаційних споруд. Сім'ї общинників були заможними, зв'язки між общинами — міцні. Села гуртувалися навколо міст. Селяни постачали туди продукти й відряджали чоловіків до війська. Центром було місто Ашшур (Ассур).

Ассирійське військо в другій половині II тис. до н. е. було нечисленним і слабким, це призвело до того, що у XVIII ст. до н. е. вавилонський цар Хаммурапі підкорив Ассирію. Протягом двох століть тут панували вавилоняни, аж поки їх не розбили й не підкорили **хеті** й **касіти**. Але ассирійцям поразка вавилонян волі не принесла: на

півночі Дворіччя набирали сили племена **хурітів**. У XVI ст. до н. е. вони утворили державу Мітанні, що підкорила Ассирію.

Лише в XIV ст. до н. е. ассирійці звільнилися з-під влади чужоземців. Ассирія в XIII ст. до н. е. швидко міцніла. Наприкінці XII ст. до н. е., за правління **Тіглатпаласара I** (1115–1077 рр. до н. е.), вона досягла розквіту могутності. Створивши сильне, дисципліноване військо, ассирійські володарі розпочали завойовницькі походи проти народів, які мешкали в горах, де беруть початок Тигр та Євфрат.

Могутність Ассирії поширилася на південний захід до Фінікії. Ассирійцям не змогли перешкодити навіть загадкові «народи моря». Але вони витіснили з Малої Азії на схід племена амореїв, які подалися до Дворіччя, що становило загрозу для Ассирії та Вавилону. Тепер колишні вороги змушені були об'єднатися, щоб залишитися незалежними. Воєнні сутички вкрай виснажили Ассирію, для якої настав період занепаду, що тривав упродовж двох століть.

3. Ново-Ассирійська держава

Однак з IX ст. до н. е. Ассирія знову почала набирати силу. У VIII ст. до н. е. вона загарбала Сирію, Ізраїльське царство, фінікійські міста. Зміцненню Ассирії сприяли реформи в армії та в державному правлінні, які здійснив цар **Тіглатпаласар III** (745–727 рр. до н. е.). Була створена регулярна армія, яка разом з ополченням становила воєнну могутність країни. Ассирія славилася високою організацією військової справи. Армія була поділена за видами озброєння: колісниця, кіннота (зауважте: вершники вперше появилися саме в ассирійській армії), піхота — важка і легкоозброєна, сапери, штурмова артилерія (каменеметальні та стінобитні машини).

Захопивши ту чи іншу державу, ассирійці тепер не грабували її, не поневолювали населення: вони майже цілком переселяли жителів на нові землі, а натомість підкорену країну заселяли ассирійці. На цих землях утворювалися невеликі адміністративні округи на чолі з **намісником**, який підкорявся тільки цареві. Так було створено сильну **централізовану владу** над усією державою. У країні швидко розвивалася торгівля, що збагачувала Ассирію.

Ассирійці мали розвинену культуру. Вони уславилися не лише завоюваннями, військовим мистецтвом, а й знаннями з математики, біології, історії та географії. Величні палаци ассирійських царів перетворювали столицю Ніневію на казкове місто.

Ассирійська військова держава тільки ззовні була могутньою. Образно її можна порівняти з «коломом (велетнем) на глиняних ногах», якого здатен зруйнувати навіть несильний поштовх. Це фразеологізм про країну (а іноді й про людину), яка видається сильною, а насправді — слабка.

Що більше розросталася Ассирія («ставала колосом»), то слабшали її зв'язки («глиняні ноги») між окремими частинами. І нарешті неминуче сталося: у VII ст. до н. е. Ассирійська держава розпалася через недалекоглядність своїх володарів.

Політика переселення завойованих народів призвела до «розчинення» ассирійців. У різних частинах держави дії влади в господарських і політичних питаннях не були узгоджені. Розпочалися династичні міжусобиці, що зумовили втрату Ассирією першості у військовій справі та послаблення війська.

Зовнішня політика держави була загарбницькою, а військові походи — каральними. Останнім великим асирійським царем став **Ашшурбанапал (669–631 рр. до н. е.)**. Після його смерті почався розпад Ассирії на окремі області. Боротьба підкорених народів проти асирійського гніту набирала дедалі більшого розмаху. У 612 р. до н. е. Ніневія була захоплена, а могутня Асирійська держава — знищена.

4. Утворення Нововавилонського (Халдейського) царства

У VII ст. до н. е. у Вавилонії набрали сили аморейські племена **халдєїв**. І поступово країну почали називати Халдейським царством. На чолі з Набопаласаром халдєї зламали військовий опір Ассирії.

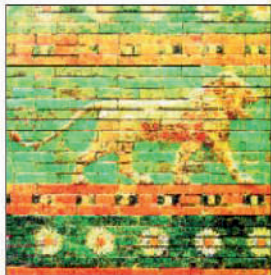
Наступний цар Вавилону **Навуходоносор II (605–562 рр. до н. е.)** захопив Сирію, Палестину та Іудею, забравши в полон до Вавилонії тисячі євреїв. За допомогою мідійців Навуходоносорові вдалося відбити загрозу скіфської навали.

Навуходоносору II довелося багато воювати із сильною Єгипетською державою. Згодом між Єгиптом і Халдейським царством було укладено мирний договір. Опісля Навуходоносор посадив на єгипетський трон свого родича. Столиця Халдейського царства — Вавилон — переживала розквіт господарського та культурного життя.

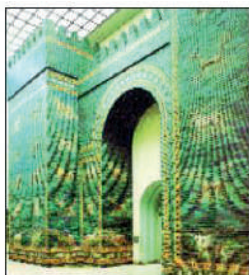
За біблійною легендою, цареві Навуходоносору наснився сон. Він побачив колоса — велику потвору, яка мала золоту голову; груди й руки — срібні; живіт і стегна — мідні; коліна — залізні; а ноги — глиняні. Раптом уламок скелі розбив ноги колоса. Цар прокинувся і скликав жерців, які розтлумачили сон, пророкуючи загибель Вавилону. Мабуть, саме тоді правитель звелів укріпити столицю.

Місто було оточено міцними стінами, завдовжки 18 км, та 360-ма сторожовими вежами. Було споруджено головні *Ворота богині Іштáр*, за якими в серце міста вела *Дорога процесій*. Дивовижний вигляд мали *висячі сади Семіраміди*. Їх було розташовано на східчастих терасах, від чого здавалося, ніби вони піднесені в повітря (саме тому їх називали «висячими»). Сади — подарунок царя дружині — лідійській принцесі Аміді (яку в Біблії помилково названо Семірамідою).

Після смерті Навуходоносора через певний час (у 556 р. до н. е.) царем став Набонід. Йому вдалося зміцнити становище Вавилону, але ненадовго.

Дорога процесій. Фрагмент

Ворота богині Іштáр

Цікавинка про передбачення цареві Набоніду — за посиланням <https://is.gd/RHul6n> або QR-кодом

5. Перська держава Ахеменідів

У середині VI ст. до н. е. на Вавилон рушили перські війська на чолі з Кіром II. Його військо було створене на зразок асирійського, кіннота і лучники не знали собі рівних. Єгипет не прийшов на допомогу Набонідові, й Вавилон залишився наодинці перед жорстокими завойовниками. Війська Кіра оточили місто. Люди, яких силоміць переселили колись на окраїни **Нововавилонського (Халдейського)** царства, не хотіли захищати столицю. Вони сподівалися, що перси відпустять їх на батьківщину.

Так позначилася на долі Халдейського царства загарбницька політика. Навіть вавилонська знать бажала, щоб царем став Кір II. Жерці відчинили йому ворота, сподіваючись отримати підтримку своїй владі. *Вавилон став столицею Перської держави.*

У період найбільшої могутності Перська держава мала велику територію: Єгипет, Палестину, Ізраїль, Фінікію, Сирію, Халдейське царство, Ассирію, частину Індії.

Але Кір II не припинив завоювань. Він підкорив ще Лідійське царство в Малій Азії та зробив його царя Креза своїм підданим. Креза вважали найбагатшим поміж царів, про його багатство складали легенди.

Згодом настала черга Нововавилонської держави. За допомогою воєнних хитрощів Кір II зумів майже без втрат захопити міцно укріплений Вавилон. Він звільнив понад 40 тисяч полонених євреїв і дозволив їм повернутися додому. В 529 р. до н. е., під час походу проти масагетів Кір II зазнав поразки й загинув у битві.

Син Кіра II та його наступник, Камбіз II, відзначався лютою жорстокістю. Він підкорив і приєднав до Перської держави Єгипет, Парфію, Вірменію. Камбіз II наказав стратити полоненого єгипетського фараона, у храмів і жерців забрав усі землі, навіть заколов священного єгипетського бика Апіса.

Під час походу цар дізнався, що, скориставшись його відсутністю, у Вавилоні підняли повстання. У 522 р. до н. е. розлучений Камбіз II негайно виступив з військом у Межиріччя, але дорогою несподівано помер.

6. Царювання Дарія I

ІОНІЯ — західне узбережжя Малої Азії, де мешкали греки, які заснували колонії Мілет, Галікарнас, Смирна, Ефес.

САТРАПІЯ — область у давньому Ірані. Частина держави, якою керує царський намісник — *сатрап*.

ЕСТАФЕТА — передача термінового повідомлення від одного гінця до іншого.

Після смерті Камбіза II, котрий не мав нащадків, на короткий час встановилося правління Гаумати, якого за змовою вбили. Царем став ватажок заколотників Дарій із роду Ахеменідів (522–486 рр. до н. е.). Він придушив повстання вавилонян, підкорив **Іонію**, приєднав Лідію та Фрігію. Відтак рушив походом на скіфів, але зазнав невдачі.

За його правління було здійснено кілька реформ. У **515 р. до н. е.** Дарій розділив державу на **сатрапії**. Сатрапи відповідали за господарство й торгівлю, карбували гроші, збирали податки. Контролювали їх писарі, підвладні цареві.

У всій державі було збудовано дороги, які охороняли; також створили мережу поштових станцій. **Царська дорога** була головною. Станції на ній влаштували через кожні три милі; для царських гінців тримали напоготові коней. Державні повідомлення і царські вантажі доправляли гінці, які мчали, передаючи свій вантаж один одному на поштових станціях — по **естафеті**.

АХАМЕНІДІВ у VI–IV ст. до н. е.

Люди казали, що Дарій міг обідати у Вавилоні рибою, яку вранці зловили в Середземному морі. Столицею стали Сузи, поблизу Вавилону та Персиди. Було створено особливу службу нагляду за сатрапами й усіма підданими, власне, таємну поліцію. Головний доглядач і «таємні посланці» вишукували незадоволених, підслуховували розмови людей, відтак доповідали про них начальству.

Головні резиденції царя були розташовані в Екбатанах, Сузах, Вавилоні та Персеполі. У кожному з цих міст Дарій жив протягом однієї пори року.

Перська держава за часів правління **Дарія I (522–486 рр. до н. е.)** значно зміцніла. Тому він почав завойовувати навколишні землі. Як уже згадано, перси зазнали невдачі під час походу на скіфів. Греції перське військо також не здобуло, хоча надзвичайно прагнуло цього.

Проте персам удалося завойовувати частину островів у Егейському морі. Перські війська підкорили Єгипет, північно-західну частину Індії.

Унаслідок завойовань Перська держава стала величезною **імперією**, яка простягалася від Іонічного узбережжя до Індії, від Чорного моря до Єгипту.

ІМПЕРІЯ — держава, створена з країн, які підкорили держава-завойовниця.

7. Загибель Перської держави

Перська імперія трималася на силі зброї. Заколоти, боротьба за владу, що точилась у столиці, знесилювали державу. Водночас казкові скарби царів, багатства сатрапів, високий рівень розвитку торгівлі й ремесел, розквіт міст робили цю імперію спокусливою для завойовників.

У IV ст. до н. е., за правління царя **Дарія III Кодомана (336–330 рр. до н. е.)**, на Персію вирушив Александр Македонський — талановитий полководець. Його армія була навчена й озброєна, тоді як армія Дарія, хоч і численніша, мала низькі бойові якості. Вона складалася з армій поневолених народів, і воїни неохоче билися за інтереси своїх гнобителів.

МАКЕДОНІЯ — царство на Балканському півострові; посилювалося в IV ст. до н. е. за Філіппа II та його сина Александра Великого (Македонського).

Битва Дарія III з македонцями

У кількох битвах із македонцями перси зазнали розгрому. Їхня армія танула на очах, воїни розбігалися. Урешті-решт Дарія III усунули від влади та взяли під варту власні сатрапи. Коли виникла загроза колишньому цареві потрапити в полон до македонців, сатрап Бактрії Бес убив Дарія.

Перська держава була завойована македонською армією і припинила своє існування. Вона стала величезною частиною новоутвореної держави Александра Македонського. Після смерті Александра на території його держави утворилося кілька нових монархій на чолі з грецькими правителями.

Тривалі війни між ними завдали Вавилону чималої шкоди. У 126 р. до н. е. його остаточно зруйнували парфяни. Вавилон, який покинули жителі, перетворився на руїну, засипану піском. Але ми з вами знаємо,

що під цим піском поховане місто, яке понад два тисячоліття тому було найбільшим і найславетнішим у всьому світі. Каміні під пагорбами — це стіни будинків і вулиць, що бачили великих правителів: Навуходоносора, Кіра II, Дарія I та Александра Македонського.

1. Як і коли утворилася і загинула держава Ассирія?
2. Як і коли утворилася Перська держава?
3. Розкажіть про значення реформ Дарія I.
4. Хто і коли утворив Халдейське царство? Яка його друга назва?
5. Коли і хто зруйнував Вавилонську державу?
6. Що таке імперія? Назвіть відомі вам імперії.
7. Навіщо ассирійці переселяли цілі народи із завойованих держав?
8. Чому загарбницькі держави рано чи пізно втрачають силу?
9. Чому македонці з малою армією підкорили Персію?
10. Виберіть з тексту параграфа назви географічних та історичних об'єктів. Покажіть їх на карті. З якими подіями вони пов'язані (*хтось хай вибере річки, хтось — країни, міста, народи тощо*).

Навчальний матеріал
«Культура та релігія народів Передньої Азії»
подано для ознайомлення на розсуд учителя.

Посилання
<https://is.gd/5ra1kM>

або QR-код

Вузлики на пам'ять

НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ		
Назва	Хронологічні межі (від розквіту до занепаду)	Царі
Давньовавилонське царство (Вавилонія)	XXII – XVIII ст. до н. е.	Саргон Стародавній, Хаммурапі
Ассирія	XIV – VII ст. до н. е.	Тілатпаласар I, Тілатпаласар III
Фінікія	II тис. до н.е.	
Давньоєврейське царство	XIII – X ст. до н. е.	Саул, Давид, Соломон
Халдейське царство (Нововавилонське)	VII – VI ст. до н. е.	Навуходоносор, Набонід
Перська держава	VI – IV ст. до н. е.	Кір II, Дарій I, Ксеркс, Дарій III

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ НАРОДІВ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ			
Країна	Письмо	Досягнення	Архітектура, скульптура
Дворіччя	клинопис	арифметика (таблиці множення), геометрія, астрономія (закони руху Сонця, Місяця), обрахунок часу, календар, винайдення колеса, медичні знання, література (гімни, епічні поеми, елегії)	храм Зикурат, висячі сади Семіраміди, ворота Іштар
Фінікія	алфавіт	хімія (винайдення скла, пурпурової фарби), географія (карти), кораблебудування, торгівля	
Ассирія	клинопис	торгівля, військове мистецтво, бібліотека Ашшурбанапала	

ПРИЧИНИ ЗАГИБЕЛІ ДЕРЖАВ У ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ	
Перська держава	1) трималася на силі зброї; 2) часті заколоти населення; 3) боротьба за владу в столиці; 4) напади завойовників на міста з високим рівнем торгівлі й ремесел.
Вавилонія (Халдейське царство)	1) слабкість вавилонської армії, влади; 2) відсутність союзників; 3) відсутність внутрішньої єдності в суспільстві.
Давньоєврейське царство	1) розпад держави після смерті Соломона; 2) ворожість між державами.
Карфаген	1) суперечки з Римом за панування на Середземному морі; 2) загарбницька зовнішня політика.

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЇ НАРОДІВ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ		
Народи	Форма релігії	Боги
Шумери	Язичництво	богиня Іштар, боги Енліль, Ан, Кі, Намму, Енкі, Нінмах
Ассирійці		богиня Ашшур
Вавилоняни		Ансу, Тіамат, Ан, Енліль, Аншар, Мардук, богиня Іштар
Євреї	Монотеїзм	бог Яхве

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ГОСПОДАРЮВАННЯ НАРОДІВ ДВОРІЧЧЯ				
землеробство	садівництво	городництво	іригаційна система	торгівля

Тема 3. СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ

Про ці таємничі далекі країни ви, мабуть, уже чимало чули...

Сьогодні, подорожуючи в часі, полинемо далеко на південний схід. Там, у Південній Азії, за найвищим у світі Гімалайським хребтом розкинувся великий півострів Індостан, омийтий хвилями Індійського океану...

ІНДІЯ СЬОГОДНІ	
Офіційна назва	Республіка Індія
Столиця	Нью-Делі
Площа	3 287 590 км ²
Населення	1 210 193 422 осіб
Державна мова	хінді й англійська
Грошова одиниця	індійська рупія
Державний устрій	федеративна республіка

§ 16. Стародавня Індія

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Кунжут

а) предмети, що позначають вартість товару, підлягають обміну одні на одні й на будь-який товар (камінці, рідкісні мушлі, шкури тварин, худоба, зерно тощо)

2. Бавовник

б) трав'яниста рослина, з насіння якої виробляють олію

3. Предметні гроші

в) історичний період у межах 1200–700 рр. до н. е.

4. Залізний вік

г) рослина з насінням, вкритим пухнастим волокном, з якого виробляють пряжу

1. Природно-географічні умови Індії

Земля на півострові Індостан майже всюди рівнинна, багата на родовища міді й заліза. Її зрошують дві великі ріки, що називаються **Інд** і **Ганг**. Їхні долини розташовані на північному заході та північному сході півострова. Територія Індії взагалі густо помережена невеликими річками (Годоварі, Нормада та ін.).

Клімат у цій країні дуже сухий на північному заході й теплий та вологий на півдні, оскільки високі Гімалайські гори стримують натиск північних вітрів.

У заболочених річкових долинах Індії — густі зарості дерев'янистих рослин — джунглі. Тут завжди водилося чимало хижих тварин — вовків, ведмедів, тигрів, пантер, отруйних змій, комах тощо. Дуже вдало змалював природу джунглів, повадки її мешканців знаний англійський письменник Дж. Р. Кіплінг у «Книзі джунглів».

Першими ж цей світ чарівної та щедрої природи освоїли землероби.

2. Найдавніша цивілізація в долині Інду

На північному заході півострова Індостан у долині великої ріки Інд у **III тис. до н. е.** утворилася міська цивілізація з розвиненими ремеслами, торгівлею, містами.

Корінне населення Індії називають **дравідами**, від них походить назва періоду історії Індії — **дравідійський**. Дравіди були землеробами й скотарями, вирощували пшеницю, ячмінь, кунжут, дині, фініки, бавовник. Тут жили та працювали перші у світі ткачі та прядильники. Скотарі розводили овець, свиней, буйволів, приручили слонів.

Руїни Мохенджо-Даро

Археологи знайшли в долині Інду залишки величезних міст — Мохенджо-Даро, Харappa, Рупар, Рангур. У центрі міст, на платформах, складених з обпаленої цегли, містилися квартали багатіїв. Посеред Мохенджо-Даро знайдено велику священну купальню, що була призначена для купання й обрядового омивання. Крім цього, місто мало мережу водопостачання та каналізацію.

Цивілізація була названа **індською** на честь ріки Інд. Вона мала високий рівень культури й техніки. Була тут також своя система писемності, яку, на жаль, поки що не вдалося розшифрувати. Ремісники володіли мистецтвом обробки міді та бронзи, виготовляли вишуканий глиняний посуд, у величезних глиняних глеках і діжках зберігали вино, олію та зерно. **Індська цивілізація належить до типу цивілізацій річкових долин**, як і єгипетська та шумерська.

ІНДСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ — інша назва — хараппська, за назвою міста Харappa.

САНСКРІТ — літературна давньоарійська мова, яку використовували в Стародавній Індії.

3. Прихід аріїв. Ведійська цивілізація

Коли в XV ст. до н. е. з Іранського нагір'я в долину Інду спустились арійські переселенці-кочовики, вони побачили залишки квітучих міст. Археологи не можуть з'ясувати, чому загинула індська цивілізація, яка зникла в XIX–XVIII ст. до н. е.

Арії були об'єднані в союз дев'яти племен. Спілкувалися мовою **санскрит**. Вождь племені називався **раджá**. Головним було плем'я бхаратів. Вождем усього союзу

ОБМІННА ТОРГІВЛЯ — обмін товарами через посередництво предметних грошей.

ВЕДИ — найдавніші пам'ятки арійської релігійної літератури. Завдяки назві цих текстів цивілізацію аріїв називають ведійсь-

раджі стали правителями держав, поступово перетворивши свою владу на спадкову. Общинний уклад аріїв робив почесним землеробство — заняття **«благородних»** (так називали себе арії). Здебільшого землероби вирощували рис, збираючи три-чотири врожаї на рік. Корінним жителям влада забороняла обробляти землю. Вони були приречені жити за межами поселень, наймитувати або заробляти ремеслом.

Безправних людей проживало більше, ніж вільних. Через це общини аріїв мали переважно військову організацію: для того, щоб утримувати в покорі корінне населення.

Найдавнішими джерелами наших знань з історії Стародавньої Індії є **«Веди»** — збірка священних гімнів, наспівувань жертвоних молитов. Це слово споріднене старослов'янському «відати», тобто знати. Як свідчать дослідники, найдавніша збірка літературних текстів — **Ригведа** створена на півночі Стародавньої Індії.

4. Господарське та повсякденне життя

Ступа (споруда для зберігання релігійних цінностей) і ворота в м. Санчі

Наприкінці II тис. до н. е. в суспільстві аріїв поступово відбувся перехід до залізного віку. Поширення залізних знарядь праці дало змогу збільшити площу орних земель. Цьому сприяло й осушення одних земель і зрошування інших. У долині Гангу розвинулося господарство, поширилося ремесло. Тут, як і в долині Інду тисячу років тому, поставали гарні міста, утворилася висока культура.

До приходу в Індію арії були кочовими скотарськими племенами, тому головним багатством вважали велику рогату худобу. Нею і розраховувалися, бо гроші ще не були винайдені, тобто побутувала обмінна торгівля. Про таку форму торгівлі ви вже дізналися, вивчаючи первіснообщинний лад.

На нових землях арії перейшли до осілого господарювання, ставши землеробами. Корінне населення було частково знищене чи перетворене на рабів і слуг. Для правителів споруджували нові міста-резиденції, захищені земляними валами та дерев'яними огорожами. Але порівняно з містами, у яких колись жило корінне населення, резиденції були простими та скромними. Арії застосовували нові способи виробництва, бронзову зброю та бойові колісниці.

Рабами розпоряджалися як майном, ними ставали бранці-полонені. У рабство могли потрапити також збіднілі селяни. Траплялося, що незаможні сім'ї продавали

в рабство своїх дітей. Ще давалися взнаки відголоски первіснообщинного ладу. Важливе місце посідала община, як і в інших суспільствах Стародавнього Сходу. Але держава склалася тут не у вигляді союзу общин, як у Межиріччі, а була **союзом окремих князівств**, створених із метою захисту від ворогів.

Зовнішня торгівля розвивалася краще за внутрішню. Це привело до встановлення загальної системи мір і ваги, розвитку грошей у вигляді карбованих монет, системи захисту торгових шляхів.

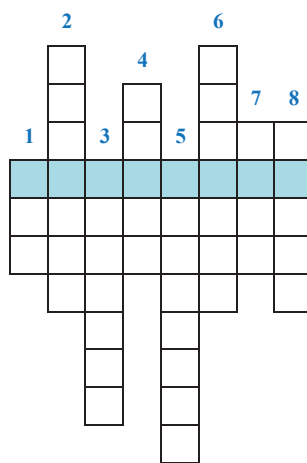
5. Держава Ашоки

Об'єднання арій у велику державу розпочалося при **Чандрагупті** з роду Маур'їв у **IV ст. до н. е.** і завершилось у **III ст. до н. е.** за правління його сина **Ашоки**. Опорою царя була армія. Давньогрецькі історики стверджували, що Чандрагупта мав військо, яке налічувало до 600 тис. піших воїнів і до 30 тис. кіннотників. Сучасні вчені схиляються до думки, що кількість воїнів-арій дуже завищена. Для державних потреб і утримання армії цар збирав великі податки з населення — одну шосту частину врожаю.

Державною релігією в царстві Ашоки став буддизм (одна з найдавніших світових релігій), який переконував віруючих у необхідності коритися владі, бути шанобливим до сильного, уникати гріха, дбати про чистоту думок. І все ж сильну державу Ашока не створив.

Після його смерті почався розпад царства. У 180 р. до н. е. останнього правителя з династії Маур'їв вбили під час заколоту.

Після цього утворилася Кушанська імперія, велика, але нестійка та неоднорідна за територіями й народами, які її населяли. Після нетривалого існування цієї імперії Індію об'єднала династія Гуптів. Ця династія зафіксована в історії завдяки тому, що всі її правителі були мудрими й далекоглядними, високої культури та освіти. Добу правління Гуптів історики вважають часом розквіту культури, особливо науки і мистецтва. Але після війни проти гунів, яка тривала 70 років, імперія Гуптів виснажилася й розпалася на безліч дрібних царств.

1. Назва річки, від якої походить назва цивілізації в Індії.
2. Густі, заболочені вічно-зелені ліси.
3. Корінне населення давньої Індії.
4. Правитель держави в Індії з роду Маур'їв.
5. Давньоарійська мова.
6. Хижа тварина родини котячих, мешканець джунглів.
7. Одна з двох найбільших річок Індії.
8. Володар князівства.

1. Розкажіть про природу Стародавньої Індії.
2. Яка цивілізація в Індії була найдавнішою? Який народ її заснував? 3. Охарактеризуйте індську цивілізацію.

4. Назвіть найвідоміших правителів Індії.
5. Укажіть на картосхемі найбільші центри індської цивілізації, напрямок переселення арійських племен до Індії, терени держави Маур'їв.
6. Чому найдавніші цивілізації утворилися в долинах великих річок? 7. Розгадайте кросворд у зошиті. Визначіть слово у виділеному рядку.

§ 17. Релігія та культура Стародавньої Індії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Суспільство	а) південна водяна рослина родини лататтевих із великими красивими квітками та їстівними плодами
2. Смоківниця	б) сукупність людей, об'єднаних певними (культурними, політичними тощо) відносинами та спільною територією
3. Лотос	в) вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну форму
4. Скульптура	г) плодове дерево з дуже солодкими плодами

1. Найдавніші культури. Варни

ДЄВИ — так індійці називали своїх богів.

БРАХМАНІЗМ — одна з релігій світу, що склалася на основі ведизму. Сьогодні її сповідують чимало людей.

ВАРНІ — замкнені стани, які різняться за своїми правами в суспільстві.

Шива

КАСТА — суспільна група, яка має обмежену кількість і чітко визначений склад групи населення, утворені з людей однієї професії.

Боги брахманізму, **Вішну** та **Шіва**, утілювали сили руйнування й охорони. Вішну як бог-охоронець завжди був присутній в оселях, щоб допомагати людям. Шива — це володар тварин, джерело руйнівної сили. Брахманізм був релігією, яка освячувала нерівність між людьми, привчаючи їх до думки, що такий уклад одвіку створили боги і не варто його змінювати.

Вірування аріїв мали спільне коріння з релігією індоевропейців, особливо слов'ян і германців. Ім'я бога сонця **Санг** дуже схоже на германське Сонт; бога вогню **Агни** — на слов'янське «огонь», ім'я бога ночі **Кошя** нагадує слов'янське Кошій.

Дєви, за уявленнями аріїв, жили на небесах, їм приносили в жертву тварин, м'ясо яких спалювали на жертовниках. Вважали, що боги живляться жертвним димом і за це посилають багатства тим, хто їх ушановує.

Згодом ведична релігія привела до виникнення в VI–II ст. до н. е. нової релігії — **брахманізму**. Головний бог Брахма поділяв людей на нерівні групи, надавши кожній з них заняття на все життя. Із власних уст **Брахма** створив жерців — **брахманів**, які здійснювали жертвоприношення, спілкувалися з богами та зверталися до людей від їхнього імені.

Із рук своїх Брахма створив воїнів — **кшатрій**. Зі стегон Брахми були створені селяни, призначені все життя працювати на землі (**вайшії**); зі стоп — служники (**шудри**), найнижчі верстви населення.

Так склався поділ суспільства на **варни**, узаконений Ману в V ст. до н. е. Діти, за цими законами, успадковували заняття батьків і належали до тієї самої варни. Поділ на варни закріплював нерівність.

ВАРНІ У СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ	брахмани-жерці
	кшатрії (воїни)
	вайшії (селяни-общинники, ремісники, торгівці)
	шудри (наймані робітники, слуги, раби)

2. Кастовий поділ суспільства

Із V ст. до н. е. в суспільстві до поділу населення на варни додався також **кастовий** поділ. Касты поділяли людей на професії. Якщо варн було чотири, то каст — кількасот. Варни визначали становий поділ суспільства, а касты регулювали навіть норми поведінки людей, визначали міцність порядку в державі.

Касты поділялися на вищі (жерців) і нижчі (за становищем). Найнижчою була каста недоторканих, яких вважали нечистими від народження, бо вони нібито забруднювали все, чого торкалися. Належність до певної касты зберігалася на все життя.

3. Буддизм

Близько 560 р. до н. е. у місті Капілавасту на півночі Індії народився принц племені шак'я — Сиддхартха Гаутама. До 29 років він жив безтурботно, бо батьки відгородили його від прикрощів життя. Та, побачивши страждання бідняків, він зрікся царства й мандрував, аби зрозуміти, *що є причиною страждань*.

Якось, під час відпочинку в саду, на нього зійшло боже осяяння. Він знайшов відповідь, яку шукав, і відтоді став **Буддою**, бо відчув, що прийшов у цей світ, аби вказати шлях до життя без страждань. Так склалось учення Будди — **буддизм**, наріжним каменем якого є чотири «святі істини»: 1) життя — це страждання; 2) причина страждань — бажання; 3) щоб не страждати, треба позбутися бажань; 4) щоб позбутися бажань, треба дотримувати вчення Будди.

Виконання правил приведе до головної мети буття — **нірв'яни**. Буддизм приваблював представників пригноблених верств — найбідніших селян, рабів. Водночас до нього прилучалися й багаті, бо кожна людина час від часу буває нещасливою.

Моральні заповіді буддизму: • не вбивати живої істоти; • не брати чужого; • не займати чужу дружину; • не обманювати; • не пити вина.

Буддизм — це релігія та водночас філософське вчення, що дуже впливає на розуміння і ставлення людей до довкілля.

4. Індуїзм

Згодом, у I тис. до н. е., розвиток брахманізму привів до виникнення в Індії релігії під назвою **індуїзм**, яка визнає **сансару**. Ким стане людина в результаті сансари, визначалося добродійністю або гріховністю поведінки в попередньому житті (закон **карми**). Верховні боги індуїзму — **Брахма, Шива, Вішну**.

Індуїсти вшановували священних тварин: корову, змію, обожували річку Ганг. У давніх мистецьких творах, зокрема рельєфах, часто зображували лотос — водяну

БУДДІЗМ — релігія, що виникла в Індії у VI ст. до н. е.; названа за іменем свого легендарного засновника Будди (санскритом — «просвітлений»).

НІРВ'ЯНА — заспокоєння та згасання; стан повного подолання людських почуттів, бажань, досягнення вічного блаженства й абсолютного спокою.

САНС'АРА — учення про кругообіг життя в природі й переселення душ померлих в інші тіла.

КАРМА (для людини) — сукупність усіх добрих і поганих справ, учинених у попередніх існуваннях (життях), що визначає долю в майбутньому.

рослину з великими гарними квітками. Сьогодні індуїзм сповідують близько 700 млн осіб, які живуть переважно в Індії.

5. Культура Індії

Брахманізм і буддизм значною мірою вплинули на всю культуру Індії. Священні книги — епічні поеми «**Махабхарата**» й «**Рамаєна**», а також «**Бхагават-Гіта**» — були водночас і літературними творами.

Збірник індійських казок, сказань, текстів об'єднаний у поемі «Махабхарата». Основна ідея твору — боротьба царів за владу за допомогою богів. «Рамаєна» — твір про пригоди царевича Рами. Ці твори надають відомості про Стародавню Індію.

Рельєфні та скульптурні прикраси храму

Письмо індійців походить від фінікійського, найдавніший його вид — санскрит. Таке письмо знали жерці й інші освічені люди. Первісна форма його забута.

Високого розвитку досягло мистецтво скульптури. Статуї царів, воїнів, струнких танцівниць, священних левів досі прикрашають руїни стародавніх міст. Фігури чотирьох левів на кам'яній колоні Ашоки нині є гербом Республіки Індія.

Народи Індії значно випередили більшість сусідніх народів знаннями математики. Саме вони запровадили в обіг десяткову систему лічби. Геніальним винаходом індійських учених стало запровадження в систему обрахунків поняття «нуль». Ми використовуємо цифри від 1 до 9, які називаємо арабськими, та мало хто знає, що насправді араби запозичили їх в індійців. Гру в шахи започатковано також в Індії.

Індійські астрономи набагато раніше від європейців відкрили будову Сонячної системи. Майстерність ремісників і ювелірів прославила їхні вироби за межами Індії. Торговельні каравани з тканинами, посудом, зброєю досягали аж Середземномор'я.

Культура індійського народу — значний внесок у розвиток світової культури.

1. Назвіть давньоіндійських богів і сфери їхнього впливу.
2. Як назва кожної варни пов'язана із зовнішністю бога Брахми?
3. Чому і як виник буддизм? Назвіть його основні тези.
4. Що таке варни і касты? Яка їхня кількість?
5. Підвалинами якої релігії став брахманізм?
6. Що вам відомо про індуїзм?
7. Які досягнення індійської культури вам відомі в: а) науці; б) літературі?

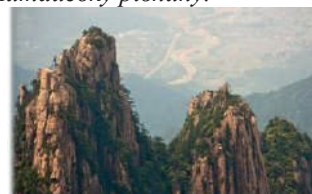
Шлях від Індостану на схід не-легкий — на перешкоді височіє суворий Тибет.

Тому, щоб дістатися Китаю, краще присіднатися до каравану й надійними, вивіреними протягом століть шляхами прямувати через півострів Індокитай далі на північ.

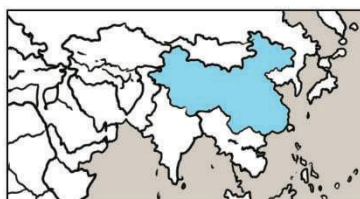
Якщо подолаємо тривалий і небезпечний шлях (а на це піде не один місяць), то врешті-решт потратимо на широку Східно-Китайську рівнину.

Отже, ми досягли мети — перед нами Китай, країна дивовижна й не менш загадкова, ніж Індія...

КИТАЙ СЬОГДНІ	
Офіційна назва	Китайська Народна Республіка
Столиця	Пекін
Площа	9 596 961 км ²
Населення	понад 1 330 000 000 осіб
Державна мова	китайська
Грошова одиниця	юань
Державний устрій	соціалістична республіка

§ 18. Стародавній Китай

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Реформа	а) метелик, гусінь якого звиває кокони з виділеного слинними залозами шовкового волокна
2. Шовкопряд	б) у монархіях Стародавнього Сходу — верховний правитель, наділений необмеженою владою
3. Деспот	в) докорінна перебудова

1. Природно-географічні умови

Китай — дуже велика країна, клімат тут різноманітний: на заході в степах, на півпустелях і пустелях він дуже сухий, а якщо рухатися далі на схід — стає вологішим, м'якшим: тут випадає більше опадів, земля щедріша на рослинність.

Для китайців *небо* було своєрідним божеством, а імператор — його представником на землі, володарем усього, що є під *небом*, власне, китайської держави. Від цього й утворилася назва держави «Піднебесна».

ЛЕСОВІ ҐРУНТИ складаються з гірської осадової породи сірувато-жовтого, іноді бурого або червонувато-бурого кольору.

Китай переважно — гірська країна: 80 % поверхні займають височини й гори (висота Тибетського нагір'я сягає 4000–5000 м). Гори захищають східні рівнинні землі від північних вітрів. Високо в горах розташовані витoki двох великих річок — **Хуанхэ** і **Янцзі**. Береги Хуанхе утворюють **лєсові ґрунти**, і тому їх легко розмивають дощі: ріка розливається, поглинаючи селища, сади й лани. «Жовта ріка», «ріка бідувань», «горе Китаю» — так називали Хуанхе. Вона іноді обирала нове русло й продовжувала шлях до моря за кілька кілометрів від попереднього. Мабуть, життя тут було б неможливим, якби не висока родючість лесових ґрунтів, які, зволожуючись, дають високі врожаї. Саме це здавна приаблювало людей у долини Хуанхе та Янцзи.

Давні люди заселили цей край за раннього й середнього палеоліту. У II тис. до н. е. вони вже вмiли обробляти землю. Відтоді поміж тутешнім населенням, яке складалося з численних народностей, дуже різних і несхожих одна на одну, стала утворюватися нерівність, а згодом виникла й держава. «**Серединне царство**» — так називали свою країну китайці.

2. Давньокитайська імперія Цінь (221 р. до н. е. – 202 р. до н. е.)

Сучасна назва Китаю в європейських мовах походить від назви царства Цінь. Латиною ця назва звучить як *Сіна*. Англійці називають цю країну *Чайна*, німецькою ця назва звучить як *Хіна*. А назва «Китай» походить із тюркської мови. Так тюрки називали територію сучасної Монголії та Південно-Західного Китаю. З XVIII ст. до н. е., в епоху правління династії **Шан** (Інь), утворилася держава з такою самою назвою. Про попередню династію **Ся** відомо тільки з давніх рукописів, але жодних її слідів археологи не знайшли.

В XI ст. до н. е. державу Шан завоювали племена чжоу. Населення епохи Шан мало писемність — піктографію, обробляло бронзу. Згодом китайці навчилися обробляти й залізо (значно раніше від європейців). Працю селян поділяли на жіночу та чоловічу. Якщо чоловіки переважно обробляли землю, полювали, то жінки розводили шовкопрядів, а також займалися ткацтвом. Китайці приручили тяглову та в'ючну худобу, свиней, собак, домашню птицю.

У V–III ст. до н. е. на території Китаю, було кілька малих держав, які ворогували. Це був період «воюючих царств» (403–221 рр. до н. е.). 221 р. до н. е. володар держави Цінь спромігся об'єднати дрібні князівства в **імперію Цінь**, прийнявши титул **Першого імператора Цінь Шіхуанді**. Його правління тривало 11 років і відзначилося глибокими реформами.

Після смерті імператора держава проіснувала ще вісім років. Реформи, що здійснив Цінь Шіхуанді, були значними. Вони змінили суспільство. Імператор створив централізовану державу, ставши повновладним деспотом. Він наказав збудувати зрошувальну систему, що дало змогу значно підвищити врожайність. У Китаї почали виробляти високоякісний шовк і торгувати ним.

Відгук історика Сима Цяня про правління Цінь Шіхуанді — за посиланням

<https://is.gd/lryGwC>
або QR-кодом

3. Велика Китайська стіна

Імператор наказав з'єднати окремі прикордонні укріплення на півночі країни і створив єдину оборонну споруду у вигляді суцільного фортечного муру — **Велику Китайську стіну**, що захищала країну від нападу диких кочових племен. Для її побудови була створена трудова армія кількістю два мільйони осіб, яка складалася з бідноти та в'язнів. Непосильна праця загубила життя безлічі людей. За словами старовинної легенди, «кожен камінь, покладений у стіну, коштував одного людського життя». Спорудження стіни тривало понад десять років.

Велика Китайська стіна — штучна споруда, яку видно з космічної орбіти; загальна довжина — близько 6700 км, заввишки вона 4–16 м, завширшки — 4–8 м

Глиняні фігури воїнів та коней із гробниці імператора Цінь Шіхуанді. Усі скульптури було виліплено в зріст людини, кожен воїн був озброєний, мав обладунки

Коли імператор помер, його поховали у величезній гробниці, навколо якої була вишикувана армія глиняних вояків — 300 лучників, 6 тисяч піхотинців і численні фігури коней. Голови із зачісками створювали окремо і потім прилаштовували до тулуба. Поміж цих воїнів немає двох з однаковим обличчям.

4. Імперія Хань (202 р. до н. е. — 220 р. н. е.)

ПРИВІЛЕЇ — особливі переваги, пільги, надані окремим особам, групам людей або певному станові, класу.

ТЮРКИ — велика група споріднених за мовою народів (татари, узбеки, казахи, киргизи, якути, турки, азербайджанці тощо).

АЛЕБАРДА — сокира у вигляді півмісяця, насаджена на спис.

АРБАЛЕТ — сталевий лук, укріплений на дерев'яному ложі; тятиву натягували воротом — коліщатком особливої форми.

ПАРФЯНСЬКЕ ЦАРСТВО — держава (250 р. до н. е. — 224 р. н. е.), територія якої охоплювала землі між Дворіччям і річкою Інд. Назва походить від іранського племені парфян.

ГОСПОДАРЧІ ВІДНОСИНИ — взаємодія між людьми та державами для забезпечення своїх життєвих потреб.

Род відчув певне полегшення. Більшість привілеїв правитель держави змушений був віддати знаті, яку в такий спосіб удалося підкорити своїй владі.

Наприкінці I тис. до н. е. на території Китаю розвинулася работоргівля. Ремісництво розвивалося тоді переважно завдяки експлуатації рабів. У сільському господарстві рабство застосовували значно менше — тут використовували працю селян-общинників.

КРУГОВА ПОРУКА — взаємна відповідальність у певному середовищі, групі тощо; взаємне приховування, порятунк.

Селяни також сплачували податки й повинні були служити у війську.

У II ст. до н. е. Ханьська імперія поширила свої кордони на територію Кореї та В'єтнаму. Китай підтримував активні **господарчі відносини** з державами Середньої Азії та Близького Сходу. Така активна зовнішня політика спричинила нове зростання податків, що призвело до погіршення становища населення. Обурення народу вилилося в нові повстання.

Жорстока влада Цінь Шіхуанді, яка трималася на силі зброї та залякуванням, не могла тривати довго. По його смерті повсюдно спалахнули повстання селян, міської бідноти, а також старої, родової знаті, яка втратила свої **привілеї** і прагнула повернути їх.

Сталося так, що на чолі держави не було людини, яка могла б згуртувати її сили проти повсталих. Селянська армія завдала поразки державним військам і захопила столицю. Ватажок повстання Лю Бан став правителем держави під титулом імператора Гао-цзу (202 р. до н. е. — 195 рр. до н. е.) і проголосив нову династію — **Хань**.

Ця династія правила в Китаї протягом чотирьох століть. Вона успадкувала від династії Цінь централізоване управління, яке забезпечувало порядок і спокій. Але країна була виснажена війнами, господарство занепало, населення голодувало, повсюди лютували епідемії та неврожай.

До того ж сусідні **тюрко-монгольські** кочові народи, відчувши послаблення імперії, об'єдналися в союз під владою династії Сюнну й почали нападати на землі Китаю. Це змусило імператора Гао-цзу провести реформи в армії. Він створив легку, рухливу кінноту. Для торгового обміну із Заходом було створено **Великий шовковий шлях**.

Важке озброєння — списи й **алебарди** — було замінено на мечі й **арбалети**. Імператор створив у прикордонні поселення — захисну смугу від нападу. Поступово китайські гарнізони закріпились у Середній Азії аж до кордонів **Парфянського царства**. За часів імператора Гао-цзу було зменшено податки, звільнено від рабства боржників. На-

Селяни також сплачували податки й повинні були служити у війську.

У II ст. до н. е. Ханьська імперія поширила свої кордони на територію Кореї та В'єтнаму. Китай підтримував активні **господарчі відносини** з державами Середньої Азії та Близького Сходу. Така активна зовнішня політика спричинила нове зростання податків, що призвело до погіршення становища населення. Обурення народу вилилося в нові повстання.

У I ст. н. е. в Китаї спалахнуло повстання, унаслідок якого владу захопив **Ван Ман (9–23 рр. н. е.)**. Він провів земельні реформи. Заборонив під час збирання податків работоргівлю особам, прибравши її до рук держави. На селі запровадив **систему «кругової поруки»**. Згідно з нею, податки збирали з кількох дворів («колодязя») разом. Кожен двір відповідав за сплату всіх податків «колодязем». Це виснажувало селянські господарства. Економічна ситуація в країні ще більше погіршилася.

У 23 р. н. е. в країні спалахнуло повстання **«червонобрових»**. Столицю було захоплено, імператора Ван Мана вбито, держава опинилася на межі загибелі. Владу захопив **Гуан У-ді (25 р. н. е.)**, нащадок династії Хань. Придушивши повстання «червонобрових», він спробував обмежити рабство, особливо співвітчизників, полегшити стан трудящого населення.

5. Господарське та повсякденне життя

Із II ст. н. е. розпочалося швидке **закріплення селян на землі**. Селянські господарства стали самі виробляти все необхідне для себе. Відпала потреба товарообміну між поселеннями. Це призвело до майже повного припинення торгівлі на всій території держави Хань. З обігу вилучили гроші, у яких тепер не було потреби.

Відбувалося зародження **феодалних відносин**. У Китаї цей процес розпочався на багато століть раніше від Європи. (Детальніше про утворення феодалних відносин ви дізнаєтеся з курсу «Історії середніх віків» наступного навчального року).

У ті часи виникла форма підписання **мирних угод «про мир і спорідненість»**. У 162 р. н. е. було укладено договір, що оголошував Хань і Сяонну сусідніми рівноправними державами. Договір відкрив нову сторінку в міждержавних відносинах давнього Китаю.

Відомо два основних типи відносин між державами, що характеризують давньокитайську цивілізацію. Перший тип — рівноправність держав, забезпечена «клятвеними договорами», укладеними перед духами. Другий тип — наявність заручників. Це звичайна форма у відносинах Ханьської імперії зі сусідніми країнами. Заручники свідчили про те, що країни, з яких вони походять, підкоряються імператорові.

Наприкінці II ст. н. е. імперію струснуло повстання «жовтих пов'язок». Повстанці виступали проти несправедливих порядків «Синього неба» (символ імперії Хань). Жовті пов'язки символізували

Каліграф Ван Січжі (303–361 рр.) спостерігає за птахами в саду. Худ. Цянь Сюань

ФЕОДАЛЬНІ ВІДНОСИНИ — нові суспільні відносини, які передбачали експлуатацію не рабів, а залежних селян.

Цікавинка про спеціальний ритуал прийому послів — за посиланням <https://is.gd/41YmEt>

або QR-код

«Жовте небо» — державу добробуту. Стотисячні лави повстанців кілька років воювали з імперською армією. Нарешті повстання придушили, але сили імперії Хань також були виснажені.

У 220 р. Ханьська імперія розпалася на три нових царства, у яких стали активно розвиватися феодальні порядки.

Після падіння династії Хань у Китаї панували міжусобиці. Тоді за владу боролися три головні держави: **Вей** — на півночі; **Шу** — на південному заході; **У** — на низових землях Янцзи. Тому цей період названо «**Три царства**». Перемогла в цій боротьбі зовсім інша династія Цзинь — Західна Цзинь (265–316 рр.).

1. Чому Хуанхе називали «горем Китаю», або «мандрівною рікою»? 2. Чому перша держава в Китаї виникла в долині великих рік? Як вона називалася? Коли була заснована? 3. Розкажіть про правління імператора Цінь Шіхуанді. Чому династія Цінь правила недовго? Що сталося після її падіння? 4. Як змінилося становище в державі при династії Хань?
5. Що таке Велика Китайська стіна? Хто і для чого наказав її спорудити? Розгляньте картосхему й доповніть текст підручника відомостями про цю споруду. 6. Яке значення мало створення Великого шовкового шляху? 7. Коли була утворена держава Шан? Хто тоді правив у Вавилоні? 8. Чим різняться заняття й ремесла китайців та індійців у давнину?

§ 19. Релігія та культура Стародавнього Китаю

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Комета

2. Ієрогліф

3. Гуманність

а) знаки у вигляді малюнків, вирізані на камені чи намальовані на полотні

б) людяність у діях і ставленні до людей

в) яскраве «хвостате» небесне тіло

Конфуцій

(Кон Фуцзі, 551–479 рр. до н. е.). Після нього не залишилося письмових праць, але його учні зберегли в книгах пам'ять про повчання вчителя. З уривків повчань була створена

1. Конфуцій та його вчення

Роздробленість Китаю в середині I тис. до н. е., безперервні міжусобні війни покликали до життя чимало філософських учень, що прагнули пояснити недосконалість буття, причину народних бід. Філософи хотіли відшукати шлях до виходу зі страждань і лиха. У VII–III ст. до н. е. в Китаї утворилися «сто шкіл».

Імператори та князі прагнули оточити себе мудрецьми, щоб створити враження мудрих правителів. Філософи з учнями мандрували від одного царства до іншого й пропонували послуги при дворах правителів.

Найвідомішим серед філософів того часу був **Конфуцій**

книга «Бесіди». Конфуцій сформулював моральний ідеал досконалої людини (цзюнь-цзи). Кожна людина має володіти двома якостями: **гуманністю і почуттям обов'язку**.

Конфуцій мріяв про суспільство, де кожен знає своє місце, де є поділ на дві великі групи — **верхи** і **низи**: тих, хто думає й управляє державою, і тих, хто працює та підкоряється. Належність до цих груп визначали знаннями і моральністю людини. Основа порядку — суворе підкорення старшим.

Учення Конфуція підтримувало владу імператора та його державу і регулювало відносини в суспільстві.

2. Даосизм

Якщо конфуціанство передбачало гармонію стосунків для збереження і процвітання суспільства, то великий вчитель Лао-цзи проповідував гармонію людини та природи. Його вчення отримало назву «**даосізм**». Життя та смерть, за вченням даосистів, — поняття умовні. Правильний уклад життя допомагає досягнути безсмертя. Такі погляди забезпечили даосизму підтримку з боку як влади, так і народу.

Кам'яна скульптура Лао-цзи

Учителі даосизму розробили особливі дихальні вправи (глибоке дихання, його затримку), які ніби сприяли зміцненню здоров'я і забезпечували безсмертя. На підготовку до цього послідовник даосизму мав витратити багато часу — фактично все життя. На завершення мало відбуватися злиття організму з великим **Дао**.

Найнижчі верстви населення охоче підтримували даосизм, бо шукали в ньому втілення мрії про рівність, справедливий розподіл майна, суворий порядок у суспільстві. В уяві народ створив численних богів, духів, героїв, освячених ученням про Дао. Їх було так багато, що нікому з даосистів не вдалося їх перелічити.

3. Культура Стародавнього Китаю

КАЛІГРАФІЯ — з грецьк. «красиве писання» — мистецтво красивого писання текстів. Найвищого рівня досягло в Китаї.

Своєрідна китайська писемність передає не звуки й слова, а зміст. За формою вона є ієрогліфічною. Зображення знаків підкорено суворому правилу — кожен ієрогліф має вписуватися у квадрат. Китайська **каліграфія** була справжнім мистецтвом,

КОНФУЦІАНСТВО — філософське вчення, що виправдовувало нерівність і закріплювало владу імператора.

ДАО — у китайській філософії — шлях, закон існування, загальний закон природи.

ДАОСІЗМ — філософське вчення, що розглядало світ як єдине ціле. Навчало, як найменшими зусиллями досягти найбільшого результату. Допомогало імператорові управляти суспільством.

подібним до живопису. Писали за допомогою пензликів, червоною та чорною тушшю на дощечках з бамбука. Наприкінці I тис. до н. е. китайці навчилися виробляти **папір** з перетертої кори дерев, бамбука і ганчір'я.

Є різні види китайських ієрогліфів, зокрема — «лішу». Сучасний стиль у Китаї — «кайшу», він склався наприкінці правління Ханьської династії.

Пишуть ієрогліфи за допомогою спеціальної щітки (з бамбука, а стержень — із шерсті тварин) і туші. Навчальний предмет *каліграфія* був обов'язковим. Першим талановитим майстром-каліграфом став **Ван Сіджі (307–365 рр.)**. Його називали «богом каліграфії».

Наукові знання китайців відомі з давніх книг, створених протягом чотирьох тисячоліть. Із них ми знаємо, що китайські астрономи створили дуже точний *календар*. *Всесвіт* вони уявляли як яйце, усередині якого є Земля, ніби жовток у шкаралупі. Зірки розташовані на внутрішніх стінках яйця, мовби на твердому небосхилі.

Чималих здобутків стародавні китайці досягли в *астрономії*. Для спостереження за небесними світилами імператори наказували будувати пункти спостереження. Дані цих спостережень об'єднали в «Зірковий каталог Гань Ші». У документах описано 985 затемнень Сонця. Астрономи ще в давнину розпочали описувати темні плями Сонця, польоти комет, навіть явища метеоритних дощів.

Китайці володіли також глибокими знаннями з *медицини*, чудово знали людський організм. Вони визначили на тілі біологічно активні точки. Особливими голками лікарі вміли посилювати діяльність цих центрів. І в наш час медики використовують такий метод лікування, який називається **акупунктурою** (голкотерапією).

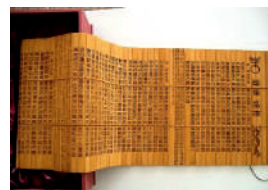
Значний обсяг знань із *географії* накопичили мандрівники й торговці, які діставалися аж до Середземномор'я. Вони винайшли й використовували **компас**.

Розвивалась у Китаї й *історія*. Видатний історик **Сіма Цянь** (145–86 рр. до н. е.) зібрав багато відомостей про минуле. Його роль у творенні історичної науки Китаю така ж визначна, як роль Геродота серед греків.

Китайський народ накопичив також значні знання про *сільське господарство*, зокрема про землеробство. Збереглися книги, що містять відомості про розведення шовковичних черв'яків і вирощування чаю.

Китайське *мистецтво* дуже цікаве. На шовкових тканинах китайські митці створювали *живописні картини*, які зберігали яскравий насичений колір упродовж тисячоліть. Вишукане художнє різьблення вражає тонкою майстерністю стародавніх ремісників, які працювали з таким твердим матеріалом, як **нефрит**.

На жаль, у стародавні часи торгові та культурні зв'язки з країнами Європи розвивалися повільно, інакше Європа ознайомила б із культурою Китаю на багато століть раніше. *Китайська цивілізація зробила величезний внесок у світову скарбницю культурних надбань*, збагатила її науковими й мистецькими витворами.

Перші книги в Китаї — це зшиті бамбукові дощечки, на які наносили ієрогліфи

Література Китаю в стародавні часи була багатогранною. У різні епохи переважали різні жанри: «Танська поезія», «Сунські рядки», «Юанські мелодії цю».

Бронзові дорожні вірчі знаки

Нефритовий виріб релігійного призначення

Живопис на шовку

На картині зображені Сонце, Місяць, 28 сузір'їв

Перший збірник поезії «Шіцзин» («Книга пісень»). Він відомий з XI–VI ст. до н. е. «Шіцзин» має 305 пісень — про наречену, про річку Хань, доброго правителя, весілля, зірки, веселку тощо. Вони відображали страх людини перед природою. Особливими були народні пісні — «Чуци».

Релігія і культура жителів Китаю відображали уявлення, погляди та вірування людей різних поколінь. Протягом багатьох століть китайська культура зберігала певні особливості в письмі, архітектурі, літературі, міфології.

4. Китайські церемонії

Усе життя стародавніх китайців визначалося складними й суворими правилами, обов'язковими для виконання. Кожен ретельно дотримувався правил поведінки: звернення молодшого до старшого, підлеглого до начальника, підданого до імператора чи вельможі супроводжувалося діями, які виконували в чіткій послідовності та по-особливому. Рухи мали бути плавними й урочистими. Навіть пиття чаю відбувалося за певним обрядом — чайною церемонією. Порухення обряду було ганьбою, свідченням невихованості й необізнаності, що принижувало і порушника, і присутніх.

Церемонії суворо закріплювали звичаї і традиції в суспільстві, підкреслювали нерівність між людьми.

ЦЕРЕМОНІЯ — прийнятий або встановлений порядок здійснення того чи іншого урочистого обряду, а також сам обряд.

Чайна церемонія

1. Які релігії Стародавнього Китаю вам відомі? **2.**

Назвіть галузі науки та культури, у яких стародавні китайці досягли успіхів.

3. Які винаходи китайців вам відомі? **4.** Охарактеризуйте китайську писемність.

5. Відгадайте поняття і терміни: а) філософське вчення, що стало релігією; б) знак писемності Китаю; в) дотримання правил поведінки серед вельмож; г) винахід для мандрівників, торговців; г) основа вчення даосизму. **6.** З якими ідеями конфуціанства та даосизму ви погоджуєтеся? Чому?

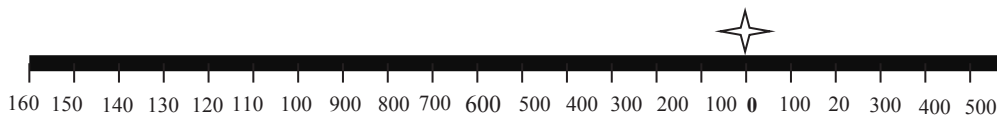
7. Розподіліть із товаришами відповіді щодо науки та культури. Доберіть приклади досягнень стародавніх китайців. Які з них ви додали б до переліку «Сім чудес світу»?

Практична робота № 3 «Писемність, освіта і наука у Стародавньому Китаї»

I. Мова і системи письма 1. *Ознайомтеся з періодами становлення мови в Китаї та позначте їх у зошиті на стрічці часу різнокольоровими олівцями.*

У давньокитайській мові і писемності виділяють кілька періодів: вузликове письмо; мова написів на ворожильних кістках (XIV–XI ст. до н. е.); мова написів на бронзових судинах (X–VIII ст. до н. е.); мова написів на так званих кам'яних барабанах, а також мова «Книги історії» (Шуцзін) і «Книги віршів» (Шицзін) (VII–VI ст. до н. е.); мова історичних хронік, конфуціанської і даоської класики (V–III ст. до н. е.); мова «Історичних записок» Сима Цяня (II ст. до н. е. – II ст. н. е.).

II. Освіта в Стародавньому Китаї. 2. *Прочитайте фрагмент розповіді китаїця. Чим відрізняється ваше навчання від навчання в стародавньому Китаї?*

Мій дід і тато ходили до *общинної школи*, де їх навчали стрільби з лука, пісень і обрядів. Згодом до цих предметів додавали ще три: їзда верхи, письмо, лічба.

Згодом виникли *загальноосвітні школи*. Я навчався саме в такій. Щойно хлопчиків виповнювалося 6 років, його відводили до школи. Так було й зі мною. У школі ми завчали напам'ять «Книгу трьох слів», у якій містилася тисяча речень. Кожне речення складалося з трьох римованих слів. Потім переходили до «Книги чотирьох слів» і, нарешті, завчали напам'ять головний збірник китайських церемоній, який називався «Кінг» («Книга»).

Грамоти навчалися, вивчаючи ієрогліфічне письмо (кілька тисяч ієрогліфів). Нам видавали прописи, які ми підкладали під тонкий папір і обмальовували знаки пензликом. Таке приблизне копіювання знаків тривало кілька років. Опісля вправлялись у точнішому копіюванні. Це забирало ще стільки ж років. От ви, діти з України, навчилися читати і писати за скільки часу? Що, протягом півроку?! Я ж учився зі 6 років, а вільно читати й писати зміг лише в 14–16 років.

Насамперед нас вчили запам'ятовувати й наслідувати, обмежуючи свободу й ініціативу. Навчатися треба було дуже старанно. У школі панувала дисципліна, за непослух фізично карали.

У Стародавньому Китаї були школи, де навчали красномовства та філософії, моралі, аналізували твори письменників. Такі школи називалися *вищими*. Їх створювали при філософах, які брали плату за навчання. *Конфуцій* вимагав, наприклад, щоб учні приносили йому в'язанку сушеного м'яса. До речі, він навчав понад 3000 осіб, але з них лише 70 оволоділи вченням. У філософських школах юнаків готували до політичної і дипломатичної кар'єри, навчали ораторського мистецтва, риторики, логіки, уміння вести диспути, полеміку. Ось як я й навчався.

III. Наукові знання у Стародавньому Китаї. 5. *Розгляньте малюнки, прочитайте текст. Складіть розповідь про виготовлення паперу.*

Етап перший: рубають бамбук, очищають від листя і вимочують у воді, щоб знебарвити. *Етап другий:* далі варять його на сильному вогні. *Етап третій:* за допомогою дошки з отворами дістають частину суміші — на ній невдовзі утвориться аркуш паперу. *Етап четвертий:* на кожній дошці зі сумішшю розміщують кришку. Зверху — ще одну дошку і на ній знову кришку. І так кілька шарів. *Етап п'ятий:* отримані аркуші висушують на стіні.

Вузлики на пам'ять: «Стародавні Індія та Китай»

ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНІХ ІНДІЇ ТА КИТАЮ				
ІНДІЯ				
Назва	Час існування		Правителі	
Індська цивілізація	III тис. до н. е. — XXIII ст. до н. е.		імена невідомі	
Держава бхаратів	XV ст. до н. е. — IX ст. до н. е.		Таксіла, Пор	
Держава Мауріїв	IV–II ст. до н. е.		Чандрагупта, Ашока	
Кушано-Гуптський період	II ст. до н. е. – V ст. н. е.		Канішка (Кушанська імперія, II ст. н. е.); Чандрагупта I, Самандрагупта, Чандрагупта II (IV–V ст. н. е.)	
КИТАЙ				
Назва	Час існування		Правителі	
Ся	XXIII ст. до н. е. — XVIII ст. до н. е.		імена невідомі	
Шан (Інь)	XVIII ст. до н. е. — XII ст. до н. е.		династія Шан	
Цінь	III–II ст. до н. е.		Цінь Шіхуанді	
Хань	II ст. до н. е. — II ст. н. е.		Гао-цзу, Гуан У-ді	
ГОСПОДАРСЬКЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ СТАРОДАВНІХ ІНДІЇ ТА КИТАЮ				
Країна	Головні заняття	Державний устрій	Суспільні відносини	
Стародавня Індія	садівництво, ремесла, скотарство	союз племен, союз князівств	рабовласництво, поділ на варни і касти, сусідська громада	
Стародавній Китай	землеробство, ремесла, шовківництво, скотарство, будівництво	царство, імперія	система кругової поруки, сусідська громада	
КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ НАРОДІВ СТАРОДАВНІХ ІНДІЇ ТА КИТАЮ				
Письмо		Наука	Винаходи	Мистецтво
Індська цивілізація	нерозшифроване	високий рівень математики, механіки	каналізація, водопровід	мозаїка, скульптура
Держава бхаратів; Держава Мауріїв	санскрит	математика, медицина, філософія, астрономія	шахи, позиційна десяткова система лічби	скульптура, живопис, ремесло, ювелірне мистецтво, література
Стародавній Китай	Логографія (ієрогліфи)	медицина, математика, астрономія, історія, філософія	чай, шовк, папір, компас, бойові мистецтва	живопис, література, церемонії, скульптура
ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНІХ ІНДІЇ ТА КИТАЮ				
	Назва релігії	Основні положення		
Індія	брахманізм	Брахма поділив людей на варни; Вішну — вічна природа, бог — охоронець; Шива — бог-володар тварин, руйнівна сила		
	буддизм	Жити — означає страждати, причина страждань — бажання; для звільнення від страждань потрібно позбутися бажань; шлях подолання бажань — дотримання вчення Будди		
	індуїзм	Можливе переселення душі після смерті в інше тіло — сансара; карма — закон відплати людині за її земні справи		
Китай	конфуціанство	Моральний ідеал — гуманність і обов'язок; суспільство ділиться на верхи та низи; основа порядку — підкорення старшим		
	даосизм	Дао — шлях, закон життя, загальний закон природи; світ — це єдине ціле; «у вей» — метод «недіяння»; потрібно найменшими зусиллями досягати найбільшого результату (на цьому принципі побудована техніка теквандо, карате, кунг фу)		

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ

Розділ 3

§ 20. Особливості цивілізацій Стародавнього Сходу й античної греко-римської цивілізації

1. Доповніть речення словами з довідки.

Сучасні історики розуміють **цивілізацію** як рівень розвитку ... , на якому в країні:
а) складається нерівність між людьми й утворюється ... ; б) виникають ... ; в) духовна культура народів породжує

Довідка: суспільства, держава, міста, писемність, рівень розвитку.

1. Особливості античного суспільства

Ми з вами готуємося потрапити в особливий простір, перенестися в суспільство, яке отримало назву **античного**. Його утворили стародавні греки на території Балканського півострова. Це суспільство та його історія не було схожими на інші країни стародавнього світу, вони розвивалися своєрідним шляхом. У чому ж полягає ця особливість? Назва «античність» походить від слова «*антіквус*», з латини це — «*стародавній*». Але поняття «античність» стосується не всієї давнини в цілому, а лише Стародавньої Греції та Риму.

По-перше, державність в античній цивілізації формувалася тричі. Першою цивілізацією була *егейська* (*мінійська*), її утворили в середині IV тис. до н. е. *пелазги*. Другу спробу створити цивілізацію здійснили грецькі племена *ахейців* на початку II тис. до н. е. Це була *мікенська* цивілізація, котра загинула наприкінці I тис. до н. е. від навали *дорійців*. Вони утворили **цивілізацію**, яка й набула форми **античного суспільства**.

По-друге, на Балканському півострові за стародавніх часів **ніколи не було єдиної держави**. Греки створювали свої перші держави невеликими за територією. Та чи інша сусідська громада формувалася на невеликій території тієї чи іншої долини між горами, на невеликому клаптикові землі з невисокою врожайністю. Тож у Греції склалося кількасот невеликих держав на основі громади дрібних власників землі.

Такі держави називалися **полісами**. Вони склалися на основі вільного землеробського населення, об'єднаного в сусідські громади.

Поступово органи управління таких громад перетворювалися на державні органи управління. Народні збори общинників продовжували діяти, але тепер це були народні збори громадян. Рада старійшин часто продовжувала керувати державою, але вже як державна рада. Військо, як і за первіснообщинного ладу, утворювалося з ополчення громадян. У деяких державах доступ до управління мали всі громадяни, в інших — влада зосереджувалася в руках лише родової знаті. Більшість населення в таких державах становили селяни. Але оскільки селяни належали до незначних та незаможних верств, селянська праця не була престижною і шанованою.

По-третє, основою господарства полісів була праця рабів, а не вільних селян. На відміну від країн Стародавнього Сходу, де рабів було небагато, **в античному**

АНТИЧНИЙ — такий, що стосується давньогрецької та давньоримської культури, мистецтва, суспільного ладу. Так кажуть і про постать, риси обличчя тощо, які красою, пропорціями нагадують давньогрецької або давньоримські статуї.

ПОЛІС — місто-держава, тобто держава в межах однієї общини вільних землеробів. Його центром було головне місто з прилеглими кількома селищами (демами).

суспільстві їхня чисельність становила сотні тисяч людей. Саме вони своєю працею створювали достаток та добробут полісів. У всіх полісах відмовилися від поневолення співгромадян, тут склався звичай тримати рабами лише іноземців. Рабами ставали полонені ворожі воїни, куплені в інших країнах невільники, діти рабинь, які народжувалися в неволі й не знали, що таке бути вільним.

Отже, **античне суспільство утворювали вільні громадяни-землевласники, і спиралося воно на експлуатацію великої кількості рабів іноземного походження.** На відміну від античного суспільства, стародавні східні суспільства були державами з царською владою. Їхню могутність зумовили експлуатація власних підданих (селян і ремісників) та пограбування земель сусідніх територій.

У державах Стародавнього Сходу населення не мало громадянських прав. Люди були підданими свого правителя, **тобто цілком залежали від його волі.**

У полісах склалась інакша ситуація. Частина населення (приблизно третина) була громадянським колективом, незалежно від того, які хто мав статки. Права громадян **захищав закон.** Саме на їхню користь держава експлуатувала рабів.

2. Спільні риси в розвитку античного суспільства та цивілізацій Стародавнього Сходу

Між суспільствами Стародавнього Сходу й античними полісами були і спільні риси. Перша спільність полягає в тому, що власне від утворення цивілізацій на землях усіх країн стародавнього світу (як на Сході, так і в Греції) формувалися держави.

Усі держави насамперед забезпечували захист інтересів панівних верств суспільства — родової знаті й заможної частини населення. Держава прагнула захищати свою територію і населення, але одночасно вона експлуатувала трудовий люд.

На користь держави громадяни полісів та піддані східних царів сплачували податки для утримання державної системи. Підтримувати державу податками було необхідно, оскільки саме її сила захищала громадян і гарантувала спокійне життя.

Якщо держава була спроможною захистити себе від зовнішньої небезпеки з боку войовничих сусідніх народів, то в суспільстві створювалися умови для **розвитку культури**: тобто способів господарювання, організації повсякденної діяльності, побуту, високого рівня наукових знань, мистецтва. Це не тільки здійснювали заради примхи правителів чи панівних верств, а було необхідною умовою подальшого існування.

Суспільство ніколи не могло і тепер, у XXI столітті, не може існувати без розвитку. Воно має постійно рухатися до вищого рівня трудової діяльності, військового мистецтва, науки, творчості. Без такого постійного розвитку культури та господарювання держава неминуче відстає в господарстві, військовій силі, й урешті її завойовували. Утворення та розвиток держави в суспільствах стародавнього світу було ще однією спільною рисою їхнього історичного шляху.

1. Які вам відомі ознаки існування держави в суспільстві?
2. Чому як заможні, так і бідні люди були зацікавлені в існуванні держави?
3. Розкрийте зміст поняття «античність».
4. Чим *поліс* відрізнявся від держави Стародавнього Сходу?
5. Чому поліси як форма держави склалися тільки в античному суспільстві?

Ми стоїмо на високій скелі, яка стрімко уривається в море. Хвилі омивають маленькі острови, що тягнуться далі на південь — до найбільшого острова Крит.

Щойно ми залишили Стародавній Китай і перенеслися в інший куточок Землі. Відчуваємо величний плин часу. Потрібно визначитись, у якій добі та в якій країні ми опинилися.

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

ГРЕЦІЯ СЬОГДНІ

Офіційна назва	Грецька Республіка (Греція)
Столиця	Афіни
Площа	131 957 км ²
Населення	Приблизно 10 768 477 осіб
Державна мова	грецька
Грошова одиниця	євро (EUR)
Державний устрій	республіка

ТЕМА 1. СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§ 21. Природа і населення Стародавньої Греції

1. Природне і географічне положення Балканського півострова та островів Егейського моря

Це країна надзвичайної краси. Вона розташована на Балканському півострові, що на півдні Європи, у східній частині Середземного моря. Це — Греція. Так нарекли її завойовники — римляни. Але народи, які жили тут у давнину, подарували цій землі чарівну назву — Еллада. Себе вони називали еллінами. Головна ознака краєвиду — море та гори. Невисокі, не вище від 3000 м, лісисті, вони поділили країну на долини з річками. Бурхливі восени, ці річки за літньої спеки пересихають, перетворюючись на струмки. Земля багата на залізо, мідь, срібло й глину. Вона кам'яниста, захищена горами від холодних північних вітрів та зігріта південним сонцем. За цих умов добре ростуть виноград і маслини, гірше — зернові й овочі.

Увесь півострів поділяється горами на: • *Північну Грецію* (Фессалія, Епір, Македонія); • *Середню Грецію* (Беотія, Фокіда, Етолія, Локрида, Аттика); • *Південну Грецію* — півострів Пелопоннес (Мессенія, Лаконіка, Аркадія, Ахайя).

ФЕРМОПИЛИ (від грец. «теплі ворота») — ущелина поряд із гарячими підземними джерелами.

ТЕРАСИ — смуги рівної землі, які сходами спускаються з пагорбів.

Землі Пелопоннеса, зрошені річками Алфея, Еврота і Пент, придатні для землеробства та скотарства. Північна і Середня Греція з'єднані єдиною дорогою, прокладеною **Фермопільською ущелиною** в Калідромських горах. Середня Греція з'єднана з Південною через Коринфський (Істмійський) перешийок. Особливе місце в історії Греції посідає кам'яниста й посушлива земля півострова Аттика, багата на корисні копальни та зручна для мореплавства. На північ, біля східного берега Середньої Греції розкинувся острів Евбея з родючою землею, вкритою лісами каштанів, ялиці, сосни й садами, оливковими гаями та виноградниками.

2. Населення Стародавньої Греції та довколишніх земель

Народ Еллади став славетним завдяки наполегливості та працьовитості. Вирощування винограду й маслин потребувало важкої праці. На кам'янистому ґрунті нічого не росло, тому доводилося в кошиках на спині зносити землю із заболочених долин і насипати її **терасами**. На них і зростав виноград.

Багатство надр сприяло розвитку різних видів ремесла. Поклади заліза в Лаконії, міді на Евбеї та Кіпрі були потрібні для розвитку металургії та ковальства.

Високоякісна червона й сіра глина була необхідна для гончарного ремесла, виготовлення черепиці. З мarmуру, на який були багаті Аттика й острів Парос, будували храми та громадські споруди.

Хвиляста берегова смуга й острови, густо розкидані Егейським морем, допомогли еллінам навчитися мореплавства та сприяли розвитку морської торгівлі. Греки

виявилися сміливими мореплавцями. Спочатку вони мандрували, не втрачаючи з поля зору берега (відстань між островами в Егейському морі не більше 50 км, і високі гори було видно здалека). Особливо багато островів у Егейському морі на південний схід від Аттики. Тут розташовані **острови Кікладської гряди**, мандруючи між якими, можна було дістатися аж до узбережжя Малої Азії.

3. Хронологічні межі історії античної Греції та її періодизація

Історія Стародавньої Греції утворює першу частину поняття «античність». Другу частину утворює історія Стародавнього Риму. Отже, поняття «античність» містить тільки ці дві складових. Про історію Стародавнього Риму дізнаємося згодом.

А поки що ми в Греції. Налаштуємо свої прилади на відтинок часу, який охоплює її історію. Початкова точка відліку: **перша половина III тис. до н. е.** — час появи першої цивілізації на півдні Егейського моря. Ми побачимо, як досягла довершеності Стародавня Греція. На жаль, доведеться побачити, і як ця квітуча цивілізація виснажила себе внутрішніми чварами та війнами. Отож урешті-решт її завоювала Македонія.

Ми попрямуємо разом з Александром Македонським на Схід, у похід проти перської держави Ахеменідів. Після завершення походу і смерті Александра його держава розпалася на окремі держави. Розпочалася доба **еллінізму**. Держави, які утворилися, також постійно воювали між собою, тому вони одна за одною виснажувалися і врешті їх завоювала Римська республіка. Кінцевий пункт нашого часового відтинку — **30 р. до н. е.**, рік, коли римляни завоювали останню з цих держав. Отож, розмежуємо цей відтинок на періоди.

ЕЛЛІНІЗМ (від грец. «елліно-подібний») — явище в грецькій культурі та суспільних відносинах IV–I ст. до н. е.

КІКЛАДСЬКІ ОСТРОВИ — Делос, Парос, Наксос, Фера...

Перша половина III тис. до н. е. – середина II тис. до н. е.	розквіт Егейської цивілізації
XV–XII ст. до н. е.	розквіт і занепад Мікенської цивілізації
XI–IX ст. до н. е.	гомерівський період історії Греції
VIII–VI ст. до н. е.	архаїчний період
V–IV ст. до н. е.	класичний період
Кінець IV ст. до н. е. – 30 р. до н. е.	елліністичний період

Про зміст кожного з цих періодів ви дізнаєтеся під час подорожі впродовж століть, виставлених на приладах машини часу. Тож уперед, стартуємо!

1. Поясніть, хто такі *елліни* й закінчіть речення: *Стародавня назва Греції* —
2. Охарактеризуйте природні умови Балканського півострова. Чому тут міг вижити лише працьовитий народ? 3. Як природні умови Греції впливали на заняття населення? 4. Чому греки з давніх часів були вмілими мореплавцями?
5. Які різновиди діяльності були поширені серед греків у давнину?
6. Знайдіть на картосхемі: а) Аттику; б) Фермопільську ущелину; в) півострів Пелопоннес; г) Лаконіку. 7. Поясніть, що таке *античність*, *еллінізм*. 8. Назвіть періоди історії Стародавньої Греції. Позначте їх на стрічці часу.
9. Уявіть, що ви екскурсовод. Підготуйте, використовуючи додаткові джерела з Інтернету, екскурсію на одну з тем: «Природа Греції», «Населення Греції».

§ 22. Мінойська й Ахейська палацові цивілізації

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Данина		а) одне з основних корінних давньогрецьких племен
2. Суспільство		б) найдавніша форма оподаткування населення
3. Ахейці		в) сукупність людей, об'єднаних певними відносинами та спільною територією

1. Перекази про найдавнішу історію Греції

ЕГЕЙСЬКА (МІНОЙСЬКА) ЦИВІЛІЗАЦІЯ — була розташована на островах Егейського моря з центром на о. Крит.

ЛАБІРИНТ (від давньогрец. «лабрис» — сокира з подвійним лезом) — палац із численними кімнатами і заплутаною системою переходів, стіни яких прикрашають зображення лабрису.

Кносський палац. Саме цю кількоповерхову споруду площею 15 тис. м² називали Лабіринтом

У III тис. до н. е. в південній частині Балкан на півострові Пелопоннес і на островах Егейського моря розвинулася дивна цивілізація, яку тепер називають **егейською**. Мешканці берегів Середземного моря називали її жителів — **пелазги**. Це був період високого рівня розвитку суспільства, господарства та культури з центром на острові Крит, що на південь від Балканського півострова, тому цю культуру називають також **критською**.

Егейці вели жваву торгівлю ремісничими виробами й сільгосппродуктами з країнами Близького Сходу та Єгипту, купуючи там деревину, метал і скляні вироби. Невідомо, до якої народності належали критяни. Учені схиляються до думки, що вони були одним з еллінських племен.

Егейці були землеробами і садівниками, вирощували виноград та оливкові дерева. Жителі Криту володіли високою технікою будівництва. Археологи знайшли рештки царського палацу на Криті (**Лабіринт** у місті **Кнос** — колишній столиці Критської держави). Палац мав понад 200 кі-

мнат. Переходи між ними були такими заплутаними, що створювали враження пастки, до якої легко увійти, але звідти не можна вийти. Відтоді слово «лабіринт» стало означати заплутану мережу переходів.

Наявність могутнього флоту робила Крит володарем над державами Східного Середземномор'я. Ніхто не наважився опиратися Криту. Щорічно його кораблі звозили на острів данину, зібрану з підкорених народів. Царство багатіло, критська знать вела безжурне життя.

Однією з розваг критської знаті було споглядання «танцю з биком». На очах глядачів юнаки й дівчата танцювали на арені перед розлюченим биком, уникаючи його рогів. Під час танцю вони виконували складні стрибки та піруети через спину бика, наче граючись у піжмурки зі смертю. Танцівники часто гинули, розважаючи зманіжену критську знать. Загиблих замінювали іншими юнаками та дівчатами із невольників, яких привозили з підкорених країн.

Історики відкрили егейську цивілізацію в 1900 році. Англійський археолог Артур Еванс розпочав розкопки на о. Крит і знайшов руїни величного палацу, в якому мешкали володарі сильного Критського царства.

Царя на Криті називали Мінос. Може, це було ім'я всіх царів династії (як, наприклад, згодом імена французьких королів: Людовік XI, Людовік XII та ін.) або ж то був титул царя (подібно до слова «фараон» у Єгипті чи «лугаль» у Межиріччі). За ім'ям Мінос усю цивілізацію Стародавнього Криту А. Еванс назвав **мінійською**. Науковці вважають, що вона існувала в **3500–1100 рр. до н. е.**

2. Археологічне відкриття мінійської цивілізації, її основні центри

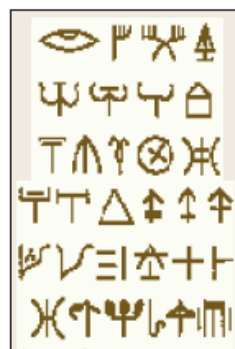
Окрім величного палацу в Кносі, згодом були відкриті інші могутні міста мінійської цивілізації: Фест, Малия, Закро, Агіа-Тріада, а також палаці у Лерні, на островах Скірос, Мілос. Могутня цивілізація залишила по собі розкішні палаці, у яких жили мінійські царі. Масивні стіни, мозаїка, кольорові розписи, водопостачання та каналізація — усе це було в давніх спорудах.

А в цей час народи Європи жили ще первісним ладом і не знали ні держави, ні законів, ні писемності. За складністю побудови, красою та витонченістю архітектури палаці на тисячоліття випередили споруди інших народів. Тому мінійську цивілізацію вчені називають **«палацовою»**.

Під час досліджень виявилось, що за свою історію егейці мали дві системи писемності: *письмо «А»* та *письмо «Б»*. Письмо «Б» вдалося розшифрувати в середині ХХ ст. — це зробив Майкл Вентріс, військовий шифрувальник, який служив на Криті. Як же здивувалися вчені, коли виявилось, що це письмо є алфавітним, і ним записано... грецьку мову! Отже, егейці були народом, який розмовляв давньогрецькою мовою. Напевно, вони були греками за походженням. Письмо «А» досі залишається нерозгаданим. Є припущення, що ця система була ієрогліфічною. Може, хтось із вас колись стане істориком і розкриє цю таємницю.

Фрагмент розпису саркофага. Крит. IV ст. до н. е.

Лінійне письмо «А» егейців

3. Розквіт і занепад мінійської палацової цивілізації

У XVI–XV ст. до н. е. критська цивілізація увійшла в період розквіту. Могутність Криту не знала меж. Мистецтво, наука і техніка досягли найвищого рівня. Критяни мали розвинену систему писемності, що, як уже зазначено, і досі не розгадана до кінця. Критська держава міцніла й багатіла завдяки праці поневолених народів і пригноблених трудящих верств. Цілковито покладаючись на могутність флоту, який надійно захищав прибережні води Криту, острів'яни навіть не будували оборонних споруд навколо міст, а гордовито казали: «Наші стіни стоять не на землі, а на морі!»

У часи найбільшого розквіту, в XV ст. до н. е., Крит зазнав жакливі катастрофи. За 110 км на північ від острова Фера сталося виверження вулкана. Землетрус миттєво зруйнував міста. Загинули тисячі жителів. Країну остаточно знищили племена ахейців, які мешкали тоді на півдні Балкан. Вони змогли без перешкод пристати до узбережжя острова, бо могутній критський флот загинув під час катастрофи. Велетенська припливна хвиля, породжена землетрусом, розбила його на друзки.

Легенда про Лабіринт, Міноавра танитку Аріадни — за посиланням

<https://is.gd/bmMt8H>

або QR-кодом

МІКЕНСЬКА КУЛЬТУРА — культура, яку створили ахейці під впливом критської цивілізації.

Сучасний макет Троянського коня на місці розкопок Трої

Золота погребальна маска Агамемнона

близно в 1185 р., вони напали на грецьку Трою в Малій Азії. Перебіг подій війни відомий із поем славетного Гомера. Цей напад очолив цар Мікен Агамемнон. Троянська війна виснажила сили ахейців, бо надовго відволікла від господарювання тисячі воїнів. Господарство мікенських міст занепало на тривалий час.

Квітуча, своєрідна культура поступово зникла, не залишивши сліду в культурі наступних народів. Вона була забута на десятки століть.

4. Перекази про ахейців

Близько 2000 р. до н. е. на Балканському півострові з'явилися ахейці, які прибули з півночі в пошуках нових земель. Вони залишалися на стадії родового ладу і були кочівниками. У той час на Балканах уже жили народи, які належали до **критської (егейської) культури** і випереджали прибульців у розвитку. Егейці були добре обізнані із землеробством. Їхні містечтво та літературна творчість мали глибокий зміст, вони винайшли власну систему письма.

Два народи оселилися поруч, налагодили господарчі й культурні відносини, утворивши ще одну цивілізацію — **мікенську**; вона відображала критську культуру серед ахейців на Балканах.

На півдні Балкан, на Пелопоннесі, утворилися нові міста — **центри мікенської культури: Мікени, Аргос, Тірінф, Фліунт, Спарта й Афіни**. Незабаром вони опинилися під владою критських царів і щороку платили їм данину, постачаючи рабів, продукти ремісників, цінні породи дерев, мармур, метали.

Після загибелі критської цивілізації в середині XV ст. до н. е. зміцніли міста-держави мікенської культури. Їхні царі з усіх занять надавали перевагу піратству. Вони зі своїми головорізами бували навіть у дельті Нілу. Попри окремі невдачі, піратство дуже поширилося на Середземномор'ї. Господарства царів і вождів (теменоси) були найбільшими та розвиненими.

Раптово нападаючи на прибережні міста й селища, ахейці захоплювали рабів і здобич. У XII ст. до н. е., при-

5. Археологічне відкриття ахейської цивілізації, її основні центри

У середині XIX ст. німецький археолог-аматор Генріх Шліман розпочав дослідження на півночі узбережжя Малої Азії. Після тривалих пошуків Шліман натрапив на місцевість, дуже схожу на ту, що змальована в поемах Гомера. Вона була розташована поблизу пагорба Гіссарлик, на території сучасної Туреччини. Розпочалися розкопки, і в 1870 р. знайшли залишки стародавнього міста. Життя вирувало в ньому понад 3000 років тому. Археологи виявили сліди кількох пожеж, після яких місто раз у раз відновлювали.

Генріх Шліман не був професіоналом. Розкопки проводили необережно, квапливо, тож значну частину знахідок було пошкоджено, навіть знищено. Але хай там як, а Трою було знайдено. Наукове значення цього відкриття величезне, воно увічнило ім'я Генріха Шлімана в пам'яті людства.

Згодом Шліман вирушив на Пелопоннес і в 1876 р. розпочав розкопки головного міста ахейців, яке називалося Мікени. Довго розшукувати це місто не довелося: місце, де воно стояло, було добре відоме.

Мікенська культура — це культура ахейського народу, що склалася під впливом критської цивілізації. Вона значно поступалася культурі Криту в розвитку техніки та мистецтва. Держави мікенської культури досягли значного рівня в ремеслах і землеробстві. Численні завоювання збагатили царські скарбниці. Під час розкопок міст Мікени, Аргос і Пілос було знайдено безліч виробів і прикрас із золота. Майстерність ювелірів досі вражає художнім стилем і витонченістю роботи.

6. Розквіт і занепад ахейської палацової цивілізації

Гомер у своїх поемах охарактеризував Мікени як «багаті на золото». Держава багатіла не тільки на грабунку сусідніх народів, слабших за неї, а й на праці численних рабів. В ахейських містах залишилися сліди могутніх укріплень. Архітектура ахейців, на відміну від егейської, була не витонченою, а навпаки — масивною, важкою. Стіни ахейських палаців складені з важких кам'яних брил. **Ахейську цивілізацію так само, як і мінойську, називають палацовою.**

Ахейська цивілізація була могутньою, однак постійні війни виснажували сили мікенців та їхніх союзників — Аргоса, Тірінфа, Фліунта. Знесилені грабіжницькими походами в чужі землі, мікенці виявилися неспроможними захистити свою територію від навали **дорійців**, які прийшли на Балкани наприкінці XII ст. до н. е.

Це були войовничі племена грецької народності, котрі переживали розклад первіснообщинного ладу й утворення нерівності. Деякі історики називають такий ступінь розвитку **воєнною демократією**. Значно поступаючись ахейцям у суспільному та господарському розвитку, дорійці перевершували їх в одному — вони вже вміли обробляти залізо, тоді як ахейці володіли тільки технікою виплавляння бронзи, що поступається залізу твердістю й міцністю. Бронзова зброя крихкіша, і, певно, ця обставина відіграла значну роль у боротьбі між ахейцями та дорійцями.

ВОЄННА ДЕМОКРАТІЯ — стан суспільства, у якому збережені права родових общинників, але набирають силу воєнні вожді.

Археологічні джерела свідчать, що могутні фортеці ахейських міст були захоплені ворогом і загнили від пожеж. Дорійські народи бурхливим потоком посунули на Пелопоннес, підкоривши ахейців.

Афіни ж відстояли свою незалежність, і Атика залишилась ахейською державою, хоча зазнала в битвах великих втрат, насамперед серед родової знаті. Ахейська знать билася в перших лавах, тому й часто гинула.

Отже, у XII ст. до н. е. на всіх Балканах відновилися первіснообщинні відносини. Еллада у своєму суспільному розвитку відкотилася назад на 800–1000 років.

1. Як природні умови Греції впливали на заняття населення? **2.** Хто такі пелазги? Чому їх називають також егейцями? **3.** Коли на Балканському півострові з'явилися племена ахейців? Хто там жив у ті часи? До якої цивілізації належав цей народ? **4.** Чому егейці — представники критської культури — стояли на вищому ступені розвитку, ніж ахейці? Яке значення для ахейського народу мало ознайомлення з критською культурою?

6. Які види писемності створили мінойці? Що вам відомо про них? **7.** Чи побутували нерівність та експлуатація серед жителів Критської держави? Чому? **8.** Охарактеризуйте племена дорійців. Чи були в них нерівність та експлуатація під час появи на Балканах? Чому відсталіші дорійці змогли подолати Мікенське та інші ахейські царства.

9. Позначте на стрічці часу періоди існування мінойської й ахейської палацових цивілізацій. **10.** Давньогрецьким палацовим цивілізаціям учені дали по дві назви. Визначте, які пари з поданих слів позначають ту саму цивілізацію: критська, мікенська, мінойська, ахейська.

§ 23. Греція у VIII–VI ст. до н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Аристократія	а) сукупність суден будь-яких видів
2. Водотоннажність	б) влада родової знаті
3. Демос	в) маса корабля з людьми, обладнанням, озброєнням тощо
4. Флот	г) незнатні трудові верстви громадян еллінської держави

1. Боротьба демосу з аристократією. Поява писаних законів у Греції

Формування держави після завоювання дорійців потребувало впорядкування влади та створення законів. Тривалий час елліни керувалися **звичасвим правом**, але **аристократія** тлумачила звичаї на свою користь, бо їх зміст був неконкретний і неточний. Простий люд вимагав упорядкування законів. Зможним верствам це також було вигідно, бо родова знать прагнула поставити закони на захист своєї власності.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — використання традицій і звичаїв як законів під час вирішення спірних питань.

ТИРАНІЯ (від грец. *tirannos* — *одноосібний правитель*) — одноосібне правління.

Зрештою, у кількох грецьких державах створили й записали перші закони. У VII ст. до н. е. в Локрах, на півдні Італії, було ухвалено закони Залевка. А в місті Катани на Сицилії в VI ст. до н. е. це зробив законодавець Харонд.

Близько 621 р. до н. е. в Афінах створив писані закони правитель Драконт. За злочини призначали покарання. Навіть за дрібну крадіжку злодія страчували. Така безжалісність і суворість призвели до того, що в пам'яті людей ці закони збереглися не як драконтівські, а як «драконівські».

2. Грецька тиранія

Становлення та зміцнення влади в грецьких державах спричинило у VIII–VI ст. до н. е. загострення боротьби між панівними та пригнобленими верствами громадян. Аристократія втрачала владу, яку захоплювали вожді демосу. Часто вони влаштували своє одноосібне правління, яке в Елладі називалося **тиранія**. Для стародавніх греків це слово не мало зловісного забарвлення, хоча сьогодні ми розуміємо таке поняття як «гноблення, насильство, необмежена влада». Тирані еллінських держав спиралися на незаможні верстви населення, яких підтримували торгівці й ремісники, — усі вони бажали послаблення влади родової знаті.

Найперше тиранію встановили в VII ст. до н. е. на Балканах у Сикіоні, Коринфі, Мегарі, а в VI ст. до н. е. — і в Афінах. Тиранія в Коринфі набула широкого розмаху, особливо за правління Періандра, і протрималася близько 70 років (657–580 рр. до н. е.). За цей час місто зміцніло й розквітло: розвинулися ремесла, торгівля й кораблебудування. Саме в Коринфі було створено **трієру**. Коринфяни винайшли корабельний якір.

Проти родової знаті була спрямована тиранічна влада в місті Мегарі, де в VII ст. до н. е. правителем став Феаген. Наприкінці VII ст. до н. е. встановилося тиранічне правління в грецьких містах, розташованих на західному узбережжі Малої Азії. Там владу тиранів підтримували перські царі.

Наприклад, у VII ст. до н. е. в Мілеті (Мала Азія) до влади прийшов Фрасибул. Майже тоді ж установилася тиранія в Ефесі. На острові Самосі владу захопив тиран Полікрат. Його правління, як і правління більшості тиранів, сприяло розквіту міста. Відбулося політичне об'єднання острова, було створено великий військовий флот, споруджено водогін, зручну корабельну гавань і фортечні мури навколо міста Самос.

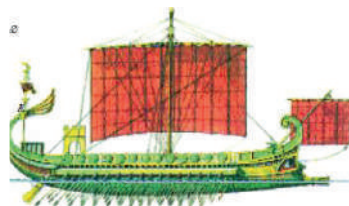
Одноосібна влада тиранів викликала ненависть у родової знаті. На противагу їй демос шукав захисту в тиранів від утисків багатіїв. Тиранія сприяла господарчому розвитку грецьких міст упродовж певного періоду. Потім тиранію змінили часи **демократії** — тобто народовладдя.

Цікавинка
про Драконта —
за посиланням
<https://is.gd/pCmiee>
або QR-кодом

ТРИЄРА — швидкісний бойовий корабель, споряджений веслами в три ряди; надпотужний бойовий корабель стародавнього світу.

ДЕМОКРАТІЯ (від грец. «*влада народу*») — форма державного управління за активної участі населення.

Трієра

1. Чому демос боровся з аристократією? 2. Що вам відомо про перші писані закони? 3. Хто такий Драконт? Чому його закони називали драконівськими? 4. Поясніть на прикладах слово «тиранія». Чому це слово має негативний зміст? 5. Яка заслуга майстрів Коринфу в розвитку корабельної справи?
6. Доберіть антонім до поняття *демократія*. 7. Розгадайте ребус і охарактеризуйте зашифрований термін.

§ 24. Завершення становлення держави в Афінах

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Цикл	а) докорінна перебудова
2. Оливки	б) сукупність чогось (творів, наук, лекцій тощо), об'єднаних спільною темою
3. Реформа	в) діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій; назва походить від грецького слова <i>politike</i> — державна діяльність
4. Політика	г) вічнозелена рослина, з плодів якої отримують високоякісну олію

1. Об'єднання Аттики

Афінський Акрополь сьогодні. Він розташований на природній вапняковій скелі заввишки 156 м над рівнем моря, із плоскою вершиною

ЕВПАТРИДИ — родова знать, аристократи.

АКРОПОЛЬ — від грец. «*верхнє місто*», або «*міська фортеця*».

АГОРА — ринкова площа міста, центр громадського життя.

Аттика, територія Афінської держави, — найбільша країна Середньої Греції. Спекотний клімат, кам'янисті, малородючі ґрунти — характерні ознаки природних умов цієї землі. Населення тут вирощувало виноград та оливкові дерева, видобувало срібло, глину, на яку така щедра земля Аттики. Це сприяло розвитку ремесел, зокрема гончарства.

Ще за появи ахейців в Аттиці утворилася держава як поліс із центром в Афінах. За укріпленими мурами були квартали помешкань трудового люду — демосу. Цей район мав назву Керамік і був лабіринтом вузьких, кривих вулиць, затиснених високими огорожами будинків. Афінські **евпатриди** мали просторі й зручні житла, хоча все місто було сплановано безладно, що спричиняло тісняву й скученість населення.

Житлові квартали зусібіч оточили скелястий пагорб, на якому височів **Акрополь** — фортеця з головними храмами, скарбницею міста. У часи родоплемих відносин там мешкав **басилей** — вождь. Унизу, поблизу Акрополя, розкинулася, вируючи життям, **агора**.

Розмаїтий афінський демос поділявся на селян, ремісників, матросів, дрібних торговців. Окрім громадян держави, у місті мешкали **метеки** — переселенці, позбавлені громадянських прав. Вони не мали землі, будинків, не брали участі в народних зборах. За таких умов їм залишалося бути хіба що мініяльми. Збагатившись на мініяльних операціях, вони ставали лихварями, які давали позику за відсотки (11–50 % на рік).

Під час вторгнення дорійців Атика відстояла незалежність, але населення, переважно аристократи, зазнало великих втрат. Це посилювало вплив демосу на державні справи й привело до формування засад *демократичного управління*. Державні питання вирішували на народних зборах — **еклесіях**, але поступово аристократія прибрала владу до своїх рук. Основним політичним органом аристократії був **ареопаг**, який складався з представників родової знаті. Щорічно афінський народ обирав **архонтів**, які очолювали державу. Родова аристократія загарбала кращу землю. Селяни бідніли, потрапляли в борги. Боржників перетворювали на рабів.

Незадоволення засиллям евпатридів загрожувало спалахом обурення демосу та кровопролиттям. Необхідно було ухвалити закони, що задовольнили б водночас демос та евпатридів.

Управління Атикою

2. Законодавча реформа

У **594 р. до н. е.** першим архонтом обрали **Солона**, знатну людину, до якого демос ставився з довірою за його чесність і порядність. **Солон здійснив кілька реформ, що ґрунтовно змінили весь суспільний устрій Афінської держави.**

Першим своїм законом він скасував боргове рабство. Селянам повернули землю, яку відібрали за борги. Відтепер афінським громадянам не загрожувало рабство за борги, а всіх рабів-боржників було викуплено на волю за державний кошт.

Усе громадянське населення за кількістю майна було поділено на чотири групи.

Виступ Солон перед греками

До першої належали найбагатші з афінян, яких називали **п'ятсотмірниками**. Вони мали право бути обраними на вищі державні посади. Під час війни п'ятсотмірники ставали полководцями.

Друга група — ті, хто за свої кошти міг придбати коня. Їх називали **вершниками**.

Третя група, чисельніша, мала назву **зевгіти**. Це була головна маса афінського селянства. Не надто багаті, але й не бідні, вони на прибутки із земельного наділу мали купувати собі озброєння й служити у важкій піхоті **гоплітами** (важкоозброєними піхотинцями).

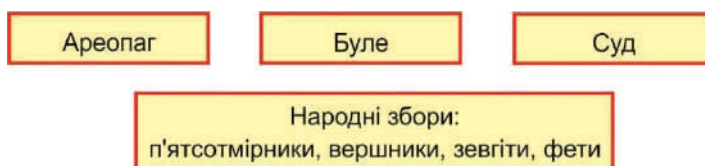
Четверта група — найбідніші з громадян — **фети**; їх не обирали на державні посади, але вони могли голосувати за рішення народних зборів. У війську фети становили легку піхоту або служили матросами на бойових кораблях.

БУЛЕ (від грец. «рада») — державна рада з 400 громадян, яка керувала державою в період між народними зборами в Афінах.

Солон запровадив Раду чотирьохсот — **буле** та суд присяжних — **гелієя**, який розбирав судові справи між громадянами.

Закони Солона закріпили приватну власність за громадянами, надавши право заповідати майно за власним бажанням. Вони також пожвавили розвиток ремесел, бо батьків зобов'язували навчати дітей ремеслу.

Управління Афінським полісом (Аттикою) за Солона

Перетворення, що здійснив Солон в афінському суспільстві, підірвали основи влади родової знаті. Вони створили умови для розвитку господарства середніх верств селян. Тепер селянам дозволяли продавати вино й олію власного виробництва за кордон. Водночас евпатридам заборонили вивозити на продаж із держави своє зерно. Вони мусили продавати його в Афінах за невисокою ціною.

Закони Солона сприяли розвитку рабовласницьких відносин в Афінах. Відтепер рабами ставали тільки іноземці.

3. Тиранія Пісистрата

Закони Солона сприяли економічному розвитку Афінської держави. Але родова знать прагнула повернути собі втрачене. Небезпека повернення евпатридів до влади зумовлювала потребу суворішої форми управління для захисту інтересів демосу.

У **560 р. до н. е.** владу захопив **Пісистрат**, який захищав селян, хоча сам належав до знаті. З власною вартою він захопив Акрополь і став тираном. Аристократія двічі усувала його від влади й виганяла з міста, але він повертався. Зовнішня політика Пісистрата була спрямована на зміцнення торговельних зв'язків із країнами, у яких Афіни купували хліб.

Пісистрат

Діоніс у човні

ДІОНІС — грецький бог, покровитель виноробів.

ТЕАТР — від грец. «місце для видовищ».

ФІЛА — об'єднання сімей одного роду.

СТРАТЕГ — воєначальник із широкими військовими й політичними правами; вища державна посада в Афінах.

Пісистрат надавав позики незаможним для зміцнення господарства. Для власних і державних потреб установив податок — 1/10 від прибутків. В Афінах будували чимало громадських споруд, поживався економічний і культурний розвиток держави. Щоб догодити селянам, Пісистрат узаконив свято на честь **Діоніса (Діонісії)**. Згодом святковий обряди під час Діонісії породили новий вид мистецтва — **театр**.

4. Повалення тиранії, реформи Клісфена та завершення формування Афініської держави

Після смерті Пісистрата (**527 р. до н. е.**) в Афінах правили його сини Гіпій і Гіпарх. Їх свавілля та жорстокість викликали обурення й прагнення помсти. Під час замаху в 510 р. до н. е. Гіпарха вбили, а Гіпій урятувався, сховавшись у Персії. Замість нього в **509 р. до н. е.** першим архонтом було обрано Клісфена.

Реформи Клісфена були продовженням перетворень Солона. Але він у своїх реформах пішов ще далі, наважившись на адміністративний переділ держави. Раніше в Аттиці існувало 4 родових **філі**. Клісфен запровадив 10 територіальних філ, до кожної з яких належали громадяни з різних родів.

Ця реформа остаточно підірвала силу аристократів, які тепер не мали впливу на родичів при голосуванні. Народ став без страху висловлювати власну думку.

Клісфен запровадив **Ряду п'ятисот**, до якої обирали 50 представників від кожної з 10 філ. Щоб краще управляти військовими справами, було створено колегію з 10 **стратегів**, які керували афініськими армією та флотом.

Для запобігання поверненню тиранії запровадили звичай **остракізму** (від давньогр. *ostrakon* — *черепок, жереб*). Афіняни писали на глиняних черепках ім'я найнебезпечнішої для держави людини. Той, хто отримував найбільшу кількість голосів, мав на 10 років залишити державу. Остракізм став могутнім засобом політичної боротьби, він сприяв вилученню з політичного життя небажаних політиків.

Реформи Клісфена привели до остаточного знищення родового ладу в Афінах і прискорили формування рабовласницької держави у формі демократії.

1. Як природні умови Аттики вплинули на господарче життя Афіні?
2. Покажіть на картосхемі Аттику, Афіни.
3. Поясніть сутність демократичного управління.
4. Назвіть причини та зміст реформ Солона.
5. Що зробив Пісистрат для Афініської держави? Який зв'язок між Пісистратом і театральними виставами?

6. Перерахуйте реформи Клісфена. 7. Чим вигідний остракізм демосу? 8. Установіть відповідність між подіями й датами.

1 Об'єднання Аттики	А 594 р. до н. е.
2 Реформи Солона	Б VI ст. до н. е.
3 Тиранія Пісистрата	В 509 р. до н. е.
4 Реформи Клісфена	Г 560 р. до н. е. – 527 р. до н. е.

9. Підготуйте і проведіть для товаришів екскурсію стародавніми Афінами.

Практична робота № 4

«Спартанський поліс. Побут і виховання спартанців»

I. Виникнення Спартанської держави.

1. Прочитайте і запам'ятайте визначення понять, термінів. Знайдіть на картосхемі Спарту (Лакедемон), Пелопоннес, Гелу, Мессенію.

Спарта — інша назва — Лакедемон, тобто держава в Лаконіці (область у південному Пелопоннесі).

Ілоти (від грец. «гелоти») — захисники Гели.

Спартіати — повноправні громадяни Спарты.

Переєки — (від грец. «ті, які живуть навколо») — вільне негромадянське населення Спарты.

Мессенія — сусідня з Лаконікою країна на захід від Спарты.

2. Прочитайте нарис про становлення держави Спарта. Позначте на контурній карті згадані в тексті географічні об'єкти, а також напрямки походів спартанців.

Дорійці, які на початку XI ст. до н. е. появилися на Балканському півострові, зламали опір держав мікенської (ахейської) культури. Племена завойовників поширилися на всьому Пелопоннесу, підкоривши місцевих ахейців. За розвитком дорійці поступалися народам мікенської культури, але володіли зброєю із заліза. Мабуть, саме це відіграло вирішальну роль у війні.

На захоплених землях у південному Пелопоннесі дорійці утворили державу **Спарту**. Ахейці чинили запеклий опір завойовникам. Останньою була захоплена фортеця **Гела**. Для цього дорійці доклали величезних зусиль, зазнавши численних втрат. Відтоді вони всіх підкорених ахейців із презирством, але все ж таки побоюючись, називали **ілотами** (тобто «гелотами, захисниками Гели»).

Підкорене населення опинилось у становищі державних рабів. Ілотів примусово розселили на всій території Лаконіки і закріпили за ділянками орної землі, що тепер належала родинам **спартіатів**. Ілоти її обробляли, забезпечуючи завойовників плодами своєї праці. Усіх жителів Спарты, які не мали громадянських прав, називали **переєками**. Вони були вільними, але не могли брати участі в державних справах.

Спартіати й ілоти, гнобителі й пригноблені люто ненавиділи одні одних. Щоб утримувати в покорі величезну кількість поневолених ахейців, спартіатам довелося перетворити своє місто Спарту на щось подібне до військового табору.

Більшість родючої землі Пелопоннесу було на території **Мессенії**. Спартанці прагнули захопити цю країну. У VIII ст. до н. е. розпочалася *Перша Мессенська війна*. Мессенці не поступалися ворогові ні мужністю, ні стійкістю. На чолі з царем Аристомедом вони понад 18 років боролися за незалежність вітчизни, але врешті Мессенія

знала поразки. Тепер народ Мессенії віддавав Спарті половину врожаю. Та мессенці не бажали коритися. У другій половині VII ст. до н. е. вони повстали проти спартанців на чолі з Аристоменом. Під час *Другої Мессенської війни* Спарта захопила майже всю Мессенію. Частина мессенців змушена була переселитися до Сицилії, решта перетворилася на ілотів.

Після цього спартанці стали єдиними володарями мессенської землі. Вона була поділена на ділянки так, щоб усі вони давали однакову врожайність. Кожна ділянка забезпечувала прожиття однієї з 9000 спартанських родин. Землю обробляли ілоти.

II. Закони Лікурга.

3. Прочитайте текст про закони Лікурга. Накресліть у зошиті таблицю і доповніть її.

Чого стосується закон	Головна думка (твердження) закону
Рада старійшин (герусія)	Старійшин, залежно від ситуації, ставали на бік або народу, або царя, забезпечуючи певну рівновагу сил.

Установлений у Спарті порядок міг триматися лише на силі зброї. З часом там склалися порядки і традиції, спрямовані на підтримку воєнної могутності держави.

Ці закони запровадив Лікург, спартанський правитель (IX–VIII ст. до н. е.). Про нього немає достовірних відомостей.

Лікург заснував Раду старійшин (**герусію**), яка складалася з 28 старійшин (**геронтів**) і двох царів. Старійшини, залежно від ситуації, ставали на бік або народу, або царя, забезпечуючи певну рівновагу сил.

Уся орна земля належала державі, спартіати лише користувалися нею. Купувати і продавати землю забороняли.

Усі родини мали приблизно однаковий рівень достатку — серед спартіатів не було дуже багатих або дуже збіднілих. Навіть царі не перевершували своїм багатством пересічних громадян. Срібні та золоті гроші вилучали з обігу, використовували тільки мідні й залізні — важкі та малокоштовні. Внутрішня торгівля майже згасла. Через відсутність багатства швидко зникли крадіжки, хабарництво та інші злочини. Навіщо ризикувати, якщо результатом не можна скористатися?

Ремесло також не шанували, ним опікувалися переіки. Усі житлові будинки споруджували без розкоші та прикрас.

Навіть харчувалися всі однаково — влаштовували спільні обіди (**сиситії**) на 10–15 сусідських родин. Страви готували в загальному казані, продукти купували у складчину. Харчування в сиситіях було обов'язковим для всіх, навіть царів.

Такі звичаї міцно згуртували спартанське суспільство, але загальмували його культурний розвиток. За всю історію Спарті вона не подарувала людству жодного видатного митця. Загальне економічне та культурне відставання — ось розплата за панування над величезною кількістю підкорених ілотів.

4. Працюємо в команді. Висловіться, чи хотіли б ви жити в стародавній Спарті. Чому?

Лікург. Художник Дж. Блондель. 1828.

ГЕРУСІЯ — колегія «геронтів» — старців, урядовців, не молодших 60 років. Їх обирали довічно.

ГЕРОНТ (з грец. *Gerontos* — стара людина) — член ради старійшин.

Цікавинка про криптиї та лаконічну мову — за посиланням

<https://is.gd/g8rpgp>
або за QR-кодом

§ 25. Велика грецька колонізація

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Скіфи, сармати
2. Демос
3. Дем
4. Понт Евксинський

- а) сучасне Чорне море
- б) селище в Стародавній Греції
- в) незнатні трудові верстви еллінської держави
- г) кочові народи, які жили на сучасних теренах України в стародавні часи

1. Передумови й причини Великої грецької колонізації

ПОЛІС — місто-державо, тобто держава в межах однієї общини. Центром поліса було головне місто, навколо якого розташовувалося кілька селищ — демів.

ЕМПОРІЙ — торговельний пункт у вигляді поселення на нових землях.

КОЛОНІЇ — поселення, що заснували прибульці з інших країн.

МЕТРОПОЛІЯ — місто-засновник колоній.

КОЛОНІЗАЦІЯ — процес заселення незайманих земель або захоплення чужих територій із подальшим їхнім заселенням.

Емпорії покращили умови життя, становище в суспільстві, знайти роботу. **Розпочалася велика грецька колонізація.**

Емпорії поступово виростили в колонії, ставали самостійними, хоча й зберігали торгові й політичні зв'язки з **метрополією**.

Грецькі колонії виникали за морями, як вогники, що, розсипаючись від багаття, запалюють нові вогнища. Вони були розкидані, мов жменя монет, по берегах півдня Італії, на Сицилії, південних берегах Галлії.

Колонізацію здійснювали у двох напрямках: *на захід і на північний схід*. На захід від Еллади греки освоїли землі о. Сицилії (Мессина, Акрагант, Сиракузи) та півдня Італії (Тарент, Сибаріс). Дорога на північний схід привела греків через протоки Босфор, Геллеспонт (Дарданелли) на простори Понту Евксинського (Чорне море). На його північних берегах були створені колонії Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей та ін.

На півдні Середземномор'я, на узбережжі Африки, греки заснували торгове місто **Кірену**, яке стало згодом торговим суперником фінікійських купців.

Суспільний лад у колоніях складався по-різному. Наприклад, Ольвія та Херсонес були демократичними полісами. Народні збори, подібно до демократичних полісів Балканської Греції, були тут верховним органом влади. Поточні справи вела Рада, яку щорічно переобирали. Та поряд із цим у Херсонесі були «стражі закону», які мали широкі повноваження.

Велика грецька колонізація

2. Заснування античних грецьких поселень на території України

Із часів походу аргонавтів греки зрідка заходили в Понт Евксинський. У VII ст. до н. е. над його хвилями дедалі частіше появлялися вітрила еллінських торгових кораблів. Для греків це були далекі краї із суворішим кліматом порівняно з Елладою.

Особливо значними були колонії в гирлі Бугу — **Ольвія** й у Криму (**Херсонес**, **Феодосія** і **Пантікапей**). Ці міста були розташовані на зручному для кораблів узбережжі, тому й приваблювали торгові каравани.

Окрім торгівлі, мешканці обробляли землю та жили з ремесла. Поступово місцеві майстри багато в чому перевершили ремісників — ювелірів, зброярів, гончарів і **вазописців** із самої Еллади.

Колонії на півночі Понту Евксинського дуже вплинули на розвиток сусідніх народів. Це були переважно кочовики — скіфи, а потім сармати.

Торгівля з емпоріями сприяла розвитку ремесла і в Елладі. У ремісництві активно залучали до праці рабів. Отож колонізація прискорила розвиток рабовласницьких відносин. Розвивалося мореплавання; кораблі вдосконалювали, вони ставали надійнішими й зручнішими. Грецька колонізація не лише прискорила розвиток **варварських** народів. Елліни, своєю чергою, багато чого навчилися в сусідів, запозичили знання та досвід.

ВАЗОПИС — живопис на стінках керамічного посуду.

ВАРВАРИ — так елліни називали всіх нееллінів, а також народи, які поступалися їм у суспільному розвитку.

3. Взаємини греків та місцевого населення

На нових місцях греки оселялися переважно на березі моря або біля нього. Вони одразу ж будували мури для захисту від варварського населення, котре часто по-ворожому ставилося до прибульців. Колоністи ж прагнули налагодити з місцевими жителями дружні стосунки. Вони продавали їм вироби грецьких ремісників: глиняний посуд, олію, тканини тощо. Натомість купували зерно, шкури, худобу, деревину. Жителі колоній розвивали здебільшого землеробство. У Херсонесі значного розвитку досягли виноградарство й виноробство.

У метрополію колоністи продавали хліб, солону й в'ялену рибу. Натомість із Еллади надходили керамічний посуд, тканини, зброя, вино, предмети розкоші.

Жителі колоній не забували своєї культури. Вони облаштовувалися на нових місцях так, щоб повсякденне життя нагадувало їм рідну землю. Колоністи будували храми тим самим богам, яких шанували на батьківщині, колонії мали театри, де показували вистави славетних грецьких авторів. У театрах грецьких колоній виступали не лише місцеві актори, а й знаменитості з Еллади. У Херсонесі й сьогодні можна побачити руїни величного і красивого міського театру.

У містах Північного Причорномор'я шанували спортивну підготовку. Збереглися згадки про спортшколи в Ольвії, Пантікапеї, Херсонесі. Проводили спортивні ігри. Переможці отримували панафінейські амфори — призи за змагання на честь Афіни, які влаштовували щочотири роки, як в Атиці. Це було свідченням зв'язку колоній з батьківщиною. *Нові грецькі міста-колонії сприяли проникненню грецької цивілізації на нові землі. Вони поширювали вплив античної культури на сусідів.* Через колонії пролягали нові торгові шляхи в далекі країни.

Давньогрецькі причорноморські колонії — це давні міста на теренах сучасної України. Відомості про них наведені у таблиці нижче.

Уривки з присяги херсонеситів — за посиланням <https://is.gd/BP4LcS> або за QR-кодом

Керкінітіда (Євпаторія)	Засноване в VI ст. до н. е. на березі Каламітської затоки. У наші дні — це мальовниче місто.
Ольвія	Відома з VI ст. до н. е. Заснована на березі Південнобузького лиману. З II ст. до н. е. місто залежало то від скіфського царя Скілура, то від Мітрідата VI Євпатора, а згодом Ольвію зруйнували гети.
Пантікапей	Заснували в VI ст. до н. е. на місці сучасної Керчі переселенці з Мілета. Від 480 р. до н. е. — столиця Боспорського царства і лише в 700-х рр. IV ст. Пантікапей зруйнували готи. Нині археологи розкопали тут унікальні знахідки.
Феодосія	Місто з пам'ятками давнини, музеєм художника І. Айвазовського. Відоме з VI ст. до н. е. У ньому панували: боспорські царі, гуни, алани, генуезці, турки. У середньовіччя Феодосію називали Кафа, тут був головний невільничий ринок.
Херсонес Таерійський	Заснували в 422–421 рр. до н. е. вихідці з Гераклеї Понтійської в межах сучасного Севастополя. У IV–II ст. до н. е. був столицею держави в Криму, а з кінця II ст. до н. е. почергово залежав від Понтійського, Боспорського царств, Риму, Візантії. Життя в Херсонесі завершило аж у XV столітті.

1. Назвіть найбільші грецькі колонії. Коли і де вони утворилися? 2. Які місця греки вважали зручними для заснування колоній? 3. Поясніть поняття *колонія*, *метрополія*.
4. Покажіть на картосхемі й назвіть античні міста-держави у Причорномор'ї. Які сучасні міста розташовані на цих місцях?
5. У чому полягає значення грецької колонізації для греків і сусідніх народів?

§ 26. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України

1. Племена і народи залізного віку на території сучасної України.

Пригадаймо, *залізним віком* називають відтинок минулого, за якого в суспільстві обробляли залізо. На території, яку в далекому майбутньому назвуть Україною, залізний вік тривав від IX ст. до н. е. до III ст. н. е. Першим народом на українських теренах, про який залишилася згадка в письмових джерелах, були **кіммерійці**.

2. Кіммерійці

Землі України в північному Причорномор'ї — широкі, просторі степи. Вони дуже зручні для розвитку табунного, відгінного скотарства. Тому не дивно, що в IX ст. до н. е. на них розселились і надовго залишилися племена кочовиків, яких називали **кіммерійцями**.

Про це свідчать стародавні рукописи. Найдавнішою писемною згадкою про кіммерійців стала «Одіссея» Гомера. Згодом про них писав і грек Геродот, який, мандруючи в V ст. до н. е., потрапив на землі, що пізніше стали територією України.

Усі, хто згадували про кіммерійців, відзначали їхню войовничість. У походах вони діставалися аж до Малої Азії. Головна їхня сила — кіннота. Вершники були озброєні мечами, молотами, бойовими луками. Кіммерійці першими на землях України почали плавити залізо й робити з нього різноманітні вироби.

Якщо ви уявите кіммерійця, то неодмінно побачите його воїном, який ніколи не розлучається з конем. Кінь був для кочовика товаришем, помічником і рятівником

у разі потреби. Але, надаючи перевагу скотарству, кіммерійці потроху навчалися й рільництву. Ці войовничі стародавні мешканці півдня України жили племенами, які об'єднувались у племінні союзи. На чолі державного об'єднання стояв цар. Панували кіммерійці в українських степах до VII ст. до н. е., поки зі сходу не прийшли скіфи.

3. Скіфи: розселення та заняття

Ці степовики також були кочівниками. Вони спромоглися подолати опір кіммерійців завдяки своїй чисельності, єдності й організованості. Коли Геродот у V ст. до н. е. писав про скіфів, він вважав, що ті поділяються на **скіфів-орачів**, **скіфів-кочовиків** та **царських скіфів**. Царські скіфи мешкали на берегах Азовського моря та в степовому Криму. Скіфи-орачі жили в лісостеповій зоні, переважно між Дністром і Дніпром. А скіфи-кочовики опанували степи Подніпров'я. Поселення облаштовували на пагорбах, зручних для оборони, й оточували їх земляними валами та ровами. Цей народ славився майстерністю ремісників — ковалів, гончарів, ткачів. Разом із залізом скіфи виробляли і бронзу.

Геродот про скіфів —
за посиланням
<https://is.gd/BWYdlp>
або за QR-кодом

4. Велика Скіфія, її відносини з цивілізаціями Передньої Азії

На початку I тис. до н. е. скіфи мешкали в Малій Азії, але в VII ст. до н. е. малоазійці відтіснили їх у причорноморські степи. Скіфи звільнили від кіммерійців землі на північ від Чорного моря і залишилися там на кілька століть, міцно утримуючи цю територію.

Геродот зазначив, що скіфи жили на землях від ріки **Істр** (Дунай) та нижньої течії Дніпра на заході й далеко за озеро **Меотіда** (Азовське море) на сході. На півночі їхні землі простягалися до Десни.

Скіфи постійно воювали і жили за рахунок здобичі, втручалися в боротьбу між державами Малої Азії. Вони брали участь у війнах між Ассирією, Мідією та Ново-Вавилонським царством, стаючи на бік однієї з воюючих сторін. Скіфські воїни-кочовики відзначалися жорстокістю в бою. Головною ударною силою була кіннота.

У історичних рукописах згадано про війни перських і македонських царів проти скіфів. Приблизно в 513 р. до н. е. перський цар Дарій I пішов на скіфів, щоб прокласти новий шлях у Середню Азію. Перси заглибилися в безмежні степи Північного Причорномор'я й відчували, що потрапили у скрутне становище.

Скіфи володіли тактикою партизанської війни. Вони уникали відкритого бою, завдавали великих втрат, стрімко нападаючи на персів. Переслідувати скіфів було небезпечно — ті досконало володіли прийомом «скіфський постріл»: вершник повертався назад у сідлі та випускав стрілу, не зупиняючи коня. Найбільших втрат перси зазнали саме під час переслідування скіфів. Похід персів закінчився поразкою. Армія, страждаючи без води та їжі, ледве врятувалася.

Жителі грецьких колоній Північного Причорномор'я прагнули підтримувати зі скіфами мирні стосунки: купували хліб, шкіру, хутра, худобу, іноді рабів та продавали все це в містах Малої Азії та Балканської Греції. А скіфам греки продавали вино, оливкову олію, тканини та ювелірні прикраси.

Скіфський постріл

Скіфський меч акінак

Руків'я акінака

Наприкінці VI ст. до н. е. у скіфів сформувалася держава, розквіт якої припадає на IV ст. до н. е. за часів правління Атея. У III ст. до н. е. скіфів почали тиснути племена сарматів, які мешкали за р. Танаїс (нині р. Дон). Скіфи перенесли свою столицю в Крим, на береги р. Салгір, де вона стала називатися Неаполь Скіфський. Зберігалася скіфська держава до III ст. до н. е., аж поки її остаточно не знищили готи.

Про могутність Скіфської держави свідчать **кургáни**. Це поховання як бідних, так і багатих скіфів. Бідняків ховали в ямах, насипаючи зверху невисокі кургани. За звичаєм, у могилу клали гончарні вироби, зброю, приносили в жертву вівцю. Вождів, царів, їхніх родичів ховали у склепах, над якими насипали курган.

Геродот описує поховання, під час якого тіло померлого спочатку бальзамували, відтак возили по інших племенах і поселеннях. Усі плакали та робили на своєму тілі рани, співчуваючи горю. Лише після цього небіжчика ховали. У могильний **склеп** поміщали жертв — рабів, конюха, частину найкращих речей померлого скіфа. За тисячу років життя скіфів у степах Південної України поховальних курганів вирросло чимало. Вони — деталь пейзажу цього краю.

КУРГÁN — насип над стародавньою могилою.

СКЛЕП — закрите підземне приміщення, у якому розміщували труни з померлими.

Скіфський курган

5. Духовний світ скіфів

Тисячу років скіфи постійно з кимось воювали: кіммерійцями, фракійцями, сарматами, греками, сирійцями... Воїн-скіф мав випити кров першого ворога, якого він убив, інакше його не вважали скіфом і не допускали до святкової ритуальної учти.

Мудрі греки першими збагнули, що перемогти войовничих скіфів — марна справа. Зауваживши високий художній смак цього народу, греки вирішили «приручити» скіфів силою... мистецтва. І це, мабуть, уберегло квітучу Елладу від скіфських мечів, кинджалів, бойових сокир.

Ознайомившись із давньогрецьким мистецтвом, скіфи й собі зажадали зобразити своїх богів так само витончено й досконало, як це робили греки.

У 1971 р., досліджуючи скіфське царське поховання у велетенському кургані Товста Могила, археологи на чолі з Борисом Мозолевським знайшли чимало золотих

прикрас царя, цариці-скіф'янки, охоронців, слуг, похованих разом з володарем. Учені пов'язують ці скарби із IV ст. до н. е. і зокрема з добою царя Скіфії **Атєя**.

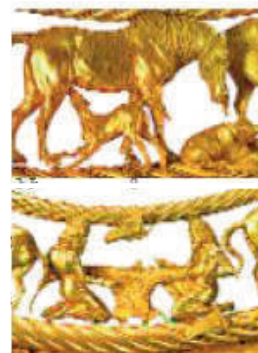
Серед знахідок є золота **пектораль**. Вона складається з трьох частин, з'єднаних смужками рослинного орнаменту. Рослини ніби розділяють жорстокі епізоди із життя тварин і мирні картини людського світу

*Пектораль з кургану Товста Могила.
Маса 1150 г, діаметр — 30,6 см*

*Золотий гребінь
скіф'янки*

*Фрагменти скіфської
пекторалі*

ПЕКТОРАЛЬ (від латин. «пектораліс» — *нагрудний*) — нагрудна прикраса, яку носили вищі правителі: фараони, римські імператори, скіфські правителі.

Верхня частина пекторалі відображає побутові сцени. У центрі двоє чоловіків чи то дошивають, чи то латають одяжину — щось на зразок короткої кожушини. Праворуч — кобила з лошам, корова з телям, вівця, коза з козеням, птах, що злітає. Привертає увагу постать юнака. Підібгавши під себе ноги, він доїть вівцю. Ліворуч — ті самі тварини з молодим приплодом, а юний скіф затикає амфору з молоком жмутком трави: так зберігали молоко від швидкого скисання.

У нижній частині відтворено жорстоку боротьбу трав'яїдних тварин із хижаками. Особливо вражають битва коней із грифонами, напад лева і леопарда на кабана й оленя, погоня псів за зайцем.

Історики пов'язують зображення на пекторалі з новим роком, хоча це й суперечить нашим уявленням про новорічні свята й обряди. Але не забуваймо, що йдеться про сиву давнину. Новий рік починався тоді не 1 січня, а у весняне рівнодення — наприкінці березня, коли все живе дихало весною.

Двоє скіфів лаштують не просту кожушину, а «священний одяг» для новорічної церемонії. Навколо них — вервечка домашніх тварин із приплодом: телята, лоша́та, козенята, які щойно народилися, бо, за одвічним інстинктом, худоба дає приплід якраз на порозі весни. Про цю чудову пору року нагадують і молоденькі тужаві листочки, стебельця, «вусики», квіти на середній частині пекторалі.

Але чому ж у нижній її частині зображені хижаки? Що в цій сцені новорічного, весняного? Виявляється, що, за уявленнями скіфів, так навесні оновлюється

й очищається природа: поява молодняка супроводжується винищенням у тваринно-му світі старих і кволих тварин.

Що ж відомо про вмільця, геніальний витвір якого майже через 2400 років після створення став сенсацією? Нам не відомі ні його ім'я, ні факти із життя, бо всі вони загубились у глибині століть. Однак можемо дещо сказати про його творче обличчя, майстерність, походження. Можливо, це був скіф, який досконало знав міфологію, звичаї та обряди свого народу. Майстер дотримався всіх законів гармонії, тому кожна деталь вражає викінченістю і співзвучна з творами грецького мистецтва тієї доби, зокрема зі скульптурними прикрасами на фронтонах афінських храмів.

Узагалі, царські кургани зі скарбами називають священним символом **Великої Скіфії**. Усю країну, де жили скіфи, греки назвали «Велика Скуфь», або «Скіфія».

Ми ще повернемося на ці землі. А тепер попереду нові пригоди.

1. Назвіть час розселення на теренах України кіммерійців. **2.** Охарактеризуйте скіфів, їх заняття. **3.** Як називали державне утворення скіфів? **4.** Знайдіть на картосхемі місця, де жили кіммерійці та скіфи.

5. Що таке *курган*, *пектораль*, *склеп*, *скіфський постріл*? **6.** Розкажіть про скіфоперські війни. **7.** Що справило на вас особливе враження в описі поховального обряду скіфів?

8. Уважно розгляньте пектораль. Опишіть за малюнком заняття скіфів.

9. Ви — давній ювелір. Вам потрібно створити прикрасу для скіфського царя. Що ви виготовите, як прикрасите коштовну річ?

Практична робота № 5

«Геродот про скіфів. Історичні джерела про Скіфський похід Дарія I»

I. Геродот про скіфів.

- Пригадайте, що вам відомо про Геродота. Звідки він мав відомості про скіфів? Завдяки якій праці Геродота називають «батьком історії»?*
- На сторінках підручника вам уже траплялися судження Геродота про скіфів. Пригадайте їх і коротко запишіть.*
- Прочитайте фрагмент щоденника мандрівника в часі. Доповніть на його основі свої записи про скіфів.*

Сталося щось непередбачуване... Мабуть, збій... Машина часу занесла нас углиб скіфських степів. А ми ж мали потрапити зовсім не сюди... Виходимо... В обличчя віє теплий потік вітру із трав'яним запахом. Небо не синє, а блакотно-біле від сліпучого сонця. Намагаємося триматися спиною до сонця.

Отже, ми у Скіфії! Спробуємо збагнути, що відбувається навколо нас тут і тепер. Але як?! Здається, що вмить забулося все, чого навчали на уроках історії! Без паніки, треба отямитися. Штурман машини часу має в комп'ютері книгу Геродота. Вона нас

*Геродот.
Скульптура
в будівлі парламенту
Австрії (Відень)*

врятує. Але ж як швидко знайти місце, де йдеться про скіфів? Контекстний пошук. Так, книга четверта — «Мельпомена».

Певний час мовчки вчитуємося. Самих себе цей народ називає *скалярами*. Елліни ж називають їх *скіфами*. Добре, читаємо далі. Абзац 2: **«Усіх своїх рабів скіфи засліплюють»**... Нічого собі! Від таких слів мурашки побігли по спині. Оце ми потрапили в халепу! Необхідно будь-що уникнути зустрічі. Але читаємо далі, й стає цікаво.

Виявляється, раніше (до появи в цих степах) скіфи протягом другої половини VII ст. до н. е. панували в Азії. Тоді вони, своєю чергою, вигнали киммерійців зі степів і заселили ці землі — на північ від Чорного моря. Скіфи переважно не землероби, а кочовики. Ну, це ми вже пригадали й самі...

Аж далі в Геродота якась плутанина, а може, помилка. В абзацах за номером 17–20 він пише, що **скіфи поділяються на різні племена: царські скіфи, скіфи-землероби і калліпіді** — еллінські скіфи, вони також сіють хліб, лук, часник та сочевицю. Виходить, між скіфами-землеробами й еллінськими скіфами немає жодної різниці! А чому ж їх Геродот, у такому разі, називає по-різному? Потрібний комп'ютерний перекладач. Ну що ж, грецькою мовою *землероб* звучить як **«георгой»**. Мабуть, це і ввело Геродота в оману: може, назви племен дещо подібні... А царськими скіфами він назвав, імовірно, **скіфську знать**, яка вважала всіх інших скіфів своїми рабами.

Еллінськими скіфами Геродот, мабуть, вважав племена, які були сусідами грецьких колоній біля Чорного моря. Ці народи контактували з колоністами, перейняли еллінську культуру. Не випадково «батько історії» написав, що еллінські скіфи селяться неподалік від борисфенітів (так він називав жителів грецької колонії Ольвія).

Греки, які жили на берегах Чорного моря, мандрували по Дніпру, який вони називали Борисфеном. На порогах зустрічалися з купцями зі Скандинавії та обмінювалися товаром. Отже, від еллінської назви Дніпра «Борисфен» і виникла назва «борисфеніти».

Усі ріки в Скіфії течуть з півночі на південь, тому, на думку Геродота, земля там має нахил на південь. Хм... Подібно, що греки на той час небагато знали про устрій світу та Землі. Вони вважали, що вона пласка, але має невеликий нахил: північ розташована вище, а південь — нижче.

Отже, у суспільстві скіфів уже створилася майнова нерівність, виникла знать (царські скіфи). Це означає, що в їхньому середовищі **вже формувалася держава, створювали державні органи управління, вдавалися до експлуатації**. Скіфська держава справді формувалася високими темпами. Проте історія надала замало часу, лише кілька століть. **Те, що називають скіфською державою, насправді було тільки переддержавним утворенням. Скіфи не встигли створити своєї держави**. Напевно, тому їх подолали спочатку сармати, а потім — готи в III ст. н. е.

Кочовики формували свої держави значно повільніше, ніж землероби. Це відбувалося тому, що кочовий спосіб життя та господарювання, не сприяв (навіть заважав!) розвиткові ремесел, які потребували осілого способу життя. Тому в суспільстві кочівників пізніше виникла торгівля, майнове розшарування протікало повільними темпами. Це затримувало формування держави...

4. Розгляньте ілюстрації. Прочитайте історичну довідку про скіфський лук. Намалюйте в зошиті скіфське військове спорядження: лук, стрілу, спис, меч елементи вбрання.

Скіфський лук.
Зображення на вазі.
Місце зберігання —
Британський музей

Скіфські воїни.
Реконструкція
Н. Каширіної

Скіфи в бою

Скіфський лук був зовсім короткий, — завдовжки лише 70–80 см, а стріли до нього мали незначну масу. Дальність ефективної стрільби через це була обмежена 30–40 метрами, хоча максимальна дальність польоту стріли становила 100–120 м.

Стародавні дивувалися так званому «скіфському пострілу», про який ми вже згадували. Кінне військо скіфів мчало на ворога, на повному скаку обсипаючи його стрілами. Наблизившись, скіфи повертали назад, при цьому продовжували обстріл, сидячи спиною до супротивника і обертаючись у сідлі.

Вузлики на пам'ять: «Становлення античної грецької цивілізації»

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ В ДАТАХ (II тис. до н. е. — ПЕРША ПОЛОВИНА I тис. до н. е.)	
Період	Хронологія
Критська (егейська) цивілізація	Перша половина III тис. — середина II тис. до н. е. (XXVI–XV ст. до н. е.)
Мікенська цивілізація	XX–XII ст. до н. е.
Троянська війна	XII ст. до н. е.
Археологи відкрили критську цивілізацію	наприкінці XIX ст.
Науковці відкрили мікенську цивілізацію	1876 рік
Гомерівський період в історії Греції	XI–IX ст. до н. е.
Велика грецька колонізація	VIII–VII ст. до н. е.
Реформи Солона	594 р. до н. е.

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО ТА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ АФІН І СПАРТИ		
Устрій	Спарта	Афіни
Соціальний	Спартіати — привілейовані, повноправні громадяни. Періеки — мешканці Спарти, які не мали громадянських прав. Ілоти — залежні, безправні особи — державні раби.	Аристократи — родова знать. Демос: ремісники; селяни (орендарі); метеки.

Державний	1. Закони Лікурга. 2. Народні збори спартіатів — апела. 3. Рада старійшин — герусія (28 геронтів і 2 царі). 4. Колегія ефорів — 5 осіб. Спарта — рабовласницька, олігархічна держава.	<i>Державний устрій за часів Егея, Тесея, Драконта</i> 1. Народні збори — еклесії. 2. Цар. 3. Ареопаг (9 архонтів) — вища державна рада. <i>Державний устрій за часів Солона</i> 1. Народні збори. 2. Ареопаг (рада старійшин). 3. Суд присяжних. 4. Рада 400. <i>Державний устрій за часів Клісфена</i> 1. Народні збори — еклесія. 2. Ареопаг. 3. Рада 500. 4. Суд присяжних. 5. Колегії.

РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ЦАРСТВ І ДЕРЖАВ

<i>Розквіт</i>	<i>Занепад</i>
МІНОЙСЬКЕ ЦАРСТВО	
1. Форма правління — монархія. Цар Мінос. 2. Контроль над захопленими територіями, потужний флот, торгівля — талассократія. 3. Суспільство: а) вільні общинники, залежні люди, раби; б) цар і родова знать.	1. Виверження вулкана на о. Фера, загибель флоту. 2. Навала ахейців. 3. Переселення на материк і на острови населення Криту, яке вціліло після катастрофи.
МІКЕНСЬКЕ ЦАРСТВО	
1. Поділ суспільства на групи: а) панівні: цар, родова знать (евпатриди), вожді; б) безправні: вільні общинники, раби. 2. Царство. 3. Господарство: а) царське — палацове; б) приватне; в) ремісниче, общинне. 4. Земельні володіння: а) царське; б) общинне — вільних общинників. 5. Завоювання.	1. Послаблення від війн із троянцями, єгиптянами тощо. 2. Сутички між ахейськими царями за багатство. 3. Навала дорійців спричинила загибель мікенської цивілізації.
АФІНИ	
1. Об'єднання Аттики. 2. Підвищення ролі народних зборів. 3. Вища державна рада — буле. 4. Реформи Солона, Клісфена, Пісистрата.	1. Обмежений характер демократії. 2. Зловживання остракізмом. 3. Внутрішні політичні суперечки. 4. Суперечки між демосом і аристократією.
СПАРТА	
1. Влада олігархів. 2. Військова могутність держави. 3. Суворе дотримання законів Лікурга.	1. Гальмування господарчого та культурного розвитку. 2. Відмова від законів Лікурга.
КУЛЬТУРНІ ДОСЯГНЕННЯ ПАЛАЦОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	
Мінойська цивілізація (о. Крит)	Ахейська цивілізація (м. Мікени)
1. Високий рівень архітектури (Кносський царський палац Лабіринт та ін.). 2. Розвинена писемність (ієрогліфи й алфавітне письмо). 3. Розвинене мистецтво (образотворче, хореографічне, скульптура).	1. Царські палаці (фортеці (Мікени, Тірінф та ін.). 2. Писемність, успадкована від критян. 3. Розвиток ремесел.

ТЕМА 2

АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

§ 27. Греко-перські війни

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Персія		а) давня назва Чорного моря
2. Фермопіли		б) форма державного управління за участі всього народу
3. Демократія		в) давня країна, яка займала територію сучасного Ірану
4. Понт Евксинський		г) від грец. «теплі ворота» — гірський прохід, який з'єднує північні та центральні райони Греції

1. Походи Дарія I

Вам уже відомо, як утворилася Перська держава, також про те, як за царювання Дарія I загострилися її відносини з Елладою (римляни називали її Грецією).

Наприкінці VI ст. до н. е. перси захопили береги і частину фракійського узбережжя; припинилися торгові відносини Еллади з колоніями на берегах Понту Евксинського. Фінікійські купці заволоділи всією торгівлею в Егейському морі. Для закріплення економічного панування персів на берегах Середземномор'я необхідно було підкорити еллінів, які жили на Балканському півострові.

Загарбницькі плани володарів Перської держави підштовхнули їх до завоювання Еллади. У 492 р. до н. е. військо Перської держави переправилося через протоку **Геллеспонт** і рушило фракійським узбережжям у напрямку до Греції. Армію вів Мардоній, зять Дарія I. Уздовж берега разом з армією йшов сильний перський бойовий флот, підкоряючи греків, які жили на островах.

Похід мав бути переможним. Але несподівано перське військо дорогою до Греції натрапило на шалений опір фракійських племен, які вороже ставилися до небажаних гостей і не хотіли пропускати їх через свої землі. Безперервні сутички з горами виснажували армію. Під час одного з нападів було поранено самого Мардонія. Воїни страждали без питної води, яку ніде було взяти. Не вистачало припасів їжі. Перський флот потрапив у велику бурю біля мису Афон. Об прибережні скелі розбилися на друзки десятки бойових кораблів. Продовження походу стало неможливим. Армія Мардонія повернула з півдороги назад.

Проте Дарій не залишив планів завоювання Еллади. Країна, сили якої були подрібнені на десятки ворогуючих між собою полісів, видавалася легкою здобиччю.

У 490 р. до н. е. Перська держава розпочала новий похід. Цього разу армія не пішла на Балкани суходолом, а на кораблях перетнула Егейське море. Очолював армію Артафрен, намісник міста Сарди, разом із Датісом, царським полководцем. Ворожу армію на свою рідну землю супроводжував Гіпій, син Пісистрата, колишній тиран і син тирана Афін. Дорогою до Балкан перси захопили о. Наксос, висадилися на о. Евбеї. Було захоплено місто Еретрія, жителів якого перси винищили. Далі

перський флот перетнув вузьку Евбейську протоку, і в серпні 490 р. до н. е. армія висадилася в Аттиці, на рівнині біля селища Марафону, за 42 км від Афін.

Перський воїн

Гопліт

Фракієць

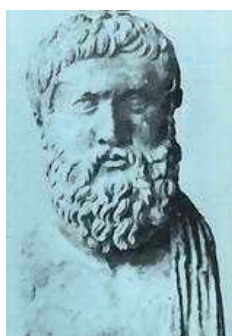
Сучасна реконструкція

2. Марафонська битва

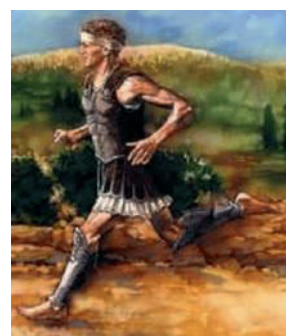
Перський флот не міг перевезти велику армію. На Марафонській рівнині висадилося лише 15 тис. осіб піхоти, переважно стрільців-лучників. Проте вони становили серйозну загрозу для афінян. Єдності між греками не було. Між полісами точилася ворожнеча. Сусідня з Афінами Беотія готова була перейти на бік персів. Це в ті часи не вважалося зрадою, бо греки не усвідомлювали себе єдиним народом. До того ж в Афінах тривала нескінченна боротьба між аристократією та демосом за політичну владу. Афіньська знать прагнула приходу персів. Прибічники Гіпія готували повстання в місті.

У цій ситуації афіняни відрядили до Спарты гінця по допомогу. Скорохід за три доби здолав понад 200 км. Але спартанці зволікали з допомогою. Афіняни мусили давати відсіч завойовникам самотужки. Назустріч персам вирушило 10 тис. гоплітів — важкоозброєних піхотинців. Їх супроводжувала нечисленна легка піхота. Кінноти в греків не було зовсім.

Очолювали військо кілька стратегів (воєначальників). Найвпливовішим поміж них був Мільтіад, колишній правитель Херсонеса Фракійського. Це місто залежало від перських царів, і Мільтіад певний час перебував у них на службі. Він добре розумівся на воєнному мистецтві персів.

Мільтіад

Фіддипід

Уранці 12 серпня 490 р. до н. е. афіняни вишикувалися для бою у **фалангу** й атакували ворогів. Основну силу Мільтіад зосередив на **флангах**. На початку бою перси посунули сильним натиском афінян у центрі, де фаланга була слабкішою. Але сильні фланги афінян затиснули перських вояків із боків, і ті, побоюючись оточення, панічно відступили до кораблів. Зазнавши великих втрат, перси посідали на кораблі й відпливли від берега. На полі бою полягло 6400 персів і 192 грецьких гопліти. Далося взнаки те, що перси майже не мали важкого озброєння. Влучні стрільці з луків, вони були слабкими в ближньому бою.

Є перекази, що воїн-грек поніс до афінян радісну звістку. Без перепочинку він здолав відстань від Марафону до Афін, не знімаючи обладунків. Повідомивши про перемогу, посланець помер на місці від перевтоми. Його звали Фіддіпід, він був переможцем Олімпійських ігор з бігу в обладунках. Відтоді на честь героя на Олімпійських іграх змагаються з бігу на дистанцію, яку пробіг той вісник, — 42 км 192 м. Цей вид змагань так і зветься — **марафон**.

Греки пишалися своєю блискучою перемогою над ворогом і ще тривалий час славили героїв Марафону. На місці Марафонської битви спорудили храм, руїни якого збереглися до наших днів.

3. Похід Ксеркса

Перські царі не полишили своїх прагнень завоювати Елладу. Новий цар **Ксеркс (486–465 рр. до н. е.)** розпочав підготовку до нападу на Грецію.

Звістка про новий похід персів не захопила еллінів зненацька. Ще після Марафонської битви **Фемістокл**, який прагнув перетворити Афіни на морську державу, переконав народні збори спрямувати кошти на спорудження флоту. Протягом десятиріччя афіняни збудували 200 трієр.

У 481 р. до н. е. поліси Еллади створили оборонний союз із 30 держав. Об'єднаний флот греків нараховував 378 кораблів.

480 р. до н. е. перська армія, ґрунтовно підготувавшись до походу, на чолі з Ксерксом вирушила на Елладу. Через протоку Геллеспонт було наведено три **понтонних мости** завдовжки 1360 м кожний.

Прокладали їх через палуби кораблів, зіставлених бортами. На шляху, яким рухалися війська, створили продовольчі бази. Через півострів Халкідика прорили канал, що дало флотові змогу не обходити мис Афон, прямуючи до Греції. Згодом Геродот написав, що перська армія нараховувала 1 700 000 воїнів. Насправді ж зібрати таку велику армію на той час було неможливо. Сучасні історики вважають, що армія Ксеркса сягала близько 100 тис. осіб. Та все одно це була велика бойова сила.

ФАЛАНГА — грецький бойовий порядок у вигляді щільно зімкнутих шеренг важкої піхоти (гоплітів).

ФЛАНГ — правий або лівий край бойового порядку.

Руїни храму

Фемістокл

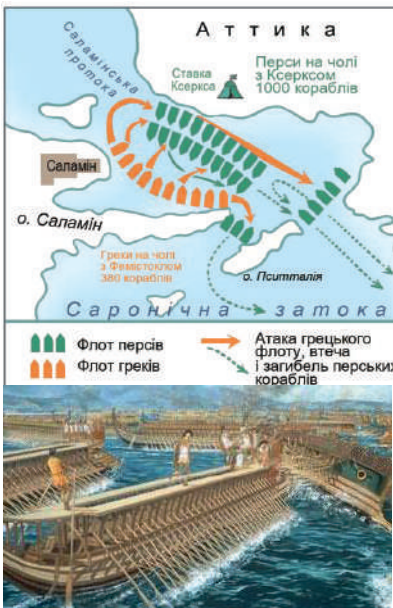
ПОНТОННИЙ МІСТ — міст, прокладений на палубах плавзасобів (понтонів).

Битва у Фермопільській ущелині

ущелині спартанці оборонялися від незліченного перського війська. Але на четвертий день місцевий пастух за винагороду провів персів гірськими стежками в обхід ущелини. Дізнавшись про це, Леонід завчасно наказав усім еллінським загонам відступити, а сам зі спартанцями залишився на позиції. Спартанські закони не дозволяли відступати без перемоги. В останньому бою Леонід загинув разом зі своїми воїнами.

Тіла греків залишилися непохованими. Перська армія рушила через Фермопіли, зайняла Беотію та ввійшла в Аттику. Афіни опинилися під загрозою облоги, а допомога від спартанців усе ще не надходила.

Битва в Саламінській протоці — греки на чолі з Фемістоклом перемагають перський флот

На Елладу насувалася небезпека. Щоб не допустити ворога до Беотії, треба було захопити єдиний шлях через Калідромські гори, який пролягав вузькою ущелиною **Фермопіли** (там не могли роз'їхатися навіть два вози).

Поки греки з різних полісів вагалися, назустріч персам вирушив цар Спарти **Леонід (508–480 рр. до н. е.)**. Геронти не дозволили йому ризикувати всією армією, тому Леонід пішов тільки зі своєю вартою — 300 кращими воїнами. Стрімко минаючи Істмійський перешийок і Беотію, Леонід збирав додаткові сили з грецьких міст. Тож до Фермопіл підійшло військо з 6400 гоплітів і легкої піхоти. Греки зайняли Фермопіли, на кілька годин випередивши армію Ксеркса.

Три дні загін Леоніда відбивав атаки. У вузькій

4. Саламінська битва

Населення Аттики перевезли на о. Саламін, відокремлений від Аттики вузькою протокою. У ній кинув якорі об'єднаний грецький флот, прикриваючи афінський народ. А біля південного гирла протоки став флот персів (близько 700 кораблів).

28 вересня **480 р. до н. е.** грецький флот атакував персів у вузькому гирлі між берегами Аттики й о. Саламіном, що надало йому перевагу. Могутні, але неповороткі перські кораблі скупчилися, заважаючи один одному. Ламалися весла, кораблі перекидалися під ударами таранів грецьких трієр. Перський флот зазнав тяжкої поразки.

Ця перемога мала велике значення для перебігу всієї війни. Перси втратили перевагу в морських силах. Під загрозою опинилися зворотні шляхи до Азії.

Ксеркс не міг залишатися в Греції. Його армія за обмеженого постачання могла загинути. До бою на суходолі греки не вступали. Однак будь-якої хвилини їхній флот міг захопити Геллеспонт

і відрізати персів від Азії. Тому Ксеркс поспіхом подався у зворотний шлях, залишивши в Беотії 50-тисячну армію на чолі з Мардонієм.

У 479 р. до н. е. ця армія знову вдерлася до Аттики. Перси пограбували та спалили Афіни. Проти них зібралася об'єднана грецька армія на чолі зі спартанським полководцем Павсанієм, за чисельністю така сама, як у персів.

У Беотії, біля міста Платеї, того ж року відбулася битва між персами та греками. Греки мужньо билися за свою свободу. Уперше за всю історію елліни стояли разом, у єдиному строю перед спільним ворогом. Перси зазнали цілковитої поразки, Мардоній загинув у бою. Залишки перської армії відступили у Фессалію.

Переслідуючи їх, грецька армія увійшла до Фермопіл. Греки знайшли й поховали тіла Леоніда та його воїнів. На честь Леоніда було споруджено порожню гробницю, над якою поставили скульптуру — пораненого лева, а поет Симонід із Кеосу написав на честь загиблих вірші, які викарбувані на могильній плиті:

*Мандрівнику великий, сповісти
Всім громадянам нашої Вітчизни,
Що ми загинули, та не зганьбили честі
(Переклад з давньогрец. С. Голованова).*

Еллада була звільнена від загарбників. Почалося очищення від персів островів Егейського моря. Перський флот зазнав остаточної поразки в битвах при Мікале (479 р. до н. е.), Евримедонті (468 р. до н. е.) та біля Кіпру (450 р. до н. е.).

Греко-перські війни завершилися 449 р. до н. е. укладенням мирного договору, який увійшов до історії як «Калієв мир». Егейське море та Іонійське узбережжя було цілком звільнено від персів. Фінікійським купцям заборонили з'являтися тут. Егейське море стало вільним для грецької торгівлі. Знову налагодилися торгові шляхи до Понту Евксинського, а також зв'язки з колоніями на його берегах.

Греки відчували себе єдиним народом, пізнали силу своєї єдності. Склалися умови для економічного піднесення, культурного й політичного розквіту Еллади, який розпочався в середині V ст. до н. е.

5. Перший Афінівський морський союз

Афіни, які перетворилися на найсильнішу морську державу, об'єднали в 478 р. до н. е. грецькі поліси й утворили **Перший Афінівський морський союз** для захисту від зовнішніх ворогів. Усі учасники

Союзу вносили **форос** у скарбницю союзу на воєнні потреби. Афіни й острови Лесбос, Хіос, Самос замість форосу надавали бойові кораблі. Скарбницю зберігали на острові Делосі, тому друга назва Союзу — **Делоський морський союз**. Згодом Афіни прибрали до рук усю владу в Союзі, перевезли до міста скарбницю й підпорядкували собі майже всіх учасників. За Союзом закріпилася назва Архе (влада).

ФОРОС — кошти, що вносили до скарбниці більшість учасників союзу.

Цікавинка про монумент цареві Леоніду — за посиланням <https://is.gd/4wMk7K> або за QR-кодом

1. Які причини призвели до греко-перських війн? Назвіть дати початку й закінчення цих воєн. 2. Установіть послідовність подій: а) Саламінська битва; б) Марафонська битва; в) битва при Фермопілах. 3. Розкажіть про Марафонську битву. Чому грекам удалося перемогти?
4. Поясніть поняття *трієра*, *фаланга*, *Архе*. 5. Розкажіть про оборону Фермопіл. 6. Коли і як відбувся похід Ксеркса? 7. Розкажіть про Саламінську битву. 8. Чи завжди греко-перські війни мали справедливий оборонний характер для греків? Чому? 9. Для чого було утворено Перший Афінівський морський союз? Яка його друга назва? 10. Якими були загальні наслідки греко-перських війн? 11. Чому давніх греків називають зазвичай волелюбним народом?

§ 28. Розквіт афінівської демократії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Театр		а) важкоозброєні піхотинці
2. Гопліти		б) переселенці з інших міст, позбавлені громадянських прав
3. Демократія		в) від грец. «місце для видовищ»
4. Метеки		г) від грец. «влада народу» — форма державного управління за активної участі всього населення

1. Утвердження демократії в Афінах за Перикла

Більша частина цього періоду припадає на правління **Перикла**, видатного державного діяча, людини передових поглядів, яка мала чудову освіту. Попри своє знатне походження, Перикл з роду Алкмеонидів став лідером демократів. Саме його діяльність під час правління (**444–429 рр. до н. е.**) сприяла піднесенню Афін.

У середині V ст. до н. е. Афіни перетворилися на квітучу державу. У цей час вони вступили в пору свого найвищого розвитку. Набув остаточного завершення демократичний устрій суспільства. Тому цей період справедливо називають **«золотою добою»** Афінівської держави (**479–431 рр. до н. е.**). Він тривав від перемоги в битві при Платеях до початку Пелопоннеської війни й занепаду Афін.

Перикл

Перикл звертається до громадян

Обдарований від природи, за промови, «подібні до блискавок Зевса», прозваний Олімпійцем, Перикл став першим стратегом Афінівської держави, зосередивши у своїх руках величезну владу.

Він здійснив перетворення в інтересах демосу, насамперед бідноти. Перикл запровадив платню громадянам — державним посадовцям. Тепер найбідніші з афінян, фети, могли бути суддями і розпорядниками, отримуючи за це зарплату, без якої вони раніше не прагнули участі в державних справах. Перикл установив оплату відвідувань театру біднотою за державний кошт. Платили також за службу у війську.

Було змінено порядок призначення вищих урядовців — тепер майже на всі посади кандидатів обирали жеребкуванням. Так уникали навмисного проведення до влади бажаних аристократам політиків. Тільки на посади, які потребували здібностей, особливих знань чи моральних чеснот, обирали голосуванням, наприклад стратегів і скарбників.

Завдяки діяльності Перикла в Афінах остаточно сформувався демократичний устрій держави. Це була найпередовіша форма влади в умовах рабовласницького ладу.

Вищим державним органом в Афінах стали Народні збори — **еклесія**; у них брали участь усі громадяни віком понад 20 років. Будь-хто мав право внести на зборах пропозицію чи законопроект, скаргу щодо порушення законів, яку відразу ж розглядали. Щодесять днів еклесія збиралася неподалік від Акрополя, а згодом — у зручнішому місці — театрі Діоніса.

На еклесіях: • оголошували війни та уклали мир; • заслуховували посланців від інших народів; • уклали угоди й союзи; • обирали вищих урядовців і вислуховували їхні звіти; • дарували й скасовували громадянські права.

Кожен громадянин міг особисто брати участь у державному управлінні. Таку форму державного ладу називають «прямою демократією».

Після Народних зборів найважливішим органом була **Рада п'ятисот** — була. Рада діяла постійно, вирішуючи поточні державні справи, керуючи фінансовими справами й торгівлею, контролювала стан флоту й **арсеналу**, стежила за добробутом міста й роботою посадовців.

Виконавча влада в державі була зосереджена в **колегіях**. Найвищою була **колегія стратегів**.

Стратеги відали справами війни і командування армії, військового суду, питаннями зовнішньої політики. Серед десяти стратегів один командував гоплітами, один — спорядженням флоту, один — охороною країни, два — охороною афінського порту **Пірея**, решта командувала армією в походах по черзі. Стратеги не підлягали щорічному звітові. Їхні дії обговорювали тільки в разі воєнної невдачі, підозри в зраді, звинувачення в крадіжці тощо. Судити стратегів мали Народні збори. **Перший стратег фактично мав владу глави держави**. У 444–429 рр. до н. е. (крім 430 р. до н. е.) Народні збори обирали на цю посаду Перикла.

КОЛЕГІЯ — група урядовців, яка опікувалася окремими галузями державних справ — торговими, фінансовими, морськими. Колегії обирали щороку, вони звітували перед Народними зборами. Жоден урядовець не мав права бути обраним у колегії двічі поспіль.

АРСЕНАЛ — склад зброї.

МАЙНОВИЙ ЦЕНЗ — показник, який характеризує кількість майна, що належить певній особі.

Шляхом обрання призначали також інші колегії. Найдемократичнішою установою в Афінах був суд — *гелієя*. Суд складався із 6000 громадян і поділявся на десять частин: 500 суддів у кожній і 1000 резервних суддів.

У результаті таких перетворень у державі було фактично скасовано **майновий ценз** між громадянами на політичні права. Громадянські права, згідно із законом Перикла, надавали тільки тим, чії батьки були народжені в Афінах.

За Перикла казну Делоського союзу перевезли до Афін, а тут її використали як власні кошти. За ці гроші місто прикрасили новими громадськими спорудами надзвичайної краси. Зокрема, з ініціативи Перикла збудували архітектурний комплекс **Акрополь**, який перетворився на меморіал на честь перемоги над персами. Було споруджено зал для музичних і поетичних змагань — **Одеон**.

Афіни перетворилися на столицю еллінської культури й демократії.

2. Права та обов'язки громадянина

Політичний устрій Афінської держави спирався на активну участь в управлінні більшості народу — *демосу*. Цей устрій було створено на протигагу олігархічним і аристократичним порядкам, які панували в інших грецьких містах-полісах.

Однак повні громадянські права в Афінах мала лише невелика частина населення. Це були чоловіки, які досягли 20-літнього віку. Крім того, для отримання громадянства треба було народитися в Афінах, володіти землею, і щоб обоє батьків походило з цього міста. Ні раби, ні метеки або жінки до афінського громадянства не належали. Згідно з цим законом, діти самого Перикла, народжені в його другому шлюбі з мілетянкою Аспазією, не були громадянами Афін. Таким чином, повними правами та привілеями громадянства користувалися тільки 20 % усього населення держави.

Усі громадяни пишалися високим званням і ревно дбали про інтереси держави. Багаті громадяни, які належали до п'ятсотмірників, мали виконати **літургію** — зробити для держави коштовний подарунок. Це могло бути зведення за власні кошти храму, театру або іншої громадської споруди. Можна було побудувати бойовий корабель і утримувати його команду. Такий обов'язок сприймали не як тягар, а вважали за честь. Грецький історик Фулідід писав, що *громадян в Афінах шанували не за політичними поглядами, а за їхніми чеснотами та доброчесністю*.

3. Негромадянське населення афінського полісу

Окрім громадян, в Афінах проживали численні особи, які не мали громадянських прав. Їх називали **метеками**. До цієї групи населення відносили тих, хто переселився до Афін з інших полісів, таких осіб, які не мали громадянами обох батьків, а також рабів, відпущених на волю. Не маючи громадянських прав, метеки не могли відвідувати Народні збори, їх не обирали на державні посади, не мали права володіти земельними ділянками поряд із містом. Для здобуття коштів метеки могли купувати або орендувати ремісничі майстерні, займатися торгівлею, лихварством.

Метеки становили більшість населення Афін: дві третини від загальної кількості населення міста. Звісно, трудовий внесок метеків у господарство полісу був найбільшим. Афіняни були зацікавлені в зростанні числа метеків, але не поспішали надавати їм пільги, які мали громадяни. Це примусило б їх поділитися з чужинцями своїми привілеями. Але метеки, навіть відсторонені від політичного та громадського життя полісу, все одно мали на нього значний вплив завдяки великій ролі, яку вони відігравали в ремісничому виробництві й торгівлі афінської держави.

4. Пелопоннеська війна

Часи найвищого розквіту держави стали для Афін передоднем державної катастрофи, глибокої кризи та занепаду. **У 431 р. до н. е. в Елладі розпочалася Пелопоннеська війна між Афінами та Спартою**, яка тривала протягом 27 років і мала трагічні наслідки для всього грецького народу.

Ця війна спалахнула через: • прагнення Афін до панування над усією Елладою; • намагання Спарти зупинити поширення демократії на держави Пелопоннесу; • протиборство між Афінами та Спартою за панівне становище над державами Еллади й Середземномор'я; • втручання персів у відносини між грецькими полісами, щоб спричинити розбрат.

Перси постійно втручалися в бойові дії між супротивниками, надаючи їм по черзі грошову допомогу. Таким чином персам удавалося тривалий час підтримувати ворожнечу, аж поки обидві держави вкрай не виснажили себе.

Пелопоннеська війна відбувалась у два етапи: **Архідамова війна (431–421 рр. до н. е.); Декелейська війна (415–404 рр. до н. е.)**. Переважаючи Спарту на морі, Афіни водночас майже удвічі поступалися ворогові в сухопутних військах.

Тривала й виснажлива боротьба між двома найсильнішими грецькими державами призвела до цілковитої воєнної поразки Афін, причиною якої була внутрішня слабкість афінської демократії. Сили держави були роз'єднані суперечками між політичними угрупованнями, ворожнечею між аристократією та демосом.

Такі суперечки призвели до вигнання або страти талановитих стратегів — Алквіада й Перикла-молодшого, сина видатного правителя. Сам Перикл помер від чуми, коли місто в 429 р. до н. е. обложили спартанці.

Утративши своїх політичних і військових лідерів, афіняни не змогли подолати політичної кризи. У місті панували лють і роздратованість демосу, який не розумів справжніх причин нещастя. **У 404 р. до н. е. Афінська держава капітулювала**. Пелопоннеська війна завершилася (було підписано «Нікієв мир»).

Спартанці встановили в місті олігархічне правління — «тиранію тридцяти», поставивши при владі найзнатніших аристократів. Переможці також були виснажені війною. *Від Пелопоннеської війни найбільше виграла перська дипломатія, діями якої вдалося виснажити сили всіх грецьких держав.*

Хід Пелопоннеської війни можна простежити за картосхемою, наведеною за посиланням

<https://is.gd/zLPfH>

або за QR-кодом

1. Який період називають «золотою добою» Афіні? Чому? 2. Які перетворення здійснив Перикл? Назвіть органи державної влади в Афінах за часів розквіту демократії. 3. Назвіть основні правила афінської демократії.
4. Поясніть поняття *політика*, *стратег*, *громадянин*, *народопрравство*, *ареопаг*.
5. Які причини Пелопоннеської війни? Коли вона відбувалася? 6. Якими були причини та наслідки поразки Афіні у Пелопоннеської війни? 7. Яке значення для Греції, Афіні, історії загалом має афінська демократія? 8. Які риси афінської демократії можна зауважити нині в Україні?
9. Що таке літургія? Чи подобається вам цей обов'язок? Якби ви були п'ятсотмірником, яку літургію зробили б для України? 10. Читаючи інформацію в Інтернеті, вивчаючи історію, ви постійно натрапляєте на поняття «війна». Чи не настав час поміркувати про нього: чому розпочинаються війни; кому вони вигідні; до чого призводять? Як ви вважаєте, чи буде людство колись розв'язувати суперечки мирно, як це годиться цивілізованим державам?

Практична робота № 6

«Господарювання та повсякденне життя в Давній Греції»

I. Повсякденне життя, звичаї і традиції стародавніх греків.

1. Прочитайте текст, розгляньте малюнки. Опишіть, який одяг, зачіску, взуття ви виберете для мандрівки в часі собі й своїм супутникам.

Побут стародавніх греків складався під впливом природно-кліматичних умов Балканського півострова. Під спекотним сонцем елліни носили легкий одяг без рукавів. Нижній одяг, **хітон**, у чоловіків був дуже довгий, але згодом став коротшим — до колін. Жіночий хітон носили так: жінки підперизували його в талії, а дівчата — під грудьми.

Дівчата в Спарті носили хітони короткі, вище колін. Їх одягали, як правило, лише вдома, на вулицю виходили в **гіматії**, який залишав відкритим праве плече. Капелюх надягали тільки в дорозі.

Греки носили взуття, подібне до сандалій і черевиків, сплетених із ремінців.

а

б

в

ГІМАТІЙ — верхній одяг у вигляді плаща для чоловіків та жінок. У чоловіків застібувався під праву руку.

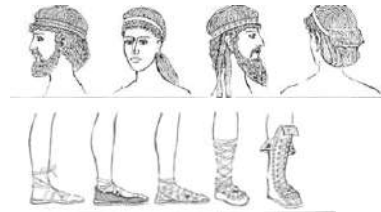
Спартанська дівчина (а)

Жінка у гіматії (б)

Молода жінка (в)

Чоловічий одяг

Чоловічі зачіски (угорі), взуття (унизу)

Жіночі зачіски

2. Прочитайте текст, розгляньте ілюстрації. Ви живете в давньогрецькій родині. Опишіть оселю й кімнати усіх членів вашої родини.

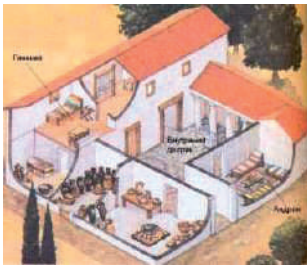
Оселя грецької родини приховувала приватне життя від стороннього ока. Глухі стіни будинків з невеликими віконцями під карнизом — це все, що можна було побачити з вулиці. Двері та вікна кімнат виходили на внутрішній двір — **перистиль**, оточений тонкими колонами. Спершу житло складалося з трьох-чотирьох кімнат.

В оселях незаможних родин підлога була глиняна або кам'яна, багатії викладали її мармуром із мозаїкою. Згодом винайшли каналізацію.

Афіни мали щільну забудову, тому будинки афінян були малими й незручними. Міста з правильним плануванням мали просторіші житлові споруди. Будинок поділявся на чоловічу частину (**андрон**), у якій головною була бенкетна зала, і жіночу частину (**гінекей**), розташовану зазвичай на другому поверсі, де також містилися спальні кімнати. На першому поверсі разом із чоловічою половиною були господарчі приміщення та кімнати рабів. Діти жили в гінекеї разом із матерями. В андроні проводили бенкети або ділові зустрічі. Жінка могла зайти в андрон тільки як обслуга («з тацею»).

Також у будинку були комори і кухня. У великих будинках були окремі приміщення для рабів. Греки харчувалися здебільшого рибою, овочами, оливками, хлібом, часником, запиваючи їжу легким, розбавленим водою, вином. М'ясо вживали тільки багатії, та й то під час свят і жертвоприношень.

Раби, виконуючи тяжку роботу, вивільняли громадянам час для духовного розвитку: греки любили театр, присвячували свій час науці, філософії, мистецтву тощо.

Реконструкція античного будинку

Мозаїчна підлога житла в Олімпосі

Внутрішній двір — перистиль

II. Сім'я, шлюб і виховання дітей.

3. Прочитайте текст і дайте відповідь на подані після нього запитання.

Усі члени сім'ї діяли як одна людина. Якщо щось купував один член родини, то це вважали власністю всіх. Якщо хтось брав у борг, то це був борг сім'ї. Якщо хтось ставав жертвою злочину, то родина вимагала відшкодування. Якщо ж хтось ставав злочинцем, то відповідала вся сім'я. Злочинця виганяли з країни, але збитки мала виплатити сім'я.

Жінку в грецькому суспільстві не шанували. Шлюб укладали тільки для продовження роду. Під час обряду, що відбувався в оселі чоловіка, співали шлюбні пісні та приносили

жертви богам-покровителям. Чоловіки були, як правило, набагато старші від дружин. Діти та їхнє життя перебували під безмежною владою батька. Дружина відразу ж після весілля потрапляла у залежне становище. Вона була в домі на правах першої зі служниць, керувала прислугою, вела господарство. Грецькі жінки були малообізнані й малоосвічені. З дому вони виходили тільки в супроводі рабниць або прислужниць, не мали права розмовляти на вулиці ні з ким. Чоловіки більшу частину дня проводили за межами оселі — у місті, займаючись власними справами. Про виховання дітей дбала мати, яка майже не мала вільного часу. Щоправда, жінок допускали на театральні вистави, які залишали яскраве враження на тривалий час.

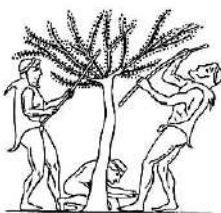
Одружуватися, мати родину могли тільки вільні люди. Якщо в родині юнака або дівчини хтось із батьків був невільником, то такий шлюб визнавали недійсним. Дітей від нерівного шлюбу визнавали незаконнонародженими, і вони не могли претендувати на спадок. Із таких нащадків створювався середній прошарок грецького суспільства.

Традицією на початку шкільного навчання в XI–IV ст. до н. е. було ознайомлення юних греків з текстами поем «Іліада» й «Одіссея». Поеми формували в дітей життєві цінності: перемагати, поважати працю, любити сім'ю, людей, бути патріотом, визволителем. Зразком мужності, розуму, винахідливості для молоді були герої поем: Гектор, Ахілл, Пріам, Одісей, Аякс, Патрокл та ін.

1. Опишіть життя жінки в грецькому суспільстві.
2. Що обмежувало шлюб у давньогрецькому суспільстві?
3. Якою була мета виховання й освіти в грецьких полісах?

III. Господарство давніх греків.

4. Розгляньте стародавні ілюстрації, прочитайте нарис. Опишіть, які господарські заняття були поширені в Греції.

Збір оливок. Вазопис

Відкритий кар'єр для добування каменю або глини

Розпис посудини. Вазопис

Роботи в керамічній майстерні

Борошномельне виробництво

Сільськогосподарські роботи в рабовласницькому маєтку

Уся земля в грецькому полісі належала громадянському колективі. Кожен громадянин мав у власності земельний наділ — **клер**. Тому громадян-землевласників називали **клерухами**. Якщо нужденність змушувала елліна продавати землю, разом з нею він втрачав і громадянські права. Тож елліни — це переважно селяни. Звідси їхня пошана до землі й богів, від яких залежав успіх землеробської праці. Усе, що виробляли селяни, здебільшого споживали вони самі — на продаж витрачали дуже мало. Навіть на базарах селяни не продавали, а обмінювали; купували вони переважно хліб.

Рідкісним винятком із цього явища було господарство Перикла, який спрямував його на виготовлення продуктів на продаж. Господарства, подібні до маєтку Перикла, поширились у Греції переважно тільки в V–IV ст. до н. е.

§ 29. Втрата Грецією незалежності

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Еллада	а) докорінна перебудова
2. Реформа	б) об'єднання держав зі спільною метою
3. Союз	в) грецький бойовий порядок у вигляді щільно зімкнених шеренг важкої піхоти
4. Фаланга	г) Грецією її назвали згодом римляни

1. Політична роздробленість та усобиці в Греції

Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.) була нещастям для Еллади. Спарта значно зміцніла й установила гегемонію над усіма полісами. Це викликало незадоволення решти грецьких держав. Розпочалася **Коринфська війна** (395–387 рр. до н. е.), у якій Спарта зазнала поразки.

Мирна угода, яку уклав хитромудрий дипломат Анталкід у 387 р. до н. е., урядувала Спарту від загибелі. Вигоду від цієї війни отримала Персія, яка почала диктувати грекам умови. Грецькі держави, зазнавши величезних людських втрат, знесли одну одну. Було зруйновано господарство, особливо селянське. Але нещастя тривали й після Пелопоннеської війни.

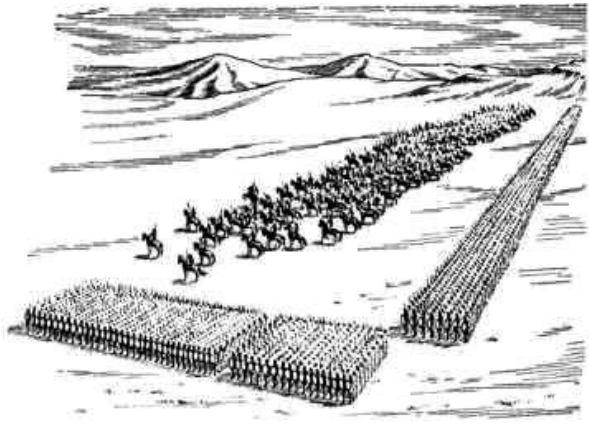
Настали часи посилення Фів, столиці Беотії. За підтримки сусідніх Афінів у 378 р. до н. е. було створено Другий Афінівський морський союз, у який об'єдналися суперники Спарти. Сухопутні збройні сили очолив талановитий полководець **Епамінонд (418–362 рр. до н. е.)**. Він запровадив нову бойову **тактику** — «косий стрій», проти якого спартанська фаланга була безсилою. У **371 р. до н. е.** під Левктрами союзне військо завдало поразки спартанській армії. Уперше спартанці втікали з поля бою. Перемога Епамінонда при Левктрах справила приголомшливе враження на всю Грецію. Щоправда, спартанці скаржилися, що Епамінонд розбив їх не за правилами.

ТАКТИКА — військове мистецтво, теоретичне й практичне вміння вести бій.

За спартанськими законами, тих, хто виявив боягузтво в бою, позбавляли громадянських прав. Але в цьому випадку дотримання закону означало б, що Спарта взагалі залишилася без громадян. Вихід знайшов новий спартанський цар: «Будемо вважати, що цього дня закони спали».

Спартанці (ліворуч) і фіванець

Бойовий порядок фіванців

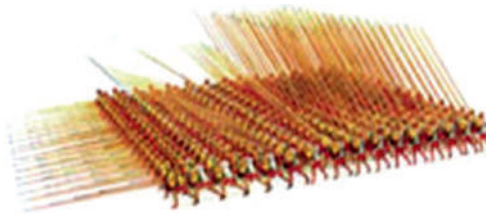
У 362 р. до н. е. Епамінонд знову здобув перемогу в битві під Мантинеею. Смертельно поранений, він ще встиг побачити, як утікають вороги. Згодом союз беотійських міст і Другий Афінівський морський союз розпалися.

Безперервні війни між Афінами, Спартою та Фівами за панування над полісами виснажили сили греків. Спустошена Еллада з відчаєм спостерігала за тим, як на півночі набирає могутності ще один завойовник — **Македонське царство**.

2. Посилення Македонії за часів Філіппа II

Філіпп II — цар Македонії

Македонська фаланга (ділянка бойового порядку)

Македонія розташована на північ від Балкан у гірській місцевості, між Іллірією на заході та Фракією на сході. На міжгір'ях люди обробляли землю й випасали худобу. Країна перебувала на ступені розкладу первіснообщинних відносин, її народ тільки-но ступив на шлях формування держави.

У VI ст. до н. е. почалось об'єднання племен під владою вождів однієї династії, хоча ще зберігався вплив родової знаті. Країна зробила значний крок уперед під час правління царя **Архелая (419–399 рр. до н. е.)**. Він створив мережу доріг, що з'єднали гірські долини. Це сприяло подальшій централізації країни. За правління царя **Філіппа II (359–336 рр. до н. е.)** відбулося остаточне об'єднання країни. Македонія стала сильною, централізованою державою.

Філіпп II, видатний полководець і державний діяч, спирався на підтримку війська. Він підпорядкував життя всіх македонців зміцненню армії. Македонія перетворилася на могутню військову державу, де всі командні посади обіймали аристократи.

З числа знатних македонських юнаків, друзів царя з дитинства, була сформована важка кіннота — **гетайри** (від грец. «друзі»). Фактично вони були кінною гвардією царя. Земля Македонії була багата на корисні копалини — це дало змогу Філіппові II здійснити військову реформу і створити могутню та вишколену армію.

Головною ударною силою в ній була **македонська фаланга**. Від фаланги еллінів її відрізняли більша щільність бойового шикуння й особлива організація. У бою брали участь воїни перших 5–6 шеренг завдяки довгим, п'яти-шестиметровим списам — *сариссам*. Глибина (кількість рядів) фаланги коливалася від 8 до 24 рядів. Глибина бойового порядку збільшувалася завдяки скороченню фронту (відстань між флангами), де ставало 500–1000 воїнів, залежно від місця бою. Фаланга була потужною ударною силою, не трапилося випадку, щоб ворог витримав першу її атаку.

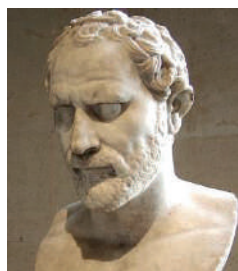
Завдяки видобутку золота, на яке була багата македонська земля, Філіпп здійснив економічні перетворення. Його золоті царські монети поширилися в усьому Егейському регіоні, витісняючи перські золоті «дарики». Це загострювало відносини між Персією і Македонією. Послаблення Еллади та Перської держави Ахемідів привернуло увагу македонських царів-завойовників.

3. Підкорення Греції Македонією

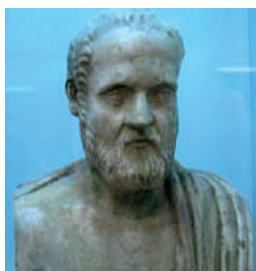
Відчуваючи силу, Філіпп II поступово прибирав Елладу до рук. Він шукав лише привід для відвертого нападу на Грецію, і невдовзі знайшов його.

Сталося так, що жителі **Фокіди**, країни в Середній Греції, пограбували скарбницю Дельфійського храму — найбільшої святині всіх еллінів. Фіванці з фессалійцями оголосили війну фокідянам, покликавши на допомогу Філіппа II. Його армія блискавичним ударом розгромила святотатців-фокідян, але при цьому Філіпп II, певна річ, приєднав Фессалію до свого царства. Відтепер сильна фессалійська кіннота ввійшла до складу його армії. Цар Македонії був готовий до війни з усіма греками.

Можливо, і вдалося б Елладі відстояти свою свободу, якби не чвари між різними політичними силами. Так, в Афінах тоді точилася боротьба між членами македонської партії на чолі з Ісократом та їхніми супротивниками під орудою Демосфена.

Демосфен

Ісократ — засновник школи красномовства

Філіпп II пишався своїми перемогами. Але щоб не впасти в марнославство, він наказав щоранку повторювати йому: «Царю, ти — людина»

За тодішніх складних політичних умов Ісократ запропонував народним зборам приєднатися до сильної Македонії, та отримати від неї захист. У супереч йому Демосфен у промовах («філіппіках») закликав громадян не платити свободою вітчизни за вдавані переваги «захисту» македонців. Він зумів переконати афінян та їхніх союзників не коритися жадібному до влади Філіппу II, а дати йому відсіч.

У **338 р. до н. е.** в Беотії, біля міста Херонеї, сталася вирішальна битва між греками й македонцями. Тут уперше в житті побачив поле бою молодий син царя Філіппа II Александр, який очолював важку кінноту. Грецька армія зазнала цілковитої поразки. Філіпп II став повним володарем Еллади.

На полі битви під Херонесею греки втратили свободу своєї країни. Протягом усіх подальших часів, аж до 1830 року, народ Еллади не міг повернутися до вільного життя. Панування над Грецією передавали від одного загарбника до іншого впродовж тисячоліть.

1. Яка причина послаблення Еллади в IV ст. до н. е.?
2. Що сприяло перетворенню Македонії на сильну державу?
3. Охарактеризуйте Македонію та Філіппа II.
4. Покажіть на картосхемі Македонське царство в IV ст. до н. е.
5. На які два табори поділились афіняни щодо Філіппа II?
6. У чому була сила македонської фаланги?
7. Через що Філіпп II розпочав загарбання Греції?
8. Наведіть приклади могутності держави Філіппа II.
9. Ви — один з афінських громадян. Кого б ви підтримали — Ісократу чи Демосфена? Чому?
10. Що ви порадили б зробити Демосфену перед битвою біля Херонеї?

§ 30. Досягнення грецької культури

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Філософія		а) давньогрецький учений, якого називають «батьком» історії
2. Демосфен		б) наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення
3. Геродот		в) давньогрецький оратор і політичний діяч

1. Грецька наука

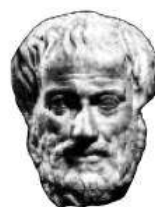
Сократ

Засновник філософії класичного періоду; за свої погляди був засуджений до страти

Платон

Заснував школу філософії — Академію, писав переважно у формі діалогів

Арістотель

Як учений-енциклопедист вплинув на подальший розвиток європейської науки, заснував школу філософії Лікей

Завдяки вмінню еллінів навчатися в сусідів видатні винаходи було здійснено там, де античний світ стикався зі Сходом чи варварськими народами.

Саме в античній культурі наука вперше в історії людства виділилася в самостійну галузь. Накопичення наукових знань відбувалося і раніше, цим займалися зазвичай жерці. В античному світі бере свій початок розвиток професійної науки.

Перелік «семи мудреців» — за посиланням

<https://is.gd/rkfNMT>
або за QR-кодом

Збагатили античну культуру і **Фалес із Мілета** (VII–VI ст. до н. е.) та його учень **Анаксимандр** (610–546 рр. до н. е.). Фалес — перший грецький філософ і математик. Його ім'я є в переліку «семи мудреців». Першоосновою усього він вважав воду — «розумну і божественну». Анаксимандр першим сформулював закон збереження.

Яскравими особистостями були **Геракліт з Ефеса** (530–470 рр. до н. е.), **Протагор** (481–411 рр. до н. е.) і **Демокріт з Абдери** (460–370 рр. до н. е.). Ці вчені розвивали матеріалістичне уявлення про світ. Демокрит, зокрема, відстоював атомістичну («атмос» — неподільний) картину будови світу.

Видатною постаттю грецької філософії був **Сократ з Афін** (469–399 рр. до н. е.). Він залишив талановитих учнів, поміж яких був і славетний **Платон** (427–347 рр. до н. е.). Учень Платона, **Арістотель зі Стагіри** (384–322 рр. до н. е.), став одним із найосвіченіших людей свого часу. Македонський цар Філіпп II запросив його вихователем до свого сина Александра, майбутнього завойовника Азії.

Вам уже добре відомо, що першим істориком серед еллінів був **Геродот** (490–424 рр. до н. е.) із Галікарнаса. Його книга «Історія» стала першим історичним твором в античній культурі. Значний внесок у розвиток історичної науки зробив **Фукидід** (460–400 рр. до н. е.); він був автором праці «Історія», присвяченої Пелопоннеській війні 431–404 рр. до н. е. Ще один грецький історик — **Ксенофонт** (430–355 рр. до н. е.) залишив славетні історичні твори «Анабазис», «Грецька історія», «Спогади про Сократа», «Кіропедія», «Агесилай».

Евклід (близько 365–300 рр. до н. е.) — визнаний основоположник математики, був учнем Платона. Евклідова праця «Начала» з геометрії відіграла виняткову роль у розвитку математики. Ця книга витримала 500 перевидань майже всіма мовами світу.

Фреска «Афінська школа філософії». Худ. Рафаель Санті

ТРАГЕДІЯ — вистава з напруженою дією, із загибеллю головного героя.

КОМЕДІЯ (від грец. «селянська пісня») — різновид театральної вистави, що утворився в сільській місцевості Аттики.

ОРАТОР — той, хто володіє мистецтвом виголошення промов.

Стрімкого розвитку набули в Стародавній Греції медичні науки. Найяскравішим ученим-медиком був Гіппократ. Його міркування про причини хвороб, чотири темпераменти, гіпноз, морально-етичні вимоги до лікаря значною мірою вплинули на розвиток медицини взагалі. **Клятва Гіппократа і сьогодні є моральним кодексом лікарів усього світу.**

Учені мужі Еллади проклали людству шлях до пізнання навколишнього світу і самі зробили перші кроки в цьому напрямі.

2. Театр, література, ораторське мистецтво

Особливе місце в історії людства посідає давньогрецька художня література. Про славетного **Гомера** та його поеми вам відомо вже чимало. Точну й образну оцінку «Іліади» та «Одіссеї» дав середньовічний візантійський письменник: «Подібно до того, як, зі слів Гомера, всі ріки і потоки беруть свій початок в Океані, так усяке словесне мистецтво має джерело в Гомері».

Гесіод продовжив традиції Гомера. У поемі «Теогонія» він виклав міфологічні уявлення про походження богів та устрій світу. В «Працях і днях» уперше ввів у літературу біографічні елементи — опис обставин власного життя.

У Греції набула розвитку поезія. Відомими стали імена поетки **Сапфо**, **Анакреонта**. Однак вірші цих та інших авторів збереглися тільки фрагментарно.

Як самостійний жанр літературної творчості склалася драматургія, нерозривно пов'язана з давньогрецьким театром. «Школа життя» — так називали його греки. Писати театральні твори вважали за честь поети. Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан та інші уславилися своїми творами. Мистецтво театру сформувалось у двох різновидах — **трагедії** та **комедії**.

Трагедії започаткували в Афінах завдяки щорічному святкуванню Діонісії. Із веселощів і жартів, що супроводжували свята Діоніса, склався звичай розігрувати пригоди богів, героїв, простих смертних в особливому місці — **театрі** (від грец. «місце для видовищ»). **Комедії** виникли під час святкування Діонісії у сільській місцевості. Селяни жартували, веселощі та пустощі склалися в особливу дію. Люди могли від щирого серця посміятися над своїми недоліками, бо так легше їх усунути.

Славетним автором трагедій був **Есхіл з Елевсини** (525–456 рр. до н. е.). Його твори «Перси», «Прометей закутий», трилогія «Орестея» й інші неодмінно викликали в глядачів сльози.

Театр в Епідаврї. Поліклет Молодший, IV ст. до н. е.

Актори

Цікавинка про Піфагора й Анаксагора — за посиланням

<https://is.gd/hMdB1N>

або QR-кодом

Цікавинка про Сапфо й Алкея — за посиланням

<https://is.gd/BbeYRq>

або QR-кодом

Не менш славетним трагіком був **Софокл з Афіні** (496–406 рр. до н. е.). Зі ста двадцяти його трагедій збереглося лише сім. Його «Антигона» оспівує мужність людини. Честь, обов'язок, моральність є вищими за життя, стверджував Софокл.

Вистави показували в особливому місці. Схил пагорба був облаштований лавами, видовбаними безпосередньо з каменю. Перед глядачами була **орхестра** — майданчик для **хору**. Позаду неї **скена** — місце для декорацій і виступу акторів.

Фігура актора на котурнах і маски акторів

На театральних хітонах і плащах вишивали різні малюнки — квіти, пальми, зірки, спіралі, а також фігури людей і тварин. Колір мав теж певне значення: ролі щасливців виконували у вбранні зі жовтою або червоною смугою, а сині або зелені смуги відзначали невдах. Взуття актора називали **котурнами**, які мали товсті підошви з кількох шарів, що збільшувало зріст актора.

Щоб додати своїй фігурі ще більшої величності, трагічні актори закріплювали під одягом спеціальні підкладки або невеликі подушки, зберігаючи при цьому природні пропорції тіла. У комедії вживання подушок і підкладок було, навпаки, прагненням порушити нормальні пропорції людського тіла і тим викликати сміх.

Вистави відбувалися просто неба й тривали від світанку до сутінків. Елліни створили театр, щоб задовольнити потреби духовного життя. Виникнення цього мистецтва свідчило, що суспільство досягло високого рівня культурного розвитку.

Демократичний устрій багатьох держав Еллади давав громадянам змогу брати участь у громадському й політичному житті держави. Це потребувало від людей уміння виголошувати промови перед численним натовпом: на зборах, у суді, перед учнями тощо. Завдяки цьому в Греції набуло значного піднесення **ораторське мистецтво**. Красномовну людину шанували співгромадяни, вона впливала на вирішення державних справ. Першим учителем риторики (мистецтва красномовства) був **Ісократ**. Серед ораторів улаштовували змагання, переможців ушановували. Однією з найкращих стала ораторська школа на **о. Родосі**. Славетними ораторами були державні діячі Фемістокл, Демосфен, Алквіад, Арістід, Перикл.

1. У чому грецька наука випереджала знання інших народів стародавнього світу?
2. Назвіть імена грецьких мудреців та вчених, а також зазначте галузь їхніх знань.
3. Про яких грецьких філософів ви дізналися з тексту та ілюстрацій параграфа? Розкажіть про кожного з них.
4. Охарактеризуйте літературу Стародавньої Греції.
5. Поясніть поняття *театр*, *трагедія*, *комедія*.
6. Як в Елладі утворилося мистецтво театру? Поміркуйте, чи випадково це сталося.

Практична робота № 7 «Архітектура та скульптура в Давній Греції»

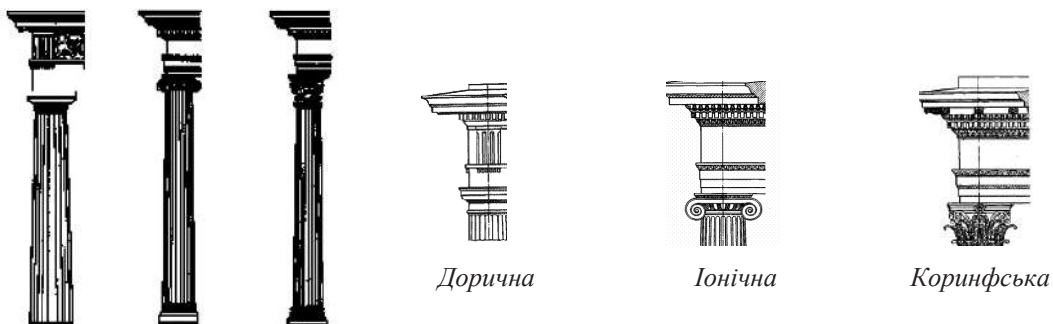
І. Архітектура Стародавньої Греції.

1. Ознайомтеся з основними архітектурними термінами.

ОРДЕР — конструкція архітектурної споруди, особливий порядок архітектурної композиції.

КАПІТЕЛЬ — верхня частина колони, оздоблена прикрасами.

2. Ознайомтеся з нарисом про архітектуру Стародавньої Греції. Розгляньте ілюстрації.

Ордери (архітектурні стилі):

Дорійський Іонічний Коринфський

Капітелі

У VIII ст. до н. е., за часів, що настали після «гомерівського періоду», в грецькій архітектурі перевагу надавали дереву. Тому до наших часів споруди того періоду не збереглися, оскільки деревина — матеріал недовговічний.

У конструкціях грецькі архітектори застосовували дерев'яні стовпи для підпирання стелі й даху. Коли згодом, у VII–VI ст. до н. е., почали будувати з каменю, звичні прийоми залишилися, тому кам'яні колони стали важливим елементом будь-якої споруди. Особливо це помітно в еллінських храмах, багато з яких можна побачити в сучасній Греції.

Зрештою, склалося два основних **ордери**: доричний та іонічний. Спочатку виник **доричний стиль** у Спарті. Він утілював чоловічу силу й красу. Щоб споруда не виглядала надто масивною, колону прорізували вертикальні жолобки. **Капітель** складалася з розширення догори у вигляді конуса і кам'яної прямокутної подушки.

Іонічний стиль набув значення в грецьких містах на узбережжі Малої Азії — Іонії. Порівняно з доричним він був вишуканішим, втілюючи жіночу стрункість і легкість. Капітелі його колон нагадували аркуш пергаменту, покладений зверху на стовп. Створювалося враження, що вільні краї аркуша скрутилися в сувої.

У **IV ст. до н. е.** з іонічного ордеру розвинувся **коринфський стиль**. Капітелі мали вигляд букета квітів, обгорненого листям водяної рослини аканфу.

Грецькі храми нітрохи не скидалися на храми Стародавнього Єгипту і Сходу: це були не колосальні, що вселяють релігійний страх, таємничі капища грізних, жадливіх божеств, а веселі, привітні оселі людиноподібних богів, облаштовані на зразок жител простих смертних, але тільки витонченіші й багатші.

*Афіна Парфенос
Скульптор Фідій*

*Парфенон — храм богині Афіни на Акрополі.
Скульптурне оздоблення виконали Фідій та його учні*

3. Перемалюйте в зошит таблицю. Доповніть її.

Стиль (ордер)	Ознаки	Капітель
Доричний	Колону прорізали вертикальні жолобки. Капітель складалася з розширення догори у вигляді конуса і кам'яної прямокутної подушки.	
Іонічний		
Коринфський		

4. Розподіліться з товаришами на шість груп і, використовуючи поданий матеріал, ілюстрації, комп'ютер і власну фантазію, розкажіть про славетних архітекторів (від першої особи чи у вигляді інтерв'ю або бесіди з мандрівниками в часі).

Давньогрецькі архітектори увічнили свої імена, створивши прекрасні міста, спроектувавши і спорудивши шедеври світової архітектури.

Іктін жив за доби Перикла. Найвідоміша його робота (спільно з Каллікратом) — Парфенон, зведений у 447–438 рр. до н. е. До його творчого спадку належать Одеон Перикла в Афінах, храм Аполлона в Бассах, де використано коринфський капітель. Іктіновим спорудам притаманні пластичність, органічність поєднання різних форм.

Каллікрат — афінський архітектор. Він створював стіни Афінського акрополя. Спільно з Іктіном побудував Парфенон і маленький іонічний храм Ніки Аптерос.

Іпподам Мілетський, або **Гіпподам** був не лише відомим архітектором, а й іменитим метеорологом і філософом. Надзвичайною заслугою Іпподама є розробка системи містобудування (Іпподамова система). Іпподам спланував афінський порт Пірей, міста Фурії та Родос. *Фурії*, перша робота Іпподама, були невеликим містом. Архітектор розділив поселення поздовжніми і поперечними вулицями на 12 кварталів, що забезпечувало комфорт мешканців. Складнішим завданням була забудова *Пірея* на високому морському березі. Довелося розділити місто на чотири зони: портову, адміністративну, приватну й військову, в кожній застосувавши своє планування.

Мнесікл — архітектор доби Перикла, спроектував і будував Пропілеї — монументальні вхідні ворота до Афінського акрополя. Однак Пропілеї залишилися незавершеними внаслідок Пелопоннеської війни: кошти, призначені для їх спорудження, довелося використати на військові потреби.

Поліклет Молодший — архітектор, працював у 4 столітті до н. е. в Епідаврї. Найвідомішими будівлями майстра є Фімела (толос) із колонадою — доричною зовні та коринфською всередині; театр на 14 000 місць (350–330 до н. е.), який відрізняється красою загальної композиції (тло для дії — природний краєвид) та окремих елементів (урочисті портали проходів, що відокремлюють сцену від театру), а також чудовим відтворенням звуку, що забезпечено особливостями споруди.

Філон Афінський — видатний архітектор та письменник IV століття до н. е. Серед його праць відомо про Портик з 12-ти доричних колон у Великій залі містерій в Елевсіні та військово-морський арсенал у порту Пірей (347–329 роки до н. е.). Цю споруду знищили римляни під проводом Луція Корнелія Сулли у 88 році до н. е., про що дізнаєтеся трохи згодом — вивчаючи Стародавній Рим.

II. Давньогрецька скульптура.

5. Прочитайте і запишіть план відповіді на тему «Давньогрецькі скульптори і скульптури».

Мистецтво скульптури греки запозичили в єгиптян. Саме на статуй фараонів і вельмож, витесані з кам'яної брили, були схожі найдавніші **куриси** (статуї юнаків-

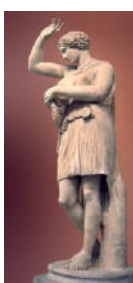
атлетів). Та греки вміли швидко опановувати будь-яку нову справу. Невдовзі вони перевершили зразки єгипетської скульптури. Основною темою всього еллінського мистецтва було зображення людини. Елліни прагнули відтворити зовнішню красу й гармонію душі вільного громадянина, зобразити все найкраще, що є в кожній людині.

Одним із видатних митців Еллади був скульптор **Мірон з Елевсина** (середина V ст. до н. е.). Він майстерно відображав тварин, але тема людини також втілена в статуй «Дискобол». Атлета, який кидає диск, зображено в мить найбільшого напруження м'язів. При цьому обличчя його спокійне та зосереджене, воно підкреслює гармонію та красу людини.

Великий грецький скульптор **Поліклет** (460–410 рр. до н. е.) прагнув знайти ідеальні пропорції людського тіла. Статуї «Дорифор», «Поранена амазонка», «Богиня Гера» збереглись у вигляді копій, які створили римляни. Якщо для Мірона зразком людської краси були легкі, стрімкі й сильні тіла ахейців, то для Поліклета кращим відтворенням краси стали сильні, важкуваті, кремезні дорійці.

*Дискобол.
Скульптор Мірон*

*Поранена амазонка.
Скульптор Поліклет*

*Перикл
Скульптор Кресилай*

Кресилай з о. Крит (450–400 рр. до н. е.) працював у Афінах. Він створив скульптурний портрет Перикла, статую амазонки. Митець прагнув правдиво передавати характер і зовнішність людей.

Одним із геніальних творців у Елладі був **Фідій з Афін** (близько 496–432 рр. до н. е.) — скульптор, архітектор, друг Перикла, керівник перебудови Акрополя й автор окремих споруд цього меморіалу. Саме він створив статуї богів Зевса, Афіни, Афродіти Уранії, амазонки, надавши їм чарівної величі й краси. Невдячні афіняни засудили Фідія до ув'язнення, хибно звинувативши у святотатстві. Про його подальшу долю складено чимало легенд; за однією з яких видатний скульптор потрапив до Олімпії, де створив статую Зевса — одне із семи чудес світу.

Практична робота № 8 «Міфологія та релігія давніх греків»

І. Грецька релігія. Основні релігійні центри.

1. Прочитайте нарис. Розгляньте ілюстрації. Працюйте в команді: розподіть між собою грецьких богів і складіть про кожного з них розповідь, залучаючи відомості з попередніх уроків історії, світової літератури та інших додаткових джерел.

Людина прагне пояснити й осягнути все незрозуміле. Звідки взялися цей світ і люди в ньому? Чому щороку настає весна, а щоранку сходить сонце? Чому падає дощ і під час грози яскраво спалахують блискавки?

Елліни жили серед природи казкової краси. Згодом вони почали **обожувати сили природи** — утворилася релігія у формі **язичництва**. Греки вірили, що боги правлять світом і визначають долю кожної людини. Вони поставали в уяві безсмертними фантастичними істотами незрівнянної могутності та безмежної мудрості, які мешкали на горі **Олімп**, яка височіє на півночі Балкан у Фессалії.

Грецькі боги подібні до людей, і так само, як люди інколи бували добрими, а інколи й не дуже. Усі боги великою родиною мешкали в палаці, що спорудив Гефест, — бог підземного вогню — на Олімпі. Хмари ховали богів від людського ока.

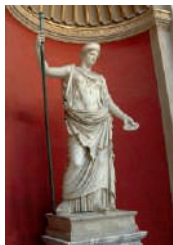
На уроках літератури ви вже ознайомилися з іменами грецьких богів.

Пригадаймо їх: **Зевс** (повелитель грому, блискавок), **Гера** (дружина Зевса — покровителька домашнього вогнища), **Афіна** (богиня мудрості, захисниця), **Посейдон** (бог моря), **Деметра** (богиня землі), **Аполлон** (бог світла, пророкувань, покровитель мистецтв), **Артеміда** (покровителька живої природи), **Гермес** (покровитель мандрівників і торговців), **Афродіта** (богиня краси й кохання), **Арес** (бог війни), **Гефест** (бог підземного вогню), **Ерот** (бог кохання і дружби).

На ілюстраціях, що подані нижче, відображено, як у різні часи митці уявляли деяких грецьких богів.

Зевс

Гера

Афіна

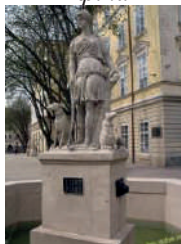
Посейдон

Деметра

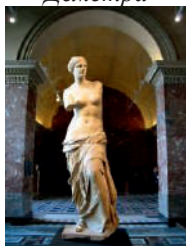
Аполлон

Артеміда

Гермес

Афродіта

Арес

Гефест

Ерот (Ерос)

II. Міфи про грецьких героїв.

4. Пригадайте, що таке **міфи**, залучаючи відомості з уроків світової літератури. Чи були вони лише легендами, фантастичними казками? Відповідь обґрунтуйте прикладами.

5. Прочитайте назви міфів. Які з них вам відомі? Звідки? Якщо так, перекажіть один з них.

Міф про Прометея. Міфи про Геракла. Дедал та Ікар. Нарцис. Пігмаліон і Галатея. Орфей і Еврідіка. Деметра і Персефона.

III. Загальногрецькі свята. Античні олімпійські ігри

8. Про які загальногрецькі свята ви вже дізналися на попередніх уроках історії? Яке свято для греків започаткував Пісистрат?

9. Прочитайте текст про свята і дайте відповіді на запитання, вміщені після нього.

Головним селянським святом у Греції були **Діонісії**. Однак афіняни урочисто відзначали ще й свято **Панафінеї** — на честь богині свого міста. Мешканці Афин готувалися до нього протягом усього року. Під час свят за правління Пісистрата відбувалися змагання співців-рапсодів, музик, гімнастів, також влаштовували кінні перегони.

А найбільшим із загальногрецьких свят були спортивні змагання на честь богів — **Олімпійські ігри**, які греки започаткували в **776 р. до н. е.** і відтоді проводили в Олімпії щочотири роки. Греки навіть час виміряли роками олімпіад: коли казали: «Це відбулося в четвертий рік шостої Олімпіади», то всі розуміли, що подія сталася через 24 роки після 776 р. до н. е.

За переказом, правила проведення ігор установили Лікурґ Спартанський та Іфіт Елідський. На час ігор, які тривали п'ять днів, оголошували «священний мир» — припиняли війни. У перший та останній день приносили жертви, влаштовували процесії. Решту днів присвячували змаганням: п'ятиборству, кулачним боям, боротьбі, перегонам колісниць. Згодом до них додалися змагання з кидання диска, бігу, метання спису, потрійного стрибка тощо. У 490 р. до н. е. ввели ще й біг на марафонську дистанцію — 42 км 192 м. Переможців-олімпійців нагороджували вінком і корзиною плодів.

Але слава перемоги була вищою від нагороди. Рідне місто ставило на площі статую на честь переможця. Йому надавали житло за громадські кошти й забезпечували його харчами. Серед учасників і переможців Олімпійських ігор були відомі вчені та мислителі, зокрема Демосфен, Демокріт, Платон, Арістотель, Сократ, Піфагор, Гіппократ. Піфагор був чемпіоном з кулачного бою, а Платон — у п'ятиборстві.

1. Яких богів шанували стародавні греки на своїх святах? 2. Як і коли святкували: а) Діонісії; б) Панафінеї? 3. Чому, на вашу думку, спортивні змагання у Стародавній Греції отримали назву «Олімпійські ігри»? 4. Змагання з яких видів спорту входили до програми Олімпійських ігор? 5. Розгляньте ілюстрації і складіть за ними розповідь про Олімпійські ігри. 6. На зображеннях ми бачимо чоловіків з певним предметом у руках. Зробіть припущення, хто ці чоловіки, що за предмет у них у руках і яке його призначення.

Вузлики на пам'ять: «Стародавня Греція в V–IV ст. до н. е.»

ЧАС ПОДІЙ

Греко-перські війни	Початок Олімпійських ігор	Правління Перикла в Афінах	Пелопоннеська війна
492–449 рр. до н. е.	776 р. до н. е.	444–429 рр. до н. е.	431–404 рр. до н. е.

ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Перикл	Солон	Лікурґ	Фемістокл	Пісистрат	Клісфен

ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Медицина	Гіппократ
Математика	Евклід, Піфагор
Астрономія	Анаксагор
Географія	Анаксимандр
Філософія	Сократ, Платон, Арістотель
Історія	Геродот, Фулідід, Ксенофонт
Література	Гомер, Гесіод, Сафо, Тіртей, Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан
Ораторське мистецтво	Фемістокл, Перикл, Демосфен

ВНЕСОК ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У СВІТОВУ КУЛЬТУРУ

Запровадження Олімпійських ігор. Створення героїчного епосу: поем Гомера «Іліада» й «Одіссея». Створення філософії як системи знань про навколишній світ і суспільство. Створення театру і драматичних творів. Започаткування ораторського мистецтва. Створення неперевершених скульптурних творів. Високий рівень ремісничої майстерності. Вишукана архітектура. Алфавіт на основі фінікійського, який згодом використали європейські народи.

РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ ГРЕКО-ПЕРСЬКИХ ВІЙН

Витіснення фінікійської (перської) торгівлі з Егейського моря. Створення Першого Афінського морського союзу. Зростання політичного авторитету Афін і перетворення їх у могутню морську державу. Створення передумов для піднесення культури Стародавньої Греції в V–IV ст. до н. е.

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (засновані в VII–VI ст. до н. е.)

Причини утворення	Політична боротьба між демосом і аристократами в Елладі. Пошук нових ринків збуту товарів і нових джерел сировини та забезпечення зерном.
Політичне життя	законодавча влада — Народні збори, рада, суд; влада на місцях — народні збори громадян, влада колегій
Господарство	землеробство, скотарство, садівництво, ремесла

ТЕМА 3. ДОБА ЕЛЛІНІЗМУ

§ 31. Східний похід Александра Македонського

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Демосфен
2. Сатрап
3. Філіпп II

- а) правитель області, провінції в Стародавній Персії та Мідії, який мав необмежену владу
- б) македонський цар, ворог Афінської держави
- в) афінський політик, ворог македонян

1. Початок воєнних дій проти Персії

Підкоривши Грецію, Філіпп II готувався до війни з Персією. Через Геллеспонт на узбережжя Малої Азії він відрядив невелике військо під командуванням Парменіона, щоб забезпечити переправу основних сил армії. Але перед початком походу Філіппа II внаслідок змови вбили. Розлючені охоронці знищили заколотників, але хто керував змовою, так і не дізналися. Царем було проголосили сина Філіппа II Александра. Воїни довіряли йому й сподівалися, що молодий хоробрий цар поведе їх до нових завоювань, перемог і здобичі.

Та перш ніж продовжити справу батька, Александрові довелося придушувати заворушення, що вибухнули після звістки про смерть Філіппа II. Ця новина подарувала сусіднім варварським племенам і всій Елладі надію на визволення з-під македонської гегемонії. Довелося відкликати Парменіона з Азії, і це навело персів на думку, що нащадок Філіппа II відмовився від завоювань. Проте Александр мав вирішити нагальні справи вдома, перш ніж податися в далекі країни.

ІЛЛІРІЙЦІ — племена північного заходу Балкан і південного сходу Апеннін.

Трибали — римська назва грецьких племен філе.

Повстання **іллірійців** і **трибалів** він придушив доволі швидко. Але відразу ж проти Македонії виступили Фіви й Афіни. До того ж хтось повідомив, що Александр загинув у бою. Однак молодий цар діяв дуже енергійно. Стрімко перетнувши Фессалію, яка відділяла його від Беотії, він безперешкодно проскочив Фермопільську ущелину й зненацька опинився перед стінами Фів. Перелякані фіванці не встигли оговтатись, як загарбники увірвалися до міста. Столицю

Беотії було захоплено, усіх фіванців продано в рабство, стіни міста зруйновано. А ось до Афін Александр поставився м'якше, на превелику радість городян, які вже приготувалися до жорстокої кари за повстання. *Елладу знов приборкали.*

На черзі була Персія. **Навесні 334 р. до н. е.** армія Македонського переправилася через протоку Геллеспонт у Малу Азію. Перш ніж ступити на землю, Александр із палуби корабля встромив спис — символ майбутнього завоювання — в азізький берег.

Македонська 35-тисячна армія складалася з македонців, союзних греків і фессалійської кінноти. Спершу македонський цар хотів завоювати лише півострів Малу Азію.

Величезною перською державою правив на той час цар **Дарій III Кодоман** з династії Ахеменідів (**336–330 рр. до н. е.**). Легкодухий, позбавлений хоробрості, він ледь управлявся з володарюванням. Держава не була готова до війни. Військо складалося з воїнів підкорених народів, які неохоче билися за інтереси своїх гнобителів. Перси були переважно легкоозброєними лучниками, сильними у двобої, але недисциплінованими, незлагодженими в битві, тому й уразливими для важкої фаланги.

Дарій III, переконаний у перемозі, наказав захопити Александра живим і привезти в Сузи. Проти македонців вирушила армія з 20 тисяч воїнів, серед котрих були й грецькі найманці на чолі з Мемноном, які перебували на службі в персів.

Перша битва з персами відбулась у **334 р. до н. е.** на берегах **р. Гранік**, неподалік від Трої. Через неорганізованість перси, яких очолював сатрап Лідії Спітридат, зазнали поразки. Александра було поранено, він ледь не загинув. Його врятував Кліт, один із знатних македонців. Вдячний Александр назвав його своїм братом.

Александр переходить Гранік: попереду вершиники, а за ними — фаланга

Урочистий в'їзд Александра до Вавилона

Здолавши опір ворога, Александр рушив на південь узбережжям Малої Азії, щоб визволити грецькі міста. Греки здебільшого мирно зустрічали македонців, хоча й не дуже раділи. Тільки Мілет і Галікарнас із їхніми перськими гарнізонами опиралися, проте були здолані штурмом. *Невдовзі Мала Азія була підкорена.*

Армія Александра рушила в Сирію, але несподівано зіткнулася з перським військом, яке зібрав Дарій III. У **333 р. до н. е. біля міста Ісси** відбулася велика битва. Дарій знову зазнав поразки й утік з поля битви, кинувши напризволяще свою родину — матір, дружину та двох дочок, а також увесь обоз і польову скарбницю.

Тепер Александр усвідомив слабкість Персії. Він відчув, що йому під силу підкорити всі землі східного царства, і вирушив у найбагатшу з перських сатрапій — Єгипет. Шлях туди пролягав через фінікійське узбережжя. Македонці підкоряли фінікійські торгові міста без відчутних утрат і зусиль. Тільки місто **Тір** вчинило опір, Александру довелося простояти під його мурами шість місяців. Але врешті Тір було взято, а його жителів жорстоко покарано за непокору.

Зате в Єгипті царя зустрічали дуже радо, бо вважали його визволителем від персів. На знак подяки жерці оголосили його сином бога Амона. Александр заснував у дельті Нілу місто, яке назвали на його честь, — Александрія.

У 331 р. до н. е. македонське військо знову рушило на північ — до Месопотамії.

СХІДНИЙ ПОХІД АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

2. Остаточна поразка Дарія III

За зиму перський цар зібрав нове військо, ще більше від попереднього. Вирішальна битва сталася **1 жовтня 331 р. до н. е.** біля селища **Гавгамели**.

Перед початком бою Дарій закликав своїх воїнів урятувати перський народ, згадуючи при цьому богів, славних предків та вічно живого в пам'яті Кіра Великого. Найбільша за всю стародавню епоху битва тривала протягом дня. Обидві армії билися мужньо, але у вирішальний момент усе визначив удар македонської важкої кінноти, яка прорвалася майже до командного пункту Дарія III. Нерви в царя не витримали — він повернув свою колісницю й кинувся навтьоки. Залишившись без головнокомандувача, армія здалася в полон македонцям, які здобули перемогу.

Невдовзі малою кров'ю вони заволідали й столицею держави — Вавилоном, відтак кіннота Парменіона захопила Сузи, де зберігалася царська скарбниця. До Александра потрапило 40 тис. **талантив** срібла й золота в злитках. Згодом загарбали головну скарбницю зі 120 тис. талантив срібла. Скарби надійшли в Македонію.

ІМПЕРІЯ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Тим часом рештки перської армії, яких переслідували вояки Александра, розбіглися, сатрапи усунули від влади й узяли під варту Дарія III. Коли македонський загін майже наздогнав перського царя, сатрап Бесс убив Дарія і втік. Тепер Александр став законним спадкоємцем **престолу** (це — крісло володаря, символ верховної влади), оскільки був одружений з дочкою Дарія. Колишня держава Ахеменідів припинила існування. Її землі було приєднано до Македонського царства.

3. Походи в Середню Азію

Народи Сходу не бажали визнавати завойовника, тож Александр продовжував підкорення нових земель. Майже три роки він витратив на впокорення **Бактрії**. Бактрійці на чолі зі **Спітаменом** діяли, як партизани: загони кінноти завдавали раптових ударів і швидко зникали в степу. Проте Александр таки зумів перемогти Спітамена, який відступив за р. Яксарт (Амудар'я). *Бактрія підкорилася.*

*Цар Пор та індійські мудреці перед
Александром Великим:
«У тебе буде стільки землі, скільки
потрібно для твого поховання»*

уздовж берега, фактично відкривши наново морський шлях з Індії до Межиріччя.

Великий похід Александра Македонського на Схід завершився.

У 327 р. до н. е. македонська армія вирушила завойовувати Індію, підкорення якої було найзаповітнішою мрією Александра. В Індії македонці натрапили на опір війська царя **Пора**, але воно було все-таки розбите біля р. Гідасп.

Вологий клімат джунглів, отруйні змії та комахи, спека, виснаженість урешті далися взнаки — армія відмовилася йти далі. Жодні переконання, погрози не зрушили воїнів з місця.

У **324 р. до н. е.** Александр повернувся до Вавилону: сухопутна армія — через пустелю Гедрозія, а флот на чолі з **Неархом** —

4. Утворення імперії Александра Македонського

На завойованих землях утворилася держава, найбільша в Стародавньому світі, — від Індії на сході до Балкан на заході, від Чорного моря на півночі до Індійського океану на півдні. Це була **імперія** — утворення з підкорених країн, об'єднаних під владою завойовників.

Нова держава трималася силою списів і завдяки талантам Александра. Інакше й бути не могло — імперія поглинула десятки різних народів з їхніми мовами, культурами, релігіями, історією, між якими не було нічого спільного.

Александр прагнув зблизити підданих, поєднати різні культури, налагодити господарчі зв'язки, бо тільки так можна зміцнити величезну державу. Цар і сам піддався впливові чарівної культури Сходу: він запроваджував серед македонців місцеві звичаї, культурні традиції, носив розкішне вбрання на кшталт східних правителів, прагнув наслідувати їх у побуті. У Сузах він одружив 10 тисяч своїх воїнів із персіянками. Юнаків-персів навчали військовій справі за македонським зразком.

Александр готувався до нових походів на захід — до Карфагена, Італії, Іспанії. Але в **323 р. до н. е.** після нетривалої хвороби він помер на 33-му році життя.

Завоювання Александра Македонського були ґрунтом для об'єднання античної та східної цивілізацій, що зумовило економічне й культурне піднесення багатьох країн.

1. Якою була мета походів Александра? Чому і як вона змінилася? 2. Завдяки чому Александр зумів підкорити державу Ахеменідів?
3. Покажіть на картосхемі напрямки походів Александра Македонського та назвіть основні битви. 4. Що означає поняття *імперія*? Чому імперія Александра була нестійким утворенням? Назвіть дати її існування.
5. У чому полягала політика Александра щодо зближення завойованих країн?

Практична робота № 9 «Особистість і діяльність Александра Великого за історичними джерелами»

I. Александр Македонський як непересічна особистість.

1. Проаналізуйте таблицю з електронної енциклопедії й складіть на її основі повідомлення про Александра.

	Ἀλέξανδρος Μακεδών Бюст Александра елліністичної доби, Британський музей	Александр III Македонський, 19-й цар Македонії (династія Аргеади). Час правління: 336–323 рр. до н. е. Інші титули: гегемон Коринфського союзу, фараон (імператор) Єгипту, шах Персії
Попередник	Філіпп II Македонський	
Наступники	Філіпп III Аррідей та Александр IV Македонський	
Дата і місце народження	20 червня 356 до н. е., Пелла, Македонія	
Дата і місце смерті	10 червня 323 до н. е., Вавілон, Персія, Єгипет	
Батьки	Філіпп II Македонський та Олімпіада Епірська	
Дружини, діти	Роксана, Статіра, Парисата II. <i>Геракл, Александр IV</i>	
Інші імена: у латинян — Александр Магнус, у мусульман — Іскандер Зулькарнайн, західні історіографи називали його Александром Великим		

2. Прочитайте нарис про Александра. Поміркуйте, чи прагнете ви здобути таку ж освіту, як у нього. Чому?

Виховання Александра, очевидно, не відрізнялося від виховання інших знатних македонян: спочатку за ним доглядала знатна македонянка Ланіка, потім дядько Леонід. Хлопчик з дитинства чудово володів зброєю і був вправним вершником.

Александрові дали елементарні знання з граматики, математики, музики і риторики. Це була свого роду початкова школа. Для отримання подальшої освіти батько закликав до сина Арістотеля. У гаю поблизу міста Мієза знаменитий філософ читав Александрові лекції з філософії, етики, політики, літератури, риторики, фізики, ботаніки, біології, географії та медицини.

Александр став добрим музикантом і книголюбом. Він дуже любив твори Гомера. З Арістотелем запальний, себелюбний, але вдумливий і проникливий підліток знайшов спільну мову. Юнак казав: якщо батькові він зобов'язаний життям, то Арістотелеві — тим, що живе гідно.

Вісімнадцятирічним, беручи участь у битві при Херонеї, Александр очолив кавалерійську атаку, яка вирішила успіх битви. Перемога македонців остаточно закріпила панування македонського царя Філіппа II в центральній Греції.

3. Прочитайте дослідження французького історика П'єра Левека про особисті якості Александра Великого. Складіть таблицю за цим дослідженням, а також відомими вам фактами з попередніх параграфів, інших джерел.

Вчинки й думки Александра	Риси характеру, про які можна судити за вчинками	Примітки

Цікавинка про те, як Александр приборкав коня — за посиланням

<https://is.gd/jDiWPV>

або за QR-кодом

В особі Александра Македонського дивним чином поєднувалися такі якості, як обережність і ризик, розсудливість та інтуїція.

Занурившись у світ міфології (хлопцеві казали, що мати його походить із роду Ахілла, батько — з роду Геракла), Александр уявив, що в його жилах тече кров героїв. Оскільки він вважав себе надлюдиною, то й поведився як надлюдина.

Він втратив відчуття міри, а дух надмірності наче перекреслив уроки Арістотеля, який вважав поміркованість правителя єдиною гарантією існування держави.

Із самого початку царювання Александр сміливо й енергійно розправлявся зі супротивниками. Він ліквідував претендентів на престол і придушив заколот на Балканах. Греція непокоїлася, але Александр не залишив жодної надії, руйнуючи непокірні Фіви. А потім вирушив до Азії.

Вражає невелика кількість бойової сили, якою було завойовано світ: близько 40 тис. солдатів в Азії, 120 тис. — в Індії, 80 тис. — наприкінці його життя. Невтомний Александр був усюди — він надихав армію особистою хоробрістю й водночас керував нею з майстерністю справжнього стратега. Досвідчений вершник, грізний повелитель, найбільший з усіх полководців, він проявив себе і як геніальний організатор.

Імперія трималася на одній людині, щоправда, людина ця була нелюдської працездатності. Для оспівування своїх подвигів він запрошував відомих художників Лісіппа й Апеллеса, організовував музичні та спортивні змагання. Вшановуючи олімпійських богів, Александр виявляв терпимість до інших вірувань.

Александр цікавився духовним життям; тверезо мислив, але й довіряв своїй геніальній інтуїції. Александровій діяльності легко можна дати негативну оцінку: непотрібні насильства; пристрасть до надмірностей, надзвичайне честолюбство, проте Александр був новатором, який заперечував відмінність між варварами й греками, творцем єдиної імперії та єдиної культури. Його діяння спрямували історію людства іншим шляхом.

Поєднання надбань цивілізацій Стародавнього Сходу й Стародавньої Греції, яке відбулося в результаті діянь Александра, піднесли людство та його культуру на значно вищий рівень.

§ 32. Утворення та розквіт елліністичних держав в IV–II ст. до н. е. Елліністична культура

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Елліни		а) крісло володаря; символ верховної влади
2. Престол		б) від грец. «любов до мудрості» — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення
3. Філософія		в) друга назва давніх греків

1. Суть еллінізму. «Зустріч цивілізацій»

Як написав Плутарх, коли Александр Македонський був при смерті, друзі запитали його, кому він залишає царство. Великий полководець відповів: «Найкращому». І ще додав: «Бачу, що буде велика боротьба над моєю могилою».

Передбачення Александра цілком здійснилося: після його смерті розпочалося змагання між соратниками царя за престол. Держава Александра розпалася на кілька царств, які воювали між собою. Урешті залишилося п'ять держав: **Македонське**

царство, яке поглинуло й Грецію, **Пергамське, Греко-Бактрійське** царства, величезна **держава Селевкідів** та **Єгипет**. Правителями цих держав стали колишні соратники й полководці Александра, **діадохи**, або їхні нащадки — **епігони**.

Птолемей, Деметрій, Кассандр, Лісімах, Антіох, елліни за походженням, ставши правителями східних держав, прагнули зберегти зв'язок з рідною культурою. Вони тепло зустрічали грецьких скульпторів, поетів, філософів. Ремісників з Еллади також радо приймали на землях нових держав.

Ці процеси сприяли просуванню на схід витонченої та глибокої культури Еллади. *Розпочався процес об'єднання античної та східної культур*. Відбулося взаємне культурне збагачення цивілізацій Стародавнього Сходу й античної цивілізації. Це явище історики називають **«зустріч цивілізацій»**. Духовні надбання обох цивілізацій настільки глибоко проникли одні в одних, що в результаті утворилася культура, яка набула іншого вигляду й змісту. Ці культурні перетворення були такі важливі для подальшої історії людства, що відповідний період отримав окрему назву — **еллінізм**, а його культура була названа **елліністичною**.

Початком еллінізму вчені домовилися вважати рік завершення завоювань і смерті Александра Македонського — **323 р. до н. е.**, бо саме його діяння заклали основу нової епохи. Епоха еллінізму завершилась у **30 р. до н. е.**, коли Рим закінчив завоювання елліністичних держав.

2. Розквіт елліністичних держав

Серед нових держав найбільшим за територією було **царство Селевкідів**, столиця якого, **Антіохія**, стояла на р. Оронті. Держава Селевкідів складалася з багатьох народів і племен. Її територією проходила славнозвісна «царська дорога», великі караванні шляхи вели від Вавилону до портів Північної Сирії. Дві великих ріки — Тигр і Євфрат — були важливими водними торговими шляхами аж до Перської затоки, а через неї до Індії. Значний розвиток торгівлі сприяв розквіту цієї держави.

На узбережжі Малої Азії виникло маленьке **Пергамське царство**, яке очолила династія **Атталідів**. Невелика, але сильна армія Пергаму надійно захищала державу. Столиця царства була напрочуд гарною, вулиці її були просторі й прямі. Своєю красою вона поступалася тільки Александрії. Пергамське царство проіснувало лише два століття: його загарбала Римська держава в II ст. до н. е.

Наймогутнішим серед елліністичних держав був **Єгипет** зі столицею в **Александрії**, де поховали Александра Македонського. Державу протягом 300 років очолювала династія Птолемеїв, яку заснував полководець Александра на ім'я **Птолемей Лаг** (від нього походить друга назва династії — Лагіди). Александрія швидко стала найбільшим культурним центром і торговим портом у Середземномор'ї. Елліністична держава, територія якої охоплювала дельту та нільську долину, була головним виробником хліба серед більшості країн Середземномор'я.

ДІАДОХИ — полководці Александра Македонського, між якими після його смерті точилася боротьба за владу.

ЕПІГОНИ — за доби еллінізму і згодом — нащадки воїнів та полководців Александра Македонського; у III ст. до н. е. — сини героїв, борців за владу.

3. Культура і наука за доби еллінізму

Елліністична культура, яка поєднувала духовні надбання античної та східної цивілізацій, стрімко розвивалася протягом усієї доби еллінізму. Вона стала прикладом швидкого зростання досягнень у різних галузях духовного життя — мистецтві, науці, філософії тощо.

Культурною столицею елліністичного світу майже відразу стала Александрія Єгипетська. Перші Птолемеї заснували тут **Музейон** — установу на зразок університету та дослідницького центру. Навколо рідкісних природничих колекцій і найбільшої бібліотеки світу згуртувалися найкращі вчені того часу. Отримавши чудові умови для дослідницької роботи, вони збагатили людство численними винаходами та науковими відкриттями.

Найславетніший з-поміж учених, які працювали в Музейоні, математик **Архімед із Сиракуз** (287–212 рр. до н. е.), уславився багатьма технічними винаходами, особливо в галузі військової техніки. Варто також згадати математика **Евкліда** (III ст. до н. е.). Його трактат **«Начала»** (тобто «елементи») використовували як підручник з геометрії до XX століття.

У III–II ст. до н. е. в Александрії працював видатний учений — філософ, географ, астроном **Ератосфен із Кірені** (276–194 рр. до н. е.). Він спромігся точно обчислити довжину окружності земної кулі, помилившись тільки на 50 км. Слід урахувати, що на той час Ератосфен не мав жодного приладу для обчислень. Саме він увів у вжиток поняття «географія».

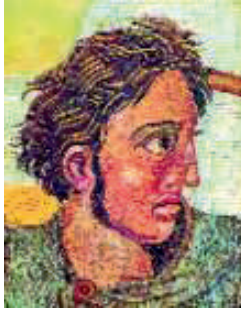
Видатним астрономом свого часу був **Арістарх Самоський** (310–230 рр. до н. е.). Він передбачив наявність у Всесвіті планет, які обертаються навколо Сонця, але не зміг уникнути помилок, оскільки був переконаний, що Сонце разом з усіма планетами обертається навколо Землі.

Видатні здобутки в медицині пов'язані з ім'ям **Герофіла** (IV–III ст. до н. е.), який здійснив дослідження внутрішніх органів людини. Талановитий лікар **Ерасістрат** був видатним хірургом і зробив вагомий внесок у медицину. Значного розвитку набула філософія. Найславетнішим серед філософів свого часу був **Епікур із Самосу** (341–272 рр. до н. е.), який створив систему поглядів на навколишній світ. Засновником філософської школи стоїцизму став **Зенон із Кіпру** (336–264 рр. до н. е.). Учнем Арістотеля був **Теофраст** (372–287 рр. до н. е.), який розвинув його вчення.

Мистецтву періоду еллінізму притаманне зростання інтересу до внутрішнього духовного світу людини. Якщо скульптори попередньої епохи прагнули відобразити загальні риси людей, то тепер митці цікавилися найтоншими порухами душі конкретної людини. Найвидатнішими серед скульпторів цієї епохи стали **Пракситель** («Афродіта Кнідська»), **Скопас** («Галл, який помирає», «Молодий Геракл» та ін.) і **Ліссип** («Гермес, що відпочиває», статуя Зевса в Таренті). Наших сучасників вражає художньою виразністю скульптурна композиція «Лаокоон і сини», яку створили скульптори **Агесандр**, **Полідор** і **Атенодор**. Їхньої слави гідний **Піфократ із Родосу** — творець статуї Ніки Самофракійської. Представник родоської художньої школи **Харет** створив велетенську статую бога Сонця — Геліоса, **Колоса Родоського**.

Катапульта

Александр Македонський у битві біля Гавгамел. Фрагмент мозаїки

Ніка Самофракійська. Скульптура роботи Піфократа Родоського

КОЛОС РОДОСЬКИЙ — скульптура бога Геліоса — шосте диво світу.

Так уявив іспанський художник Сальвадор Далі Колоса Родоського

Скульптурна група «Лаокоон і сини». Скульптори Агесандр, Полідор, Атенодор

У період еллінізму поповнилася новими досягненнями й література. **Менандр** (342–292 рр. до н. е.) з Афин збагатив жанр комедії. Видатною особистістю серед александрійських поетів був **Каллімах** (310–240 рр. до н. е.). Певний час він завідував александрійською бібліотекою. Найвизначнішим після нього вважають **Феокрита** (II ст. до н. е.) із Сицилії, який жив при дворі царя Птолемея II.

Серед визначних архітектурних споруд цієї епохи слід назвати передусім **Александрійський маяк**, який архітектор **Сострат із Кніду** спорудив на острові Форос при вході в Александрійський порт. Заввишки близько 150 м, він мав численні дивовижні технічні пристосування: систему підйому палива для вогнища маяка, систему дзеркал, які відбивали світло на велику відстань, хитромудрі пристрої для подання звукових сигналів морякам у туманну погоду.

На основі елліністичної культури створилися умови для подальшого успішного розвитку світової культури протягом двох тисячоліть.

1. Який період історії називається еллінізмом?
2. Назвіть хронологічні межі еллінізму.
3. Назвіть найбільші елліністичні держави.
4. Поясніть поняття й терміни: *діадохи*, *епігони*, *Колос Родоський*.
5. Яких видатні діячі елліністичної культури вам відомі? Назвіть їхні твори.
6. Поясніть, у чому полягає значення періоду еллінізму.

Вузлики на пам'ять

«Еллінізм» — за посиланням <https://is.gd/XcisBb> або QR-кодом

Узагальнення за темами, які стосуються Стародавньої Греції

1. Основні періоди історії Стародавньої Греції

Утворення перших держав на Балканах пов'язане з *критською цивілізацією (III тис. до н. е. — приблизно до XV ст. до н. е.)*. Близько 2000 р. до н. е. тут з'явилися ахейці й увібрали досягнення критської цивілізації — *утворилася мікенська культура*, центрами якої були Мікени, Аргос, Пілос на Пелопоннеському півострові. У XII ст. до н. е. мікенська цивілізація загинула під час навали дорійців.

XI–IX ст. до н. е. — це «гомерівський період», під час якого дорійці розселилися на Балканах і утворили держави. Еллада у суспільному розвитку відкотилася на 800–1000 років назад — аж до епохи розкладу первіснообщинного ладу. Далі відбувалося повторне виникнення класів, нерівності й держави. З народних оповідок склалися основи геніальних літературних творів «Іліада» й «Одіссея».

Період VIII–VI ст. до н. е. називається архаїчним. На його початку були остаточно створені поеми Гомера, які містили знання про попередній період історії. У грецькому суспільстві склалися поліси (держави в межах однієї общини).

V–IV ст. до н. е. — час найвищого злету античної цивілізації та античної культури (класичний період). Господарство, політична й воєнна могутність полісів досягли високого рівня. Елліни, об'єднавшись, відбили напад Перської держави, звільнили від її володарювання Егейське море, торгові шляхи до своїх колоній у Чорному морі. Згодом між полісами спалахнула згубна для Еллади Пелопоннеська війна. Розпочалися криза й занепад античної цивілізації. На півночі Балкан утворилася й зміцніла Македонська держава, яка запанувала над Елладою. Цар Македонії Александр здійснив завойовницький похід проти Персії. У результаті утворилася імперія і склалися умови для об'єднання античної та східної культур. Період завершився зі смертю Александра Македонського.

IV–I ст. до н. е. — елліністичний період. Після смерті Александра імперія розпалася на держави, що стали центрами античної культури на сході. Об'єднання двох культур народило елліністичну культуру. Духовне життя античного та східного світів набуло нового піднесення. Водночас на захід від Еллади міцніла молода рабовласницька держава — античний Рим. Згодом вона підкорила увесь елліністичний світ; полісна Римська держава перетворилася на імперію. Після того, як останню елліністичну державу завоювали римляни період еллінізму завершився.

2. Основні надбання грецької цивілізації.

Культура античної Греції збагатила європейську культуру. Елліни створили художні й наукові зразки, яких прагнули наслідувати митці всіх часів. Філософія, медицина, математика, геометрія, біологія та географія заклали основи наукового розвитку людства. Праці істориків стали цінним джерелом знань про минуле людства.

Грецький алфавіт послужив підґрунтям писемності багатьох народів. У сучасних європейських мовах є чимало слів грецького походження. Не виняток і наша рідна мова. Грецькі слова «геометрія», «філософія», «політика», «театр» та інші ми вживаємо щодня, без них складно уявити спілкування. Сучасні імена — Олена, Олександр, Ірина тощо мають грецьке походження.

Грецька культура подарувала людству безцінну перлину — театр. Нашадки застосовують сьогодні закони мистецтва, що сформувалися у стародавні часи. *Грецька і давньоримська культури утворили основу сучасної європейської культури.*

СТАРОДАВНІЙ РИМ

Хоч як не було нам цікаво в Греції, але час минає, і вітер пригод кличе навздогін сонцю, що сідає за обрій. Настав час, друзі, нам зійти на корабель на березі Епірського царства (знайдіть його на північному заході Балканського півострова — див. картосхеми на сторінках 109, 204) і відпливти на захід. Якщо Адріатичне море буде спокійним, то за добу прибудемо до берегів Італії — країни, розташованої на Апеннінському півострові.

Обриси цього півострова віддалено нагадують чобіт, який виступає далеко на південь у Середземне море. Із заходу Італію омиває Тірренське море. Отже, з трьох боків країна оточена морями. Якщо дістатися до її південного берега, півострова Бруттії, то в гарну погоду через широку Мессинську протоку можна побачити острів Сицилію.

ІТАЛІЯ СЬОГОДНІ

Офіційна назва	Італійська республіка
Столиця	Рим
Площа	301 225 км ²
Населення	понад 57,5 млн осіб
Державна мова	італійська
Грошова одиниця	євро
Державний устрій	республіка

§ 33. Природні умови Італії та виникнення Рима

1. Природа і населення Апеннінського півострова

ЛІГУРІЙЦІ — збірна назва стародавніх племен, які в середині I тис. до н. е. жили в північно-західній Італії та південно-східній Галлії.

ІЛЛІРІЙЦІ — представники індоєвропейських племен, які в давнину жили на північному заході Балканського півострова і частково на південному сході Апеннінського півострова.

ЕТРУСКИ (ТУСКИ) — одне з племен Стародавньої Італії. Розквіт етрусків припадає на кінець II тис. до н. е. — початок I тис. до н. е.

САБІНИ — народність, яка жила між річками Тибром і Анно. Об'єдналися з латинами.

ЛАТИНИ. Територію їхнього розселення назвали **Лациї**.

На південному сході мешкали **самніти**. Їхні землі називали **Самній**. На південь від них починалася **Луканія**, на захід була розташована **Кампанія** — край гостинних садів. На сході — **Апулія**, земля пастухів і землеробів.

Під час грецької колонізації в VII ст. до н. е. на півдні Італії та на Сицилії оселилися греки й **іллірійці**. Тоді ж на півночі Італії з'явився народ **етруски**. Його походження та мова не досліджені. Зразки писемності нечисленні й уривчасті. Протягом століть етруски співіснували з римлянами. Ці народи спілкувалися, торгували, але згодом і воювали. Культура етрусків остаточно згасла близько I ст. до н. е.

2. Виникнення міста Рима та правління царів

На території Лациї, серед латинських і **сабінських** общин, у VIII ст. до н. е. (**753 р. до н. е.**) утворилося місто **Рим**. Латинів, які стали його населенням, згодом стали називати римлянами. На час утворення міста вони зберегли патріархальний

родовий уклад, ознаки якого залишалися протягом усього існування Римської держави. За переказами, місто заснував Ромул, який і став першим царем.

Найдавніші поселення на березі річки Тибр, посеред семи пагорбів, археологи датують серединою VIII ст. до н. е. Згодом поселення об'єдналися, утворивши місто. Це звичайний шлях утворення міст, але ще в давнину щодо виникнення Рима склали легенду про нащадків Енея — Ромула і Рема. На честь Ромула місто назвали Рим (з латин. *Roma* — місто Ромула). Це було місто-державою на зразок грецьких полісів.

Понад 200 років у Римі правили царі. Цей період називають «царським», про нього відомо мало що. Люди жили сусідською патріархальною громадою. Корінні жителі утворили особливий стан **патриціїв**. Переселенці належали до стану **плебеїв**, які були трударями: ремісниками, торговцями, землеробами.

Спочатку рабство в Римі було патріархальним: рабів вважали молодшими членами родини. З усіх царів, які правили Римом упродовж перших 250 років, народні перекази зберегли імена тільки семи (Ромул, Нума Помпілій, Тулл Гостилій, Анк Марцій, Тарквіній Давній, Сервій Туллій і Тарквіній Гордий).

Тарквінія Гордого прозвали так за брутальну, нестримну вдачу, зверхне ставлення до громадян. Урешті-решт, коли римлянам урвався терпець, вони вигнали його з міста. Мабуть, у легенді є значна частка правди. Ми знаємо, що в 510 р. до н. е. з Рима вигнали останнього царя, і натомість наступного року було обрано двох **консулів**. Їхні імена відомі — **Луцій Юній Брут** і **Публій Валерій Публікола**.

Від 509 р. до н. е. римляни обирали верховних урядовців терміном на рік. Із тих часів розпочався період **Республіки**, який тривав до 30 р. до н. е.

Уся громада Рима поділялася на 300 родів, а ті, своєю чергою, — на **фамілії**. Кожен рід мав назву від імені засновника. Найшанованіші роди патриціїв — Емілії, Корнелії, Клавдії, Валерії та Юлії. Серед плебеїв виокремлювали Лівіїв, Семпроніїв і Метеллів.

1. Які природні умови Італії? Назвіть головні заняття населення.
2. Коли відбулася Троянська війна? Хто її описав?
3. Коли Еней міг прибути до Італії? Чому легенда пов'язує його з Римом?
4. Коли в Римі тривав «царський період»? Імена яких царів ви запам'ятали?
5. Що таке стан? Які стани утворилися в Римі?
6. Хто такі консули? Що означав термін «республіка»? Коли в Римі розпочався період Республіки?
7. Порівняйте географічне положення, клімат, заняття населення Стародавніх Греції та Риму.

Капітолійська вовчиця, яка вигодувала Ромула і Рема

Цікавинки про походження міста Рим і про фамілії — за посиланням

<https://is.gd/m2Tbbe>

ПАТРИЦІЇ (від латин. «*ті, що мають батьків*») — римська знать.

ПЛЕБЕЇ — спочатку незначне громадянське населення Риму. Згодом серед них також утворилася плебейська знать.

КОНСУЛ — титул виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул.

РЕСПУБЛІКА (від латин. «*справа народу*») — форма державного управління через обраних народом урядовців.

ФАМІЛІЯ — частини роду — сім'ї.

§ 34. Римська республіка V ст. до н. е. – середини III ст. до н. е.

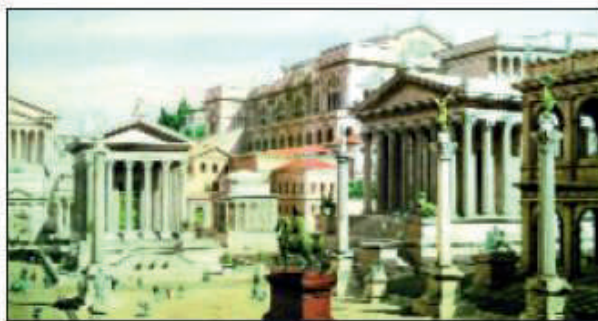
Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Аристократія
2. Стан
3. Карфаген
4. Родовий лад

- а) згуртування суспільства за ознакою спорідненості
- б) колонія фінікійців, місто-держава в Північній Африці
- в) групи людей, які різняться між собою колом своїх прав
- г) влада знаті

1. Римська республіка: організація влади та суспільство

Римський форум — головна площа міста. Реконструкція

КОМІЦІЇ — народні збори в Римі.

ТОГА — традиційний римський одяг — довга тканина, обгорнена навколо тіла.

МАГІСТРАТИ — вищі державні урядовці в Римі: консули, претори, едили, цензори, народні трибуни.

СЕНАТ — рада старійшин, найвищий орган державної влади.

ЛЕГІОН — основна організаційна одиниця в армії. Складався з маніпулів, згодом — із когорт.

Щоосені на Марсовому полі в Римі збиралися **коміції**, на яких народ обирав кращих громадян на державні посади. Ті, хто прагнув обійняти посаду, прибували на коміції вбраними в білу **тогу** (кандиду), що була символом чистої совісті народного обранця. Відтоді всіх, хто бажає бути обраним на будь-яку посаду, називають **кандидатом**. Коміції, крім виборів **магістратів**, ухвалювали закони, оголошували війни, розглядали скарги на судові рішення.

Будь-яке питання попередньо розглядав **сенат**. Його роль у державному житті була дуже значною. Сенат затверджував рішення коміцій після ухвалення; перед сенатом звітували магістрати, які потім належали до його складу. Сенаторами ставали тільки знатні громадяни. Декрети сенату починалися словами: «Сенат і римський народ (ухвалили)». Початкові літери цих слів «SPQR» карбували на дощечках під бронзовою фігурою орла та на прапорах римських **легіонів**.

У разі особливої небезпеки для держави замість звичайних магістратів обирали **диктатора** (урядовця з надзвичайними повноваженнями) та його помічника, посада якого називалася «начальник кінноти». На надзвичайні посади кандидатів обирали не довше ніж на шість місяців. Це правило не допускало зосередження повної влади в одних руках на тривалий термін.

Усе громадянське населення складалося з патриціїв, плебеїв і **вершників**. Вільні громадяни утворювали панівний клас рабовласників. Безправних рабів римляни вважали «майном, знаряддям праці, що розмовляє».

2. Господарювання римлян

Основним господарським заняттям італійців було землеробство. Родюча земля, теплий клімат забезпечували високі врожаї. На твердих ґрунтах землероби використовували важкі плуги, що мали масивний залізний леміш. Легкий ґрунт розпушували ралами та мотиками. На землях Італії вирощували здебільшого пшеницю, ячмінь, просо, а там, де землі були малородючими, — ріпу, боби.

Ті з вас, хто полюбляє солодощі, були б прикро вражені, потрапивши до Стародавнього Риму. Тогочасним римлянам цукор був невідомий, а потреби організму в солодкому задовольняли, уживаючи натуральне виноградне вино — німецьне, до того ж густе і в'язке, наче кисіль. Звичайну воду римляни майже не пили, надаючи перевагу тому ж таки вину, яке розбавляли водою.

Елліни, які заселили південні береги півострова, допомогли корінним жителям у розвитку виноградарства. Саме вони перетворили занедбані пагорби Південної Італії на квітучі виноградники. Римські вина охоче вживали не лише на півострові, вони були широко відомі в Середземномор'ї.

Від греків італіки навчилися вирощувати оливки й виробляти з них олію. Скотарі розводили переважно овець і свиней, в Етрурії — волів (головну тяглову силу). А на землях Луканії, Калабрії та в Апулії розвинулося відгінне скотарство. Тут розводили овець, кіз і коней.

3. Боротьба плебеїв і патриціїв у Римі

Після утворення Римської республіки всі виборні посади захопили патриції. Плебеям залишили право голосувати в народних зборах і служити у війську під командуванням патриціїв. Із розвитком торгівлі сформувалася майнова нерівність. Більшість плебеїв утратила землю і заборгувала лихварям, за це можна було потрапити в рабство.

Становище загострювалося. Між станами назрівала війна. Уникнути її можна було, задовольнивши такі вимоги плебеїв: ♦ надати право бути обраними на високі державні посади; ♦ наділити общинною землею; ♦ скасувати боргову кабалу.

Та патриції не бажали ділитися з плебеями ні владою, ні багатством. Напружені відносини між станами врешті призвели до вибуху обурення плебеїв.

У **494 р. до н. е.**, під час війни Риму із сусідами, плебеї відмовилися воювати. Вони залишили Рим і подалися на **Священну гору** за межами міста, щоб створити власну державу. За таких умов патриції змушені були погодитися на поступки.

Італійські селяни

НАРОДНИЙ ТРИБУН — урядовець, призначений захищати інтереси стану плебеїв.

Плебеям надали право обирати **народних трибунів**. Ці магістрати мали захищати інтереси плебеїв, вони накладали **вето** (заборону) на будь-яке рішення сенату, якщо вважали його несправедливим. Будинок народного трибуна правив за сховище: будь-хто міг знайти в ньому захист. Недоторканою вважали й особу народного трибуна.

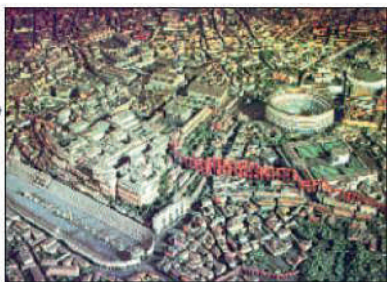
Для впорядкування римських звичаїв і творення законів у 452 р. до н. е. було створено комісію децемвірів терміном на рік. Повноваження цієї комісії з десяти найшанованіших громадян довелося продовжити ще на рік; за цей термін децемвіри уклали закони, які записали на 12 мідних дошках (таблицях). **«Закони дванадцяти таблиць»** мали обов'язково виконувати всі громадяни.

У 445 р. до н. е. особливим законом було дозволено укласти шлюб між плебеями та патриціями. Це привело до об'єднання знатних родин з обох боків у особливу групу римської знаті — **нобілітет** (від латин. «*нобіліс*» — найкращий).

Народні трибуни Ліциній і Секстій у 367 р. до н. е. домоглися прийняття законів, за якими плебеїв наділяли землею.

У 326 р. до н. е. було ухвалено заборону продавати римських громадян у рабство за борги. Остаточною перемогою став закон від **287 р. до н. е.**, за яким плебеї могли впливати на державні справи й ухвалювати закони. Боротьба між плебеями та патриціями завершилася; її результат — знищення залишків родового ладу й відкриття шляху для швидкого розвитку рабовласницьких відносин. Зрівнявшись у правах, плебеї та патриції утворили громадянське суспільство Римської держави.

У середині III ст. до н. е. держава римлян стала згуртованішою і сильнішою. Це відіграло значну роль у боротьбі Риму із сусідніми народами Італії та небезпечним ворогом — Карфагеном.

Стародавній Рим. Макет

ГАЛЛИ — племена кельтської народності, які населяли всю Західну Європу, а згодом і північ Італії.

КАПІТОЛІЙСЬКИЙ ПАГОРБ — один із семи пагорбів, на яких виник Стародавній Рим.

ПІРР — цар Епіру, держави на північному заході Балкан; далекий родич Александра Македонського.

4. Завоювання Римом Італії

Тривалий час Рим був одним із міст Лація і належав до союзу 30 латинських міст. Надалі, уладовавши внутрішні чвари й суперечки між громадянами, Рим поступово завойовував території сусідніх народів — етрусків, самнітів, латинів, сабінів. Війни вели заради здобичі й рабів. Римляни підкорили собі етрусків, латинів і самнітів. Вони закріпилися в Лацію, на лівому березі Тибра, утворивши там колонії.

Власних сил Риму не завжди вистачало, тому він укладав союзи з одним народом проти іншого. Але це не заважало після перемоги нападати на колишнього союзника. «Розділяй і володарюй» — це гасло Рим завжди використовував у боротьбі за панування над Італією.

Проте в 390 р. до н. е. з Північної Італії на Рим посунули **галли** — сильні войовничі племена, яких об'єднав верховний вождь Брен. Того ж року

в битві на річці Аллії римляни зазнали поразки. Галли захопили й спалили місто. Римляни замкнулись у фортеці на **Капітолійському пагорбі**. Якось уночі галли почали потайки видиратися на укріплені мури. Варта задрімала, але галлів почули священні гуси, які були в храмі Юнони. Перелякані птахи зчинили галас. Римляни прокинулися й відбили штурм. Відтоді побутує вислів: «Гуси Рим урятували». Невдовзі після цього галли взяли викуп і подалися на північ, бо їхнім землям загрожувала небезпека.

Через цю катастрофу всі перемоги римлян, здобуті в V ст. до н. е., було втрачено. Тільки у 290 р. до н. е. Рим знову підкорив усі племена Апеннін. Захопивши Середню Італію, римляни посунули на південь, загрожуючи грецькому місту Таренту.

Тарентійці покликали на допомогу **Піппа**. Цей талановитий полководець на чолі вишколеної армії завдав римлянам двох поразок: у 280 р. до н. е. біля Гераклеї та у 279 р. до н. е. — при Аускулі. Але ціна перемоги була надто високою. Зазнавши великих людських втрат Піппр проказав із сумом: «Ще одна така перемога — і ми остаточно загинемо». Так виник ще один крилатий вислів — «Піппрова перемога», тобто успіх, досягнутий надто великою ціною. Невдовзі Піппр посварився з тарентійцями і повернувся до Греції. Того ж року Тарент після облоги здався римлянам.

У 265 р. до н. е. було підкорено останнє вороже місто на землі етрусків — Вольсинії. Тепер уся Італія стала територією **Римської держави**.

1. З яких станів складалося римське суспільство?
2. Які вимоги висловлювали плебеї патриціям?
3. Сформулюйте, що означають такі поняття й терміни: *республіка, форум, народний трибун, сенат, консул, вето*.
4. У чому полягають функції народних зборів і сенату? Чим вони різняться?
5. Складіть усну розповідь про те, як Рим завоював Італію.
6. Що відбувалось у Греції, коли в Римі склали «Закони дванадцяти таблиць»?

§ 35. Воєнна експансія Риму й утворення Римсько-Середземноморської держави

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Талант	а) острів — «сусід» Корсики, нині належить Італії
2. Сардинія	б) титул кожного з двох виборних найвищих урядовців, а також назва такого урядовця
3. Консул	в) у Стародавній Греції, Месопотамії, Сирії — вагова та грошова одиниця

1. Перша Пунічна війна

Ми з вами вже були в Карфагені, коли вивчали історію Фінікії. Ця держава, яку заснували фінікійці в XI ст. до н. е. під час колонізації, збагатилася завдяки морській торгівлі. Карфаген прагнув монополії в торгівлі й поширював вплив на інші держави. Він не здійснював воєнних загарбань, хоча мав бойовий флот для охорони морської торгівлі та кошти на воєнні потреби. У III ст. до н. е. Карфаген був союзником Риму в боротьбі проти Піппра. З 272 р. до н. е. відносини між ними погіршилися.

Розпочалися Пунічні війни, які точилися понад сто років (264–146 рр. до н. е.). Римляни презирливо називали карфагенян **пунами** (з латин. — «кара божжа»), що й дало назву цим війнам. *Це була боротьба між двома сильними суперниками (Римом і Карфагеном) за панування в морській торгівлі в Середземномор'ї.*

Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е.) тривала за оволодіння островом Сицилією, розташованим між берегами Риму й Карфагена (див. картосхему на с. 171). Завдяки сильному флоту Карфаген завдав кількох поразок римлянам, бо вони були ще недосвідченими мореплавцями. Карфагенський полководець Гамількар Барка, який керував флотом, успішно діяв не лише на Сицилії, а й на берегах Італії. Він завдавав римлянам раптових ударів з моря і знову відступав без втрат.

Римляни збагнули, що без підтримки флоту сухопутна армія не здобуде Сицилію. Вони збудували 120 бойових кораблів і у 260 р. до н. е. перемогли Карфаген. Римська армія висадилася на африканському узбережжі. Але успіх закріпити не пощастило — сильний шторм знищив римський флот. Військо зазнало поразки.

Римлянам удалося відновити флот, зібравши гроші з багатих громадян. У 241 р. до н. е. в битві при Егатських островах флот Карфагена знищили, подальша боротьба за Сицилію стала для Карфагена безцільною, тому було укладено мир.

КОНТРИБУЦІЯ — грошове відшкодування переможцю.

За угодою, Рим ставав володарем Сицилії. Карфаген мав сплатити **контрибуцію** — 3200 талантів срібла (84 тонни) та повернути полонених без викупу. Невдовзі після укладення цього миру Рим самочинно прибрав до рук Сардинію та Корсику. Так утворилися перші заморські володіння — колонії Римської держави. *Так у результаті Першої Пунічної війни Рим перетворився на сильну державу Середземномор'я.*

2. Похід Ганнібала в Італію

Карфаген був переможений, але не знищений. Він швидко відновив сили й готувався до нової війни. Продовження боротьби було неминучим, бо залишалися суперечності між суперниками. Гамількар Барка готував армію до війни в Італії, справедливо вважаючи, що перемогти Рим можна тільки на його землі. Для відкриття сухопутного шляху армії потрібно було підкорити в Іспанії племена іберів. Та під час боротьби з ними Гамількар загинув.

Армію очолив його син — талановитий полководець **Ганнібал (247–184 рр. до н. е.)**. Ще в дитинстві він присягнув батькові, що до кінця життя не припинить боротьби з Римом, і до самої смерті залишився вірним цій обіцянці.

Перехід Ганнібала через Альпи

Війна розпочалася на іспанській землі — облогою та взяттям міста Сагунта, яке було союзником Риму. Загарбання Сагунта стало для Риму приводом оголосити війну Карфагену. Розпочалася **Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.)**.

Ганнібал без зволікань пройшов з військом через Південну Галлію (південь сучасної Франції), перетнув Альпійський хребет і опинився на

півночі Італії. Невдовзі він завдав поразки римлянам біля р. Тицини (218 р. до н. е.). Ще переходячи через Альпи, Ганнібал втратив дві третини армії, але за час короткого перепочинку на землях галльських племен, одвічних ворогів Риму, поповнив військо з їхнього числа.

У 217 р. до н. е. на берегах Тразименського озера потрапила в пастку й була розбита ще одна римська армія — на чолі з консулом Гаєм Фламінієм. Рішуча битва між цими ворогами відбулась у 216 р. до н. е. біля м. Канни. Могутнє римське військо — 80 000 воїнів — очолювали консули Гай Терренсій Варрон і Луцій Емілій Павел.

Маючи значну чисельну перевагу, римляни вдарили всіма силами в центр карфагенської армії. Але Ганнібал, майстерно керуючи військами, атакував з обох флангів і оточив римлян. Багато воїнів загинуло, на полі бою залишилося 50 000 полеглих римлян. Серед загиблих був і Луцій Емілій Павел, який застерігав проти битви. Варрон відступив разом із кіннотою, яка ледь урятувалася від повного знищення.

Із заціпеніння римлян вивів молодий Публій Корнелій Сципіон, син консула, якого розбив Ганнібал біля р. Тицини. Зібравши сили, Сципіон продовжив війну.

На допомогу Ганнібалові, також через Галлію й Альпи, вирушила ще одна армія — під орудою його брата Гасдрубала. Але у 207 р. до н. е. римляни знищили її. Сципіон переконав сенат, що лише перенесення війни на терени Африки змусить Ганнібала залишити Італію. У 204 р. до н. е. римляни висадилися на землі Карфагена й **суфети** відкликали Ганнібала з Італії.

СУФЕТИ — вищі державні посади в Карфагені; на них обирали щорічно двох осіб.

В Африці, біля міста Зама, у 202 р. до н. е. сталася битва римлян з карфагенянами. Попри майстерність Ганнібала Сципіон розбив його. Уперше й востаннє Ганнібал зазнав поразки. Сили Карфагена були вичерпані шістнадцятирічною війною.

У 201 р. до н. е. вороги уклали мир. Карфаген мав знищити весь свій флот. Карфагеняни вивели на рейд 500 кораблів і підпалили. Тепер Карфаген мав сплатити контрибуцію — 10 000 талантів (270 тонн) срібла протягом 50 років. Йому заборонили без дозволу римського сенату вести будь-яку війну.

У результаті перемоги в Другій Пунічній війні Рим здобув нові заморські території — Іспанію та Північну Італію. Відтепер він став повним господарем на Західному Середземномор'ї, не маючи тут жодного суперника.

3. Знищення Карфагена

Незважаючи на переможні війни, Рим не міг відчувати себе впевнено, поки існував Карфаген. Ця морська держава, немов казкове створіння, швидко поставала з руїн.

Якось один із римських сенаторів, **Марк Порцій Катон** (234–149 рр. до н. е.), якого прозвали Цензором за його непримиренність і твердість у переконаннях, побував у Карфагені й побачив, що той майже цілком відновив сили. Відчувши нову небезпеку для Риму, Катон після повернення додому став палко закликати до нової війни. Відтоді до кінця життя всі промови на будь-яку тему він завершував словами: «А Карфаген має бути зруйнований». Катон помер у 149 р. до н. е., у той час, коли римські війська сідали на кораблі для відплиття в Африку.

Сенат оголосив Карфагену війну під вигаданим приводом. Розпочалася **Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.)**.

Вона тривала на території Карфагена. Усі міста й поселення карфагенян були розташовані на узбережжі, тому римська армія, не натрапляючи на серйозний опір, швидко захопила територію держави й обложила Карфаген.

Населення міста рішуче готувалося до оборони. Зброярі кували мечі й панцирі; жінки відрізали коси, з яких сплітали канати для бойових металевих машин. Несподівано римляни почали зазнавати невдач. Спека виснажувала солдатів, спалахнули хвороби, дисципліна знизилася. А тим часом карфагеняни робили вдалі вилазки. Вони наwerbували за межами міста нову армію. Справи римлян погіршилися.

Сенат, занепокоєний становищем під Карфагеном, поставив на чолі війська Публія Корнелія Сципіона Молодшого — внука колишнього переможця Ганнібала. Видатний полководець і талановитий дипломат Сципіон Молодший налагодив справи, поліпшив дисципліну. Він розбив військо карфагенян і в 146 р. до н. е. розпочав облогу. Коли римляни вдерлися в місто, бої тривали на вулицях, навіть на дахах палаючих будинків. Шість днів билися карфагеняни. Сципіон, керуючи штурмом, зовсім не спав. Місто було взято і, за наказом сенату, зруйновано вщент.

ПРОВІНЦІЯ — підкорена країна, управителів якої призначав сенат.

Унаслідок Пунічних війн держава Карфаген припинила своє існування. Рим перетворився на повного володаря Середземномор'я, державу, яка мала значні заморські території — провінції.

4. Війни II ст. до н. е. та утворення нових провінцій

Римська держава активно втручалась у справи сусідніх народів, нахабно підкоряючи їх власній волі.

Під час війни з **Ганнібалом** йому обіцяла свою підтримку Македонія, але Рим розпочав **Першу Македонську війну** (215–205 рр. до н. е.), і македонці не відправили до Італії військо. Римляни ж вирішили помститися союзникам Карфагена.

Римське військо під командуванням Тита Квінкція Фламініна висадилось у Греції. Розпочалася **Друга Македонська війна** (200–197 рр. до н. е.). У битві під Кіноскефалами в 197 р. до н. е. македонців було розбито, країну позбавлено влади над Грецією. Замість Македонії прийшов новий господар — Римська держава. У 133 р. до н. е. була утворена провінція **Азія**.

Македонія не змиралася з поразкою від Риму. Невдовзі розпочалася **Третя Македонська війна** (171–168 рр. до н. е.). Тепер уже цар Македонії Персей добре підготувався до війни і завдавав римлянам поразку за поразкою. Він сподівався на союз із грецькими полісами, але римлянам удалося розколоти єдність еллінів. Македонія залишилася наодинці з Римом. У 168 р. до н. е. римська армія на чолі з консулом Емілієм Павлом розгромила македонську фалангу в битві під Підною. Македонія втратила незалежність.

Волелюбний грецький народ ще раз спробував відвоювати свободу. У 149 р. до н. е. в Елладі спалахнуло антиримське повстання. Держави Ахейського союзу разом із Македонією пішли війною на Рим, але в битві біля Істма зазнали поразки. **У 147 р. до н. е. Греція і Македонія були перетворені на провінцію Македонія.** У 146 р. до н. е., одночасно зі знищенням Карфагена, консул Луцій Мумій зруйнував квітуче грецьке місто Коринф. Сотні витворів мистецтва з Коринфа заповнили маєтки римської знаті. Тисячі коринфян було продано в рабство.

Рим протягом II ст. до н. е. утворив кілька нових провінцій: Далеку та Ближню Іспанію (197 р.), Македонію (147 р.), Африку (146 р.), Азію (133 р.) і Нарбонську Галлію (120 р.). *Поступово Рим став величезною державою, яка розкинула кордони на всіх берегах Середземного моря.*

Для управління провінціями сенат призначав **проконсулів**, чи **преторів**. Управителі мали цілковиту владу над підкореною країною й відповідали за порядок на її території, збирання податків з населення.

Провінції перетворилися на джерело збагачення римської знаті й держави. Проконсули безжально грабували місцевих жителів, не гребуючи хабарами та лихварськими оборудками, хоча закон їх і забороняв. Оскаржувати дії управителів можна було лише після закінчення їхніх повноважень, але суддями були такі ж самі римські багатії. Вони майже не розглядали ці скарги.

Провінції поставляли ювелірні вироби, сировину, золото, витвори мистецтва, продукти харчування, а також рабів. Усі ці багатства здобували ціною крові римлян, які платили своїм життям у війнах за нові території.

Ростральна колона (від «ростра» — носова частина корабля), на якій розташовані носові частини захоплених кораблів

ПРОКОНСУЛ, ПРЕТОР — намісник провінції, що призначався сенатом із колишніх консулів.

1. Які головні причини Пунічних війн? 2. Розкажіть про плани Ганнібала в Другій Пунічній війні. 3. Чим завершилася Третя Пунічна війна? 4. Чому Рим прагнув не просто перемогти, а цілком знищити Карфаген? 5. Виберіть із тексту параграфа географічні назви та покажіть їх на картосхемі.
6. Знайдіть у тексті параграфа імена римських полководців і поясніть, що означає кожна частина імені. 7. Відгадайте: **а)** ім'я полководця, який програв єдину битву в житті; **б)** хто мріяв зруйнувати Карфаген, а хто здійснив цю мрію? 8. Якими були наслідки Пунічних війн для Риму та всіх країн Середземномор'я? 9. Намалуйте на дошці схему битви при Каннах. Розкажіть про битву від імені одного з її учасників.

*Навчальний матеріал «Римська армія»
подано для ознайомлення на розсуд учителя.*
Посилання <https://is.gd/fvWNI3>

або QR-код

§ 36. Римське суспільство в середині III – середині II ст. до н. е.

1. Соціальний устрій та організація влади за часів «золотої доби» Римської республіки

«Золотою добою» Римської республіки називають період від середини III до середини II ст. до н. е. Це був час найвищого розквіту могутності Римської держави. Рим успішно завойовував сусідні держави. Він став насправді *Середземноморською державою*. Його легіони не знали рівних собі воїнів у стародавньому світі.

ПЛЕБС — незнатне трудове населення Римської держави.

Успішні завойовницькі походи збагатили Римську державу та знать, але все має зворотний бік. Селяни бідували. Солдати в походах розучилися працювати і через це змушені були продавати землю багатіям, разом з нею втрачаючи право служити в армії. Однак громадянами вони таки залишалися, відповідно й брали участь у коміціях, виборах до магистратів. Римська знать залежала від настрою **плебсу**. Вона всіляко заgravала з громадянами, які не хотіли працювати, а були дармоїдами в державі. Вони жебракували, скупчуючись у місті сотнями тисяч, їхнє невдоволення загрожувало заворушеннями чи навіть повстанням.

Патрицій

Римлянин

Римлянка

Плебеї

Щоб утримувати плебс у покорі, знать надавала йому пільги, виділяла безкоштовно хліб, влаштовувала свята й видовища на зразок битв гладіаторів. Натовпи нероб вешталися Римом, хапаючи подачки від багатіїв, наймаючись за безцінь на будь-яку роботу, продаючи голоси на виборах і прагнучи тільки «хліба й видовищ».

Такий прошарок називається **люмпени** (злидні). Через злиденне життя ці люди ставали вкрай продажними, втрачали сумління, гідність, за платню були готові на будь-який злочин.

2. Права та обов'язки громадянина

Вільних римлян — багатіїв та бідноту — вважали римськими громадянами. Проте обсяг громадянських прав вони мали різний. Тепер плебеями називали всіх, хто за соціальним станом був нижче від вершників. У римському суспільстві вся повнота влади належала аристократії. Її інтереси продовжував захищати римський сенат, який фактично правив самостійно. На державне управління значно впливав стан

вершників. Їх обирали сенаторами, консулами, які належали до вищого прошарку римського суспільства. Незнатні римляни фактично поступово втратили вплив на державні справи. Вони ще збиралися на народні збори, голосуванням ухвалювали рішення, але сенат дедалі менше брав їх до уваги.

Щороку народні збори обирали магістратів — вищих урядових осіб. Римські люмпени охоче голосували за тих кандидатів, які дорожче заплатили за їхні голоси.

Римські консули володіли вищою виконавчою владою. Слова «виконавча влада» означають, що консули мали право на дії, спрямовані на захист держави. Але ухвалювати закони консулам не дозволяли. Поряд із консулами виконавчу владу здійснювали цензори та претори. Ці три магістратури були вищими урядовими посадами. Наступними за почестями стали посади народних трибунів. Вони володіли правом контролювати рішення сенату та будь-кого з магістратів. Поряд із ними діяли нижчі магістратури, які відали окремими галузями державного управління. Серед них виділялися еділи, управителі. Подібні до сучасних міських мерів, вони відали порядком у місті, судовими справами, карбуванням монет. Квестори відали державною скарбницею. Посідати державні посади могли вихідці лише з римської знаті. Для плебеїв доступною лишалася тільки посада народного трибуна.

3. Політика і політики Римської Республіки

Римська знать «золотого віку» Римської держави впливала на державну політику через своїх представників, обраних до сенату та магістратури. Серед них часто були непересічні люди: видатні особистості, обдаровані полководці, дипломати. Саме вони відіграли особливу роль у політиці. Видатних полководців подарувала римському народові родина Сципіонів. Два її представники, які залишили глибокий слід в історії римської держави, мали однакове ім'я — **Публій Корнелій Сципіон**. Старший серед них, який жив у 235–184 рр. до н. е., переміг Ганнібала в Другій Пунічній війні й розбив його на землі Африки в битві при Замі в 202 р. до н. е. За це римський народ дарував йому почесний титул «Африканський».

Через 56 років його нащадок, Публій з роду Еміліїв, якого всиновили Корнелії Сципіони, розгромив Карфаген у Третій Пунічній війні й також отримав титул «Африканський». Тому за римськими традиціями цей молодший **Публій Корнелій Сципіон Африканський** (184–129 рр. до н. е.) зберіг у своєму імені приставку **Еміліан**, що означало «колишній Емілій».

Обидва Сципіони талановито й успішно здійснювали завойовницькі походи Римської республіки. Їхнім сучасником був ще один видатний римський аристократ — **Марк Порцій Катон** (234–149 рр. до н. е.). Він ревно захищав традиції римського суспільства, оскільки вважав їх основою добробуту та процвітання держави. Його енергійне і ревне виконання посади цензора римляни оцінили, дарувавши довічно приставку «Цензор» у кінці його імені. Незважаючи на неприємну, сварливу вдачу, цей аристократ заслужив повагу римлян непримиренністю та непідкупністю. Катон упродовж усього життя був непохитним ворогом впливу грецької культури на римське суспільство. Він вважав грецьку культуру джерелом зманіженості

та псування римської моралі — запоруки всіх римських чеснот і звитяги. Та наприкінці життя вивчив грецьку мову, щоби показати римлянам розум та освіченість. Саме цей Марк Порцій Катон Цензор ревно відстоював ідею остаточного знищення Карфагена і будь-яку свою промову закінчував вимогою зруйнувати вороже місто. Він помер того року, коли його мрія здійснилася: Римська держава почала проти Карфагена Третю Пунічну війну.

Римська знать ревно захищала інтереси держави, оскільки цілком розуміла, що ця держава є надійною захисницею її інтересів та влади.

1. Який період римської держави називають «золотим віком»? Чому?
2. У чому проявлялася могутність Риму за часів розквіту?
3. Розкрийте зміст поняття «плебс». Із кого складався плебс?
4. Хто належав до громадянського населення Риму?
5. Які права та обов'язки мали римські громадяни?
6. Назвіть видатних представників римської знаті. Чому вважаєте їх видатними?

§ 37. Римляни та їхнє життя

1. Римська релігія

Аполлон Бельведерський. Статуя Леохара. Римська копія

На вірування стародавніх римлян значно вплинула грецька релігія. Греки були язичниками. Римські боги спершу не були пов'язані в переказах з окремими силами природи. Але римляни піддалися впливові еллінської культури, і їхні боги стали багато в чому подібними до грецьких.

Так, Юпітер був схожим на Зевса, Марс — на Ареса, Венера — на Афродіту, Юнона — на Геру, Мінерва на Афіню. Римських богів так само, як і грецьких, поділяли на головних і другорядних.

Юпітер став богом неба й блискавок, **Мінерва** — богинею мудрості, **Венера** — богинею кохання й родючості, **Вулкан** — богом ковальства та вогню, **Аполлон** — богом світла, **Юнона** була покровителькою жінок і шлюбу, **Меркурій**, подібно до грецького Гермеса, — вісником олімпійських богів, покровителем мандрівників, торгівлі. **Нептун**, як і Посейдон, царював у морі, а **Діана**, як грецька Артеміда, була богинею полювання. На честь богів римляни влаштовували свята, які любило суспільство.

Завойовницькі походи римлян ознайомлювали їх із богами підкорених народів. Нових богів приєднували до традиційно римських. Численні раби, потрапляючи до нових римських господарів, зберігали пошану до своїх богів.

Визнання нових, заморських богів підірвало основи традиційної римської релігії. Бурхливі події громадянських війн, численні проскрипції привели до зміни традиційних вірувань. Поширилось уявлення про потойбічний світ, про блаженство в загробному житті. Люди втрачали впевненість у земному житті й шукали порятунку від страху, невлаштованості, страждань, постійного очікування смерті.

2. Життя столиці

У перші століття існування Рим не відзначався благоустроєм і красою, а був схожий на решту другорядних міст Стародавнього світу з непоказними одноповерховими будинками, брудними й захаращеними вулицями.

Із завоюванням елліністичних держав Рим потрапив під вплив передової елліністичної культури. У містах будували модні на той час базиліки, вулиці, на зразок грецьких, вимощували бруківкою.

Квартали бідноти забудовували багатоповерховими спорудами. Кімнати в таких будинках були без елементарних зручностей, їх здавали в оренду римським бідарям, умови життя яких у Римі були жалюгідними. Однак іншого притулку міський плебс не мав, тож біднота з усієї Італії скупчувалась у столиці. Удень і вночі на вулицях Рима стояв гамір, стукотіли бруківкою колеса возів та підкови коней.

Форум — центральна площа Рима. Сучасний вигляд

ТЕРМИ — лазні, якими користувався міський плебс. Римські багатії мали в будинках бальнеуми — банні приміщення.

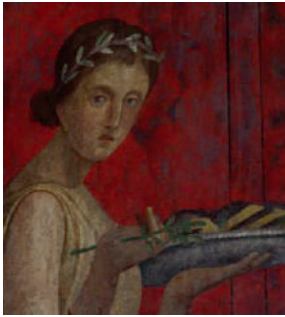
АТРИУМ — у давньоримських будинках — приміщення з освітленням через прямокутний отвір у стелі.

Квартали ж римських багатіїв були розташовані на **Палатинському пагорбі** — у місцевості з чистим повітрям. На гроші знатних і заможних громадян будували величезні чудові споруди громадського призначення — храми, портики, **терми**. Для загальних свят споруджували іподроми й цирки, на арені яких відбувалися кінні та колісничні перегони, гладіаторські бої. Центром політичного й громадського життя Рима став **Форум** — центральна площа, прикрашена базиліками, храмами та вівтарями. Тут проводили більшу частину дня заможні й знатні громадяни. Основні новини політичного й приватного життя можна було почути тільки на Форумі, де відбувалися народні збори, влаштовували торги та здійснювали суд.

2. Побут римських громадян, їхні звичаї і традиції

Вам пощастило, бо вас запросили бути гостем на бенкеті знатного римлянина. Ви можете взяти із собою свою «тінь». Так римляни казали, якщо хотіли запросити гостя не самого, а з його другом чи супутником. Візьміть із собою краще мене, а я допоможу вам зрозуміти те, що ви побачите.

Підходимо до місця. За дверима будинку раби візьмуть із ваших рук ручну поклажу, тут же ви залишите взуття. Далі йдіть, через невеличкий затишний двір до **атріуму** — зали-вітальні з мармуровою підлогою, посередині якої під прямокутним

Фреска з покоїв вілли в м. Помпеї

ПЕРИСТИЛЬ — внутрішній двір, оточений портиком.

Римське подружжя

отвором у стелі є басейн із прозорою водою. Тут вас огорне приємна прохолода, дуже доречна в спекотний день. А такі дні становлять більшу частину року.

Перед бенкетом раби допоможуть вам святково перевдягнутись і супроводять до **триклінію** (ідальні). Бенкетні столи, зіставлені літерою «П», накриті численними вишуканими стравами. За столами гості не сидять, а напівлежать на ложах.

У найперші часи існування Рима обід складався з двох-трьох страв, що приготувала господиня. Але разом з елліністичною культурою римляни запозичили побутові звичаї витонченого Сходу: на бенкетах стали пропонувати дорогі страви, що коштували як бойовий кінь. За рідкісну заморську рибину господар мав сплатити гроші, на які можна придбати неабиякий сільський маєток. Упродовж усього вечора в триклінії грали музики, майстерні танцівниці розважали гостей.

Однак друга половина будинку завжди була закрита для стороннього ока. Затінений дворик, **перистиль**, з клумбами вів у приватні покої. Тут минало життя римської родини. У бібліотеці, крім рукописів, зберігали коштовні вази, статуї, зазвичай привезені із завойованих країн. В епоху пізньої Республіки і Ранньої Імперії (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) у будинках появилися скляні вікна, опалення через керамічні труби, убудовані в стіни, якими передавали гаряче повітря. Звичайно, усе це було лише в багатіїв.

3. Римська сім'я та виховання дітей

Як вам уже відомо, залишки патріархальних відносин збереглись у римських звичаях. Суспільство було згуртоване в роди, які склалися з **фамілій**. Найшанованішим у фамілії був «*pater familias*» («патер фаміліас») — батько родини.

Із часів заснування міста протягом усього «царського періоду» батько родини мав право розпоряджатися життям і смертю своїх родичів, щоправда, це право рідко використовували. При народженні дитини її клали в пелюшках перед ногами батька. Якщо той брав немовля до рук, то давав усім зрозуміти, що визнає дитину своєю. Якщо батько зрікався дитини, її підкидали на сходи храму або на узбіччя дороги.

Упродовж життя діти підкорялися батькові в усьому. Дівчина, виходячи заміж, переходила в рід чоловіка й потрапляла під владу батька своєї нової родини.

До семи років дітей виховували вдома, тримали їх на жіночій половині, потім віддавали до школи. Там навчали історії, геометрії, літератури та музики. Від 14 років, після завершення початкової освіти, хлопчики вивчали філософію та красномовство. Після 18 років для молодих людей освіта закінчувалася. Але діти багатіїв зазвичай продовжували навчання в Елладі й Александрії в тамтешніх філософів.

Кожен юнак мав пройти обов'язкову десятирічну службу у військових таборах чи походах. Лише після цього він ставав повноправним римським громадянином. Жінки в римських родинах мали більшу свободу, ніж у грецьких. Матір у родині величали «матроною». Зазвичай дружини не обідали разом з чоловіками в триклінії, але мали право там бувати, а також вільно виходити на вулицю. До II ст. до н. е. побутувала така форма шлюбу, за якою дружина перебувала під цілковитою владою чоловіка. Згодом вона стала вільнішою, набула право на розлучення, але чоловік не був зобов'язаний ураховувати її інтереси в заповіті.

1. Розкажіть про забудівлю Рима. Де жили багатії, а де — біднота?
2. Розкажіть про освіту й виховання дітей у Римі.
3. Розкрийте роль Форуму в громадському житті Рима.
4. Яку роль виконував батько в римській родині?
5. Обговоріть з товаришами роль жінки в римському суспільстві.
6. Уявіть, що ви народились у родині римських багатіїв (бідняків). Розкажіть про будинок, у якому мешкаєте, про ваше навчання.

§ 38. Римська республіка в II–I ст. до н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Провінц	а) антимакедонське об'єднання грецьких міст у Пелопоннесі
2. Вето	б) титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул
3. Консул	в) право народних трибунів накладати заборону на рішення урядових органів
4. Ахейський союз	г) підкорена країна, управителів якої призначав сенат

1. Криза Римської республіки

Наприкінці II ст. до н. е. в Римі дедалі частіше почали відчувати ознаки наближення кризи республіканського устрою. Як ви пам'ятаєте, за формою політичної влади Рим був аристократичною республікою. Одночасно це був античний поліс. Колектив громадян у перші століття існування міста був невеликим, він становив кілька десятків тисяч жителів. За таких умов вони, мешкаючи поруч, знали один одного як сусіди. Урядовців щорічно переобирали Народні збори. Римляни добре знали тих, кого вони обирали. Їх не можна було заплутати, обдурити марними обіцянками перед виборами.

*Римлянин зі слугою
в Помпеї переходить
на другий бік вулиці*

Таке полісне державне управління було створено для керування невеликою територією, яку можна було б обійти пішки за день. Та згодом, після завойовницьких походів, територія держави поширилася. Тепер дістатися її віддалених кордонів можна було лише за місяці. Такою державою важко управляти урядовцям, яких обирали тільки на рік. За цей час магістрат ледь устигав належним чином вникнути в справи, а вже треба було передавати посаду наступникові. Політичний устрій для управління невеликим полісом уже не підходив для керування величезною державою.

До того ж у колективі громадян розпочалися зміни, які загрожували єдності. Ширшала прірва між багатіями (вершниками, сенаторами) і плебеями та люмпенами. Зростала кількість розорених селян, які переселялися до міста й ставали люмпенами. Отже, ситуація в державі загострилася, що призвело до вибухів невдоволення громадян та пролиття крові.

2. Суспільно-політична боротьба в Римі. Реформи братів Гракхів

Землі Італії обезлюдніли, римські багатії скупили величезну кількість ланів, які тепер обробляли раби. Безземельні селяни не мали права служили в армії, держава втрачала військову могутність. У суспільстві зростали суперечності, котрі загрожували кризою. Назривала потреба глибоких перетворень у землеволодінні, про які вже мріяли окремі аристократи, але поки що ніхто не наважився відкрито пропонувати нові закони, бо це зачепило б інтереси великих земельних магнатів.

Першими на захист римського плебсу стали двоє братів — **Тиберій** і **Гай Гракхи**, які походили зі знатного плебейського роду **Семпроніїв**. Старший брат, **Тиберій** у 133 р. до н. е. став народним трибуном. Він запропонував закон, за яким переділ землі забезпечував нею селян-бідняків, було заборонено мати понад 250 га землі, решту її держава мала викупити й роздати бідноті невеликими наділами. Проти Тиберія повстали всі великі землевласники, яких була більшість у сенаті.

Наближалось переобрання народних трибунів. Тиберій знову запропонував свою кандидатуру на вибори. Знать розуміла, що його можуть обрати, тож вирішила зірвати вибори. На зборах сенатори вчинили бійку й убили Тиберія та 300 його прибічників, а мертві тіла вночі скинули в Тибр.

Справу Тиберія продовжив його брат **Гай**. У 123 р. до н. е. Гая обрали трибуном, і він повернувся до закону про землю. Діяв обережніше: залучив на свій бік вершників, передавши їм судові справи про зловживання в провінціях. Більшість порушень була на совісті вершників, тому тепер вони могли не боятися судів. Гай Гракх зумів знизити ціни на хліб. Щоб надати бідноті змогу заробити, розпочалося будівництво доріг у всій Італії.

Успіх діяльності Гая Гракха був такий значний, що його переобрали в народні трибуни ще на рік. Але сенат почав рішуче протидіяти його перетворенням.

На початку 121 р. до н. е. на вулицях Рима зчинилися заворушення. Наймані вбивці полювали на Гая. Під час утечі, коли переслідувачі вже наздоганяли його, трибун звелів заколоти його своєму рабові. Той тремтячими руками встромив меч в груди пана, а потім на очах переслідувачів убив і себе.

Обидва шляхетних брати спробували реформами зупинити зростання майнової нерівності в суспільстві. Але загальмувати рух історії неможливо; Гракхи героїчно загинули, захищаючи інтереси римської бідноти. Уперше римська знать, перешкоджаючи реформам народних трибунів, порушила закони. Досі особи народних трибунів були недоторканими, ніхто не мав права навіть узяти їх під варту. Але Тиберія убив один із сенаторів, а Гай загинув, утікаючи від найманих убивць.

Поразка реформ Тиберія і Гая розхитала римську законність, прискорила зростання нерівності й загострила суперечності в суспільстві.

Але щоб зупинити ці небезпечні процеси в суспільстві, слід було припинити торгівлю землею. Це неминуче загальмувало б весь розвиток господарства в державі та призвело би до її відставання від сусідніх держав. Неминуче послаблений Рим, рано чи пізно, здолали б сусідні держави чи племена варварів. Рух історії управляється невідворотними закономірностями, які слід враховувати політикам та громадянам.

1. Чому римські селяни втрачали землю? **2.** Якою була мета реформ братів Гракхів? **3.** Чому реформи Гракхів зазнали невдачі? Чи могло статись інакше? **4.** Уявіть, що реформи братів Гракхів були успішно здійснені. До яких результатів це могло би привести? **5.** З яких причин політичний устрій Римської республіки перестав підходити до вимог управління державою?

§ 39. Руїнування та падіння республіканського ладу в Римі

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Консул	а) від латин. «справа народу», форма державного управління через урядовців, яких обрав народ
2. Республіка	б) найвища винагорода Римської республіки, урочистий проїзд полководця вулицями Рима в супроводі всього війська
3. Триумф	в) титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул

1. Диктатура Луція Корнелія Сулли

Початок I ст. до н. е. позначився загостренням боротьби між **оптиматами** та **популярами**. Консул Гай Марій, прибічник популярів, командував римським військом у війні з понтійським царем **Мітридатом VI (132–63 рр. до н. е.)**.

Один з оптиматів, Луцій Корнелій Сулла, відзначився в цій війні. Його обрали консулом у 88 р. до н. е., і він очолив армію. Але популяри, політичні противники Сулли, домоглись усунення його від командування. Сулла вдався до рішучих дій — з військом рушив на Рим і штурмом оволодів містом. Розпочалася боротьба проти Марія та його прибічників, у якій Сулла здобув перемогу.

ОПТИМАТИ — захисники інтересів аристократії.

ПОПУЛЯРИ — представники інтересів плебеїв, які бажали повернення реформ Граків.

Луцій Корнелій Сулла

ПРОСКРИПЦІЇ (від латин. «згідно із записом») — страта осіб, зазначених у списку.

За правління Сулли значно зміцніли позиції аристократії. Коміції та трибуни були позбавлені будь-якої влади. Єдиним державним органом залишився сенат, оплот аристократії. Але політика Сулли в інтересах маленької групи рабовласників зазнала невдачі, тому в 79 р. до н. е. диктатор склав повноваження. Самоусунувшись від влади, він подався до одного зі своїх розкішних маєтків, де невдовзі помер.

2. Повстання Спартака

Спартак

Лише в Римі були особливі раби — гладіатори. Добре навчені володінню зброєю, вони розважали глядачів у цирках смертельними двобоями. У **74 р. до н. е.** спалахнув заколот гладіаторів. Під проводом **Спартака**, фракійця за походженням, повсталі подалися на гору Везувій. До них приєднувалися все нові й нові загони рабів-утікачів. Спартак сформував за римським зразком армію, організовану та дисципліновану, і розпочав проти Риму війну. Армія повсталих поступово зростає до 70 тисяч вояків — умілих, добре організованих бійців. Спартак задумав вивести товаришів з Італії через Альпи й відпустити їх у рідні землі. Це йому майже вдалося. Завдаючи поразки державним військам, які виступили проти нього, Спартак звільнив шлях на Альпи.

Однак армія його не захотіла залишити Італію, мабуть, заради помсти гнобителям і багатой здобичі. Спартак розумів, що не переможе Рим, але не покинув товаришів. На повсталих рушили з різних боків три армії, які очолювали видатні римські полководці: Красс, Помпей і Лукулл. Спартак вирішив розбити їхні армії поодиноці, поки вони не з'єдналися. Він першим завдав удару військам Красса в **71 р. до н. е.** У шаленій битві армію рабів було розгромлено. Сам Спартак героїчно загинув, отримавши такі поранення, що після битви розпізнати його тіло було неможливо. Армії Помпея та Лукулла

винищили й полонили більшість спартаківців. Шість тисяч полонених Красс наказав розп'ясти на хрестах уздовж дороги з Капуї до Рима. Але залишки війська Спартака ще кілька років чинили опір. **Римська держава змогла знайти сили придушити повстання рабів. Рабовласницький лад у Римі на той час ще не вичерпав усіх можливостей для розвитку.** Красс і Помпей були обрані консулами на 70-й р. до н. е.

3. Перший тріумвірат

Як ми вже знаємо, військова реформа Гая Марія в 103 р. до н. е. зробила полководців впливовою силою в політичному житті Риму. Тепер став можливим союз трьох видатних римських полководців, який склався в **60 р. до н. е.** До нього увійшли **Гай Юлій Цезар, Марк Ліциній Красс і Гней Помпей.**

В історії цей союз отримав назву **Перший тріумвірат.** Кожен із союзників прагнув своєї мети й допомоги товаришів у її досягненні. Зокрема, Помпей і Красс посприяли Цезарю стати консулом, а він домогся від сенату законів у інтересах тріумвірів. Відтак Цезар став претором провінції Нарбонська Галлія, де розпочав десятирічну війну і підкорив Галлію (нині — Франція, Бельгія, Нідерланди та частина Німеччини).

Поки Цезар воював у Галлії, тріумвірат розпався. Красс вирушив у Межиріччя війною проти парфян і загинув там у 54 р. до н. е. Помпей фактично став диктатором Риму й політичним суперником Цезаря. *Між двома полководцями й державними діячами зростала ворожнеча, яка мала перейти у відкриту **громадянську війну.***

4. Установлення диктатури Гая Юлія Цезаря

Ситуація в державі значно загострилася, коли закінчився термін правління Цезаря в Галлії. Відбулося зіткнення інтересів окремих угруповань римської аристократії. Республіканський лад переживав гостру політичну кризу.

Юлій Цезар мав повернутися до Італії, розпустити на кордоні військо й приватною особою прибути до Рима та прозвітувати сенату. Політичні вороги на чолі з Помпеєм чекали цього, щоб віддати Цезаря під суд. Але той розумів, що такі події зруйнують його мрії про верховну владу. Тому він несподівано для всіх 10 січня **49 р. до н. е.** з одним легіоном перейшов кордон (р. Рубікон) і опинився на землях Риму. Це було порушенням закону й означало початок війни.

У серпні 48 р. до н. е. в битві під Фарсалом (Греція) Цезар переміг Помпея, який втік до Єгипту, сподіваючись знайти захист у Птолемея XII. Але на той час цар Єгипту вже помер, а за його трон сперечалися син і дочка — Птолемея XIII і Клеопатра. Переміг Птолемея XIII. Щоб не сваритися із Цезарем, він наказав убити Помпея.

Цезар, прибувши з військом до Єгипту слідом за Помпеєм, боровся за трон на боці Клеопатри. Під час війни Птолемея XIII загинув, а Клеопатру проголосили царицею. Цезар провів у Александрії кілька місяців, потім вирушив до Сирії проти сина Мітридата VI Фарнака, який зазіхав на римські володіння в Азії. Війна тривала сорок днів. Дуже швидко Цезар розбив Фарнака, про що відзвітував сенату в трьох словах: «Прийшов, побачив, переміг!»

ТРИУМВІРАТ — від латин. «союз трьох мужів».

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА — війна між громадянами однієї держави за владу.

Гай Юлій Цезар

ДИКТАТУРА — у Стародавньому Римі — надзвичайні повноваження, влада або період влади диктатора.

ПОНТИФІК — верховний жрець божества. Понтифіки об'єднувалися в найвищу жрецьку колегію в Стародавньому Римі (колегії понтифіків).

Плутарх про Цезаря — за посиланням

<https://is.gd/WwTwpr>

або за QR-кодом

Криза республіки в Римі досягла максимуму. Народовладдя зійшло нанівець. Настав час одноосібних **диктаторів**. Повернувшись до Рима, Цезар святкував чотири тріумфи: галльський, єгипетський, азіатський і африканський.

А в Іспанії тим часом зібралася армія на чолі зі синами Помпея — Гнеєм і Секстом. Цезар знову мав воювати. У 45 р. до н. е. біля міста Мунда відбулася битва. Переміг Цезар. Гней загинув, Секст врятувався і зник із виру подій. Громадянська війна закінчилася. Цезар залишився диктатором.

Ставши диктатором, Цезар обійняв кілька магістратур: народного трибуна, консула, цензора, претора. До того ж ще зі 63 р. до н. е. він був **верховним понтифіком** Риму.

У 44 р. до н. е. його було проголошено одвічним диктатором. Як цензор він мав право визначати склад сенату. Як народний трибун — накладати «вето» на декрети. Народні збори втратили силу, хоч їх і скликали час від часу. За кілька місяців Цезар здійснив реформи: упорядкував систему управління та збирання податків, збільшив кількість магістратур, що послабило роль кожної з них. У 45 р. він запровадив сонячний календар замість місячного, який було названо «юліанським». Прагнувши примиритися з противниками, Цезар підкреслював свою доброзичливість до всіх. Гасла «милосердя та злагода» він не-ухильно дотримувався: помилував ворогів, запобігав перед міським плебсом, щоб здобути його прихильність.

Але серед оптиматів проти Цезаря визривала змова більш як 60 сенаторів на чолі з Брутом і Кассієм. Змовники вважали, що Цезар становить загрозу для Республіки; варто його усунути й обрати на кожну магістратуру окремих осіб, як повернуться старі добрі часи розквіту. Заколотники неспроможні були зрозуміти, що республіканський лад вичерпав свої можливості. Криза Республіки полягала в тому, що Рим з невеликого полісу

перетворився на велику державу, яка володіла половиною світу, підкоривши інші народи.

Республіканська форма правління не відповідала такому становищу. Часи Республіки завершувалися. 15 березня 44 р. до н. е. під час засідання в сенаті заколотники вбили Цезаря на очах сенаторів.

1. Інтереси яких верств суспільства захищав Сулла? **2.** Чи прагнули повсталі раби повалити рабовласництво? Якою була їхня мета? **3.** До яких наслідків міг призвести таємний союз римських полководців? **4.** Назвіть дати початку та закінчення таких подій: а) реформи Гракхів; б) диктатура Сулли; в) повстання Спартака; г) Перший тріумвірат. **5.** Чому політичний союз Цезаря, Красса і Помпея був можливий тільки в I ст. до н. е.? Як він називався і на які сили спирався? **6.** З якої причини та з якою метою вбили Цезаря? Чи досягли заколотники цим убивством наміченої мети?

Вузлики на пам'ять «Стародавній Рим у VIII–I ст. до н. е.» — за посиланням

<https://is.gd/O7LDyC>

або за QR-кодом

Тема 5. ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ І РАННЯ ІМПЕРІЯ

§ 40. Встановлення імперії в Римі

1. Другий тріумвірат і загибель Республіки

Наступного дня після вбивства Цезаря сенат на засіданні залишив без змін усі його розпорядження, бо вони відповідали інтересам аристократії. Миський плебс, приваблений милостями Цезаря, розгнівано шукав заколотників, яким довелося утікати з Рима. Великого впливу набув вірний помічник Цезаря — **Марк Антоній**, який тепер став консулом. Невчасно для Антонія в Римі з'явився **Гай Октавіан**, юнак із патриціїв, якого Цезар усинив. Октавіан мав право на частку в спадщині Цезаря, але Антоній майже все загарбав сам. Спалахнула сварка, однак необхідність здолати убивць Цезаря змусила Марка Антонія і Гая Октавіана триматися разом.

У 43 р. до н. е. Марк Антоній, Гай Октавіан і Марк Емілій Лепід для боротьби за владу з республіканцями утворили новий політичний союз (**Другий тріумвірат**). Того ж року в битві під Філіппами (Македонія) республіканську армію було розбито, змовники Брут і Кассій загинули.

Несподівано на історичній арені з'явився Секст Помпей, син загиблого в Єгипті Гнея Помпея. Він переховувався в піратів після поразки біля Мунда. Секст Помпей зібрав на Сицилії армію й прагнув здобути владу над Середземномор'ям.

На Сицилії висадилась армія на чолі з Октавіаном і Лепідом і перемогла Секста Помпея, який утік до Малої Азії, де його вбили за наказом Октавіана. Протягом року загинули всі, хто брав участь у заколоті проти Цезаря.

Ставши володарями Риму, тріумвіри розпочали проскрипції проти своїх ворогів, за прикладом колишнього диктатора Сулли. До списків потрапили тільки ватажки заколоту, насправді ж було страчено набагато більше. Загинуло 2500 сенаторів, вершників, державних діячів, багатих людей. Чимало заможних за прихильність до республіканського ладу втратили майно, зокрема, славетний поет Вергілій.

Невдовзі тріумвірат розпався. Марк Емілій Лепід втратив владу. Октавіан і Антоній поділили Римську державу. Октавіан правив у західній провінції, а Антоній обрав східні території, одружився з Клеопатрою й облаштувався в Єгипті.

Але обидва правителі бажали для себе тільки цілковитої влади. Антоній та Октавіан розпочали війну. У морській битві біля мису **Акція**, що на сході Греції, у **31 р. до н. е.** Октавіан завдав поразки об'єднаному флоту Антонія та Клеопатри.

Наступного року Октавіан з військами висадився в Єгипті. Легіони Антонія вже не довіряли йому й перейшли на бік Октавіана. Антоній заподіяв собі смерть, те саме вчинила й Клеопатра, яка не бажала бути бранкою в тріумфальній процесії Октавіана.

Єгипет було перетворено на римську провінцію. Октавіан став цілковитим володарем величезної держави, яка охопила своїми кордонами всі береги Середземного моря. Республіканському ладові було покладено край. Настали часи імперії.

2. Римська імперія доби принципату Октавіана Августа

За правління Октавіана громадянські війни припинилися. Сенат, що був захисником Республіки, тепер радісно вітав одноосібного володаря, руйнівника республіканського ладу. Сенатори навперейми дарували Октавіанові почесні звання й титули.

*Імператор
Октавіан Август*

ПРИНЦЕПС — перший у списку сенаторів. Головував на засіданнях сенату і перший висловлювався.

ПРИНЦИПАТ — державний устрій у Стародавньому Римі, за якого зберігалися республіканські установи, але влада належала фактично принципсу.

ПРЕТОРІАНЦІ — солдати особистої охорони полководця, згодом — солдати привілейованої імператорської гвардії, яка брала активну участь у палацових переворотках.

АКВЕДУК — римський наземний водогін у вигляді жолоба на високих кам'яних підпорах.

БАЗИЛІКА — велика зала для судових засідань, ринкової торгівлі, дружніх зустрічей.

У 29 р. до н. е. Октавіан відсвяткував тріумф за перемогу в Єгипті й отримав від сенату та коміцій почесний титул імператора довічно. Усунувши із сенату прибічників Марка Антонія, він роздав легіонерам землі з конфіскованих маєтків політичних ворогів. У 27 р. до н. е. Октавіан удавано забажав відмовитися від влади. Та сенат, щоби догодити правителю, «наказав» йому залишитися володарем і дарував на все життя титул **Августа** (лат. «божественний», або «дарований богами»).

Отже, із 13 січня 27 р. до н. е. до смерті в серпні 14 р. н. е. Октавіан Август правив Римом згідно з постановою сенату. Офіційна посада Августа — **принцепс** сенату — надала назву формі його правління — **принципат**. Насправді **саме Октавіан став першим римським імператором, бо за його правління Римська держава перетворилася на імперію.**

Перебуваючи при владі, Октавіан Август прагнув зміцнити рабовласницький лад. Усіх рабів за його наказом було повернено господарям. За правом принцепса Август першим висловлював свою думку в сенаті. Призначення на посади залежали від власного розсуду та особистих симпатій принцепса. Головнокомандувач збройних сил Август тримав у руках усю військову й політичну владу в Римі. Октавіан Август дуже боявся повторити долю Юлія Цезаря, якого вбили за начебто прагнення до царської влади, тому всіляко маскував своє справжнє становище в державі. Він не відрізнявся від аристократів одягом, під тогою носив панцир і меч, бо остерігався замаху. Для своєї охорони Октавіан створив гвардію — **преторіанців** (9 когорт).

Щоб дати змогу заробляти плебсу, Август, за прикладом Цезаря, розпочав будівництво по всій Італії шляхів, **акведуків**. Рим прикрасили нові храми, **базиліки**, цирки, місто перетворилося на справжню столицю великої імперії.

Республіканський устрій, за якого влада належала обранцям народу, остаточно зник.

Тепер уся влада була надана верховному правителю, який мав титул імператора. Система державного управління була пристосована до величезних територій

імперії. Тепер посадових осіб не обирали, а призначали. Кількість сенаторів зменшилась із 900 до 600 осіб. Коміції лише обговорювали проекти законів, які пропонував правитель. Провінціями управляли **прокуратори**, котрих призначав Август. Їм надавали воєнну й адміністративну владу. Влада Октавіана спиралася на стан **вершників** — римських багатіїв, становище яких було найшанованішим у державі.

Октавіан Август не мав таланту полководця, але розпізнавав обдарованих людей, якими оточував себе. Тому всі «його» воєнні перемоги здобули інші командири. Тепер, ставши імператором, Август воював дуже обережно.

Хитрим поведженням Октавіан привабив до себе правителів сусідніх держав. Навіть парфяни на його прохання повернули прапори легіонів Красса, здобуті в 53 р. до н. е. Октавіанові вдалося приєднати до Риму землі в долині Дунаю, західну частину Піреней і землі германців до річки Альби (сучасна Ельба). Він також підкорив Аквітанію (у Галлії), яка від'єдналася після смерті Цезаря, створив нові провінції, зокрема Паннонію і Далмацію.

Окрім перемог, римляни зазнали кількох поразок. Так, у 6 р. н. е. під час повстання германців був розбитий легат Лолій. У 9 р. н. е. в Рим надійшла страшна звістка: вождь германського племені Арміній заманив три легіони намісника Квінтілія Вара в Тевтобурзький ліс і знищив їх. Август очікував великої війни, але загони германців, здобувши перемогу, розійшлися по домівках. Галлія залишилася покірною Римові. *У цілому ж правління Августа призвело до зміцнення рабовласницького ладу.*

ПРОКУРАТОР — управитель господарства; за часів імперії — урядовець, який відав податками, управитель імператорськими провінціями.

1. Поясніть зміст поняття «тріумвірат». 2. Коли склався Другий тріумвірат? Хто належав до нього? 4. Яка форма влади змінила диктатурі Цезаря? 5. Назвіть дати: а) початку громадянських воєн у Римі; б) правління Цезаря в Римі; в) установа імперії в Римі. 6. Хто такі преторіанці? Яке їхнє призначення? 7. У чому полягала політика Октавіана Августа?

§ 41. Римська імперія в I–II ст. н. е.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Імперія		а) воїн, солдат, який належав до найбільшого бойового з'єднання Стародавнього Риму
2. Легіонер		б) звання, надане комусь на знак визнання його заслуг, високого громадського становища тощо
3. Титул		в) загальнообов'язкове правило для громадян країни
4. Закон		г) держава, утворена з країн, які підкорила країна-завойовниця

1. Правління династій Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв

Октавіан Август, який належав до роду Юліїв (бо його всиновив Юлій Цезар), започаткував **династію Юліїв**. Після його смерті імператором став **Тиберій (14–37 рр.)**. Надзвичайно жорстокий і мстивий, він усе життя боявся замаху від сенаторів. За найменшою підозрою будь-хто, особливо із сенаторів, підлягав знищенню. За таких умов

дуже поширилися доноси. Тиберій ухвалив закон «Про образу величності», за яким карали кожного, хто зневажливо проказав хоча б слово про імператора. Такі безглузді вчинки Тиберія сильно розхитали його владу.

Серед сенаторів справді виникла змова, вони готували державний заколот, розпочалися бунти легіонів у Германії та Іллірії. Тиберій, ошаленівши від жаху, зосередив у Римі преторіанські когорти, збудував для них табір на околиці міста. Народні збори зовсім не скликав. Відтак сховався у своєму маєтку, де згодом і помер.

У 37 р. імператором було проголошено Гая Цезаря, якого всиновив Тиберій. Його батько Германік був військовим начальником, і майбутній імператор усе дитинство провів у таборах поміж солдатами. Легіонери дали йому прізвисько «калігула» (чобіток). Новий імператор правив лише чотири роки (**37–41 рр.**). **Калігула** влаштовував нескінченні свята і прийоми для міської бідноти задля її прихильності, іноді перевдягався рабом, тинявся вулицями й пиячив з люмпенами. Він швидко розтринькав гроші, які заощадив Тиберій.

Завдяки вилученню маєтків римської знаті Калігула прагнув відновити спустошену державну скарбницю. Аристократів і багатіїв піддавали страті за найменшим приводом, а їхнє майно потрапляло до рук імператора. Так не могло тривати довго — сенатори й офіцери вчинили заколот. Імператора було вбито в його палаці.

Преторіанці, які нищили, шукаючи вбивць імператора, в одній з кімнат знайшли під ліжком переляканого Клавдія, який був родичем Октавіана Августа. Як єдиного нащадка імператорського роду його проголосили імператором.

За часи правління **Клавдія (41–54 рр.)** система влади й управління зміцніла. Імператорська влада придушувала найменші спроби відновити республіканський лад. Розлючені сенатори не бажали миритися зі свавіллям Клавдія. Вони вже не прагнули відновити республіканський лад, а мріяли лише замінити Клавдія новим імператором.

Клавдія було отруєно, а імператором став усиновлений ним 17-річний **Нерон (54–68 рр.)**. Розбещений, вередливий, він більше цікавився поезією та театром. Державними справами переймалася його мати Агрипина, яка колись сприяла отруєнню Клавдія з метою відкрити шлях до влади сину. Нерон був не рідним сином Клавдія і не мав би права успадкувати його владу. Нерона прагнули контролювати його вихователь Сенека й Афраній Бур — командир преторіанців. Вони сподівалися, що Нерон буде слухняним. Певний час це їм удавалося. Поступово опікуни Нерона в боротьбі за владу знищили один одного: вбили Агрипину (58 р.), Афранія Бура (62 р.).

У 64 р. в Римі сталася пожежа, яка тривала шість днів. Половина міста згоріла дотла. Римом поповзли чутки, що місто було підпалено нібито за наказом Нерона, який хотів помилуватися видовищем. Щоб чутки вщухли, імператор піддав тортурам і стратам іноземців, шанувальників східних релігій, у тому числі християн.

У 68 р. проти Нерона спалахнуло повстання. Він утік і згодом укоротив собі віку, наказавши рабові вбити себе. Правління династії Юліїв-Клавдіїв завершилося.

Повсталі проголосили імператором **Сервія Сульпіція Гальбу** — представника римської знаті. Він прибув до Рима й відразу ж почав знищувати прибічників Нерона, відбирати дарунки, надані солдатам. Невдовзі розчарував прихильників, і в 69 р. його

вбили. **Отон**, який очолював змову, пробув імператором кілька місяців. Його легіони розбив легат Германії **Авл Віттелій**, який був при владі менше року. Місце його посів **Флавій Веспасіан (69–79 рр.)**. За його тривалого правління в імперії панував відносний спокій. Імператор налагодив відносини і зі своїм сенатом, і з сусідніми народами. Стриманість Веспасіана у витратах поліпшила фінансові справи держави.

Його син — **Тит Флавій (79–81 рр.)** продовжував політику батька, зміцнюючи владу в провінціях. Правління Флавія позначилося значним будівництвом у столиці. У серпні 79 р. в Італії сталося стихійне лихо — виверження вулкана Везувія. Загибло кілька квітучих італійських міст (Помпея, Геркуланум, Стаббії). Під час археологічних розкопок у XX ст. Помпея була звільнена з-під великого нашарування попелу й постала перед очима наших сучасників майже неушкодженою.

На троні Тита змінив його брат — **Доміціан (81–96 рр.)**, якого посадили на трон преторіанці. Доміціан спирався тільки на підтримку своєї гвардії, боявся заколотів і повстань. Боротьбу із сенатом за владу маскували святкуваннями в цирках, роздачею дарунків бідності та преторіанцям. Великі витрати спустошили державну скарбницю. Авторитет імператора похитнувся через воєнні невдачі. У 96 р. унаслідок сенаторської змови Доміціана вбили. З його смертю припинилася династія Флавіїв.

На початку нашої ери розпочався занепад рабовласництва. Праця рабів гальмувала розвиток техніки та господарства, що перешкоджало зростанню **продуктивності праці** — умови історичного розвитку.

Раби не були зацікавлені в результатах своєї праці. Усе, що вони виробляли, належало господареві. Тому раби прагнули завдати збитків панові: потайки псували знаряддя праці й вироби, калічили худобу тощо. Для контролю за ними були потрібні наглядачі, не залучені до праці, на їх утримання також необхідні кошти. Праця рабів стала не вигідною.

У пошуках виходу рабовласники прагнули економічно зацікавити рабів. Дехто надавав рабам землю, залишаючи їм певну частку виробленого продукту. Раби могли збудувати собі житло й вести господарство для власних потреб. Їх називали «рабами з халупами». У провінціях найманих робітників перетворювали на **колонів**. Іноді раби, які накопичили гроші у власному господарстві, могли купити собі волю. Тоді вони ставали вільними селянами або йшли в місто, щоб жити з ремесла чи торгівлі.

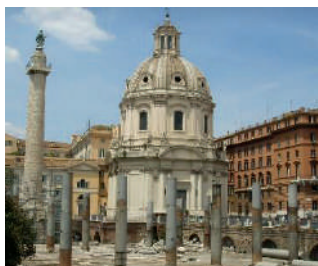
ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ — швидкість вироблення продукції виробниками.

КОЛОНИ — дрібні орендарі землі, які згодом ставали залежними, а потім кріпаками.

2. Династії Антонінів

Місце Доміціана посів найстаріший із сенаторів — **Марк Кокцей Нерва (96–98 рр.)**. Він припинив переслідування аристократів, покарав донощиків, наділив землею найбідніших громадян. Але його владарювання спричинило масове незадоволення армії. Тому він змушений був передати владу намісникові Германії — **Марку Ульпієві Траяну (96–117 рр.)**. Своєю політикою Траян прагнув підтримувати дружні відносини із сенатом, у якому тепер були представники не лише давньоримської,

а й провінційної знаті. Він поновив діяльність коміцій і підтримував авторитет магістрів. Його правління позначилося завойовницькими успіхами. У 106 р. Траян підкорив даків, розпочав війну з парфянами. В імперії запанував відносний спокій. Активно розвивалася торгівля, було відновлено мережу шляхів, припинилися доноси та конфіскації. Після смерті імператора в 117 р. сенат ще тривалий час згадував його правління. Імперія за часів Траяна вела завойовницькі війни чи не востаннє. Відтепер їй належало перейти до оборони проти наступу варварів.

Колонна Траяна в Римі. Сучасний вигляд

Марк Аврелій

Новий імператор **Публій Елій Адріан (117–138 рр.)** завершив війну з парфянами й домогся значних успіхів у завоюванні Британії. За часи його правління римляни спорудили в Британії величезний оборонний вал, залишки якого збереглися до наших часів (Адріанів вал). Оскільки він не мав дітей, то своїм наступником зробив Тита Аврелія Антоніна, який правив під іменем **Антоніна Пія (138–161 рр.)**.

У цей період війни тривали в різних прикордонних краях. У Британії римляни просунулися на північ від валу Адріана; на півдні здійснили походи в Мавританію. Було відбито також напади германських племен. У країні панували спокій і лад. Сенатори прозвали імператора Пієм — тобто «добročесним». Владу від нього успадкував прийомний син **Марк Аврелій (161–180 рр.)**.

Йому довелося вести напружену боротьбу на східних кордонах, зокрема в долині Дунаю, а також на півночі Італії та в Єгипті. Активна зовнішня політика імператора не заважала йому захоплюватися філософією. Своє життя імператор провів здебільшого у військових таборах. Коли в армії спалахнула епідемія чуми, Марк Аврелій перебував у прикордонній фортеці Віндобон (сучасний Відень). Захворівши на чуму, імператор помер у 180 р. Влада перейшла до його сина **Коммода (180–192 рр.)**.

Жорстока й підступна вдача нового імператора принесла багато страждань Римській державі. Повна протилежність своєму батькові, Коммод відзначався жорстокістю, прагнучи прославитись як боєць-гладіатор. Життя його минало серед утіх, розваг, марнотратства. Щоб зменшити незадоволення в армії, Коммод збільшив платню воюючим, однак це швидко вичерпало державну скарбницю. Коммод намагався виправити становище, відбираючи маєтки в багатіїв, але все було марно. У 189 р. в Римі спалахнули заворушення, розпочався голод. Під час заколоту 31 грудня **192 р.** імператора Коммода вбили. На цьому припинилася династія Антонінів.

Період відносного спокою Римської імперії завершився.

1. Що таке принципат? Яка різниця між принципатом і республікою? 2. Назвіть роки правління Августа. 3. Перерахуйте нові провінції, утворені за правління Октавіана. 4. Чим принципат Октавіана відрізнявся від диктатури Цезаря? 5. У чому полягають причини кризи рабовласницького ладу? Яких заходів уживали рабовласники для заохочення рабів до праці? 6. Хто належав до династії Антонінів? 7. Чим можна пояснити часту зміну імператорів при владі? 8. Якого імператора ви підтримували б, якби жили в Стародавньому Римі? Чому? 9. Якими були основні результати розвитку імперії в I–II ст.?

§ 42. Місто Рим і життя його мешканців

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Рукопис
2. Базилика
3. Бруківка

- а) велика зала для судових засідань, торгівлі, зустрічей
- б) дорога або вулиця (мостова), вимощена камінням
- в) пам'ятка стародавньої писемності

1. Місто Рим доби Імперії

Ми потрапили до Рима доби Імперії. На наших приладах позначено час 116 р. н. е. Початок II століття. Рим перебуває в найбільшому розквіті. Уже двадцять років править імператор *Марк Ульпій Траян*. Йому залишилося володарювати трохи менше року. Наступного 117 р. імператор залишить цей світ. «Він своє прожив» — так римляни сповіщали про смерть людини, уникаючи слова «смерть».

Римська імперія востаннє переживає період відносного порядку, веде успішні завойовницькі походи. Розвивається торгівля, по всій Італії будують нові дороги. Не чуто ні про які проскрипції, люди перестали боятися дня, що настає.

Рушаємо до центру. Впадає на очі, що в місті багато зелені. Дивно, але місто, де бруківкою вкрито майже кожний клаптик землі, має багато парків, садів, священних гаїв. У них потопають багаті будинки патриціїв — **домуси**, мармурові храми, колонади портики. Близько чверті території міста займають земельні насадження, це 450 га.

Через квартали проведено штучні водогони — **акведуки**, які на відстані десятків кілометрів забезпечують римлян чистою водою з гірських джерел. Майже на кожній вулиці є фонтан — у місті їх аж 1352. Римляни полюбують чистоту і часто відвідують громадські лазні — терми, яких побудували близько тисячі.

Якщо спробувати пройти будь-якою вулицею до кінця, нікуди не звертаючи, вона обов'язково виведе вас до того чи іншого **форуму** — великої міської площі. Їх у Римі дванадцять. Форум був відкритою територією, на якій споруджували храми (усього їх у Римі приблизно 100), тріумфальні арки, пам'ятники, **базилики** (великі зали для громадських зібрань або навпаки, приватних зустрічей).

Ідемо кризь потік людей, що переповнює вулицю. В очах майорить від скупчення городян в одязі всіляких фасонів: чоловічі туніки, довгі та короткі, жіночі **палли** — верхній одяг, під який надягнута **стола**, довга сорочка з тонкої тканини.

Звісно, знатні жінки й чоловіки, особливо сенатори, не ходять вулицями пішки — їх несуть у ношах під навісом — балдахіном. Такі ноші називають **лектіками**. Того, хто

сидить на ношах, майже не видно: від допитливих очей вуличної черні пасажир завішений тканиною. Лектіку зазвичай супроводжують раби та слуги.

Куди всі поспішають? Усі перехожі прямують в одному напрямку — кудись до центру міста. Напевне, поспішають на якийсь свято. Будуть видовища, розваги, може й гладіаторські ігри (так називали криваві бої для розваги простого люду) чи перегони колісниць. Тоді треба поспішати. Хоча великий цирк вміщує 400 тис. глядачів, місць все одно вистачає не всім. А якщо відбудуться бої гладіаторів — тоді нам до цирку Флавіїв — до Колізею. Він може вмістити 50–70 тис. глядачів.

2. Повсякденне життя римлян

На відміну від римської знаті, римський плебс — прості люди, ремісники, торговці, міняли, лихварі, жили в **інсулах** — будинках на три-чотири поверхи. Житло в Римі коштувало вчетверо дорожче, ніж у всій Італії. Ті, хто мав гроші, оселялися на другому поверсі, у квартирах на дві-три кімнати. Сюди навіть воду подавали. Біднота мешкала на верхніх поверхах у задушливих кімнатах. Кожна родина займала кімнату з виходом у спільний коридор. Вхід зазвичай завішували тканиною. Посеред кімнати на кам'яній підлозі на вогні готували їжу. Поміи виносили до стічних канав.

Римляни прокидалися рано. Першими — раби, яких у кожній забезпеченій родині налічувалося не менше п'яти-шести. Після ранкового вмивання та сніданку чоловіки виходили з дому: у справах, за покупками або в терми.

КЛІЕНТИ — **незаможні громадяни, які прилаштовувалися під покровительство римських аристократів і багатіїв.**

Клієнти поспішали до своїх патронів (покровителів): слід було улестити їх, прислужитися. Можна було отримати подачку — монети чи хлібину. Пересічні городяни жили незаможно, тому не гребували роздачами з боку патронів або держави. Життя простого люду було монотонним. Якщо передбачалися свята, обряди, видовища — усі римляни хотіли потрапити до храмів, цирків, щоби побачити події.

Усі — багатії та міський плебс, забезпечували себе працею рабів. Багатство Римської держави створювали раби та підкорені народи. Серед вільних людей були, звісно, ті, які займалися фізичною працею. У самому Римі до них належали ремісники, слуги. За межами міста це були селяни, наймити.

Громадяни вважали за честь віддано служити державі. Римляни були переконані, що самі боги сприяють успіхам їхньої держави. Рим обраний для того, щоб завоювати всі країни світу й забезпечити там порядок, спокій і процвітання. Тому всі народи мають почуватися щасливими, побачивши римлянина. Усе римське суспільство, усю Римську державу можна порівняти з павуком-велетнем, який висмоктував кров із підкорених народів.

1. Уявіть, що ви потрапили в гості до римлян — сестри й брата, батьки яких: а) незаможні; б) заможні. Поділіться своїми враженнями від їхнього житла.
2. Хто з вільних римлян займався фізичною працею? Опишіть розпорядок дня такого римлянина.
3. Уявіть, що ви потрапили до Стародавнього Рима. Що насамперед вам захотілося побачити? Чому?
4. Складіть коротку розповідь про враження від прогулянки стародавнім Римом.

§ 43. Виникнення християнства

1. Початкова історія християнства

Могутній Рим немовби в міцних лещатах тримав у покорі завойовані народи. Будь-які спроби звільнитися від римської влади зазнавали невдачі. Численні народи стогнали під ярмом не лише римських завойовників, а й власних гнобителів.

Поступово втрачаючи віру у визволення власними зусиллями, пригноблені народи дедалі більше сподівалися на порятунок від надприродної сили, тобто від Бога. Знедолені чекали встановлення царства справедливості, але минав час, а жодних змін не відбувалося. Усі тогочасні релігії не давали людям такої надії.

Урешті в I ст. н. е. утворилася нова релігія, що сповідувала віру в одного Бога — справедливого й милосердного, єдиного для всіх, який мав прийти на землю. Вона отримала назву **«християнство»** й проповідувала ідеї добра, милосердя та любові.

2. Ісус Христос

У I ст. н. е. народи східних провінцій Риму склали перекази про те, що Бог уже був на землі, але люди його не впізнали. Він з'явився в Іудеї як дитина, народжена в пересічних людей — теслі Йосифа та його дружини Марії. Дитина на ім'я **Ісус** відрізнялася від решти дітей глибиною розуму, незвичними вчинками.

Тридцятирічний Ісус подався мандрувати. Зустрівши на березі річки Йордану проповідника Іоанна, Ісус прийняв від нього хрещення й почав проповідувати серед іудейського люду ідеї справедливості та милосердя, які виявилися незвичними, не всі були спроможні їх зрозуміти. Нові моральні засади бентежили, зачаровували й приваблювали бідняків і рабів. З волі іудейських священників, які бачили в Ісусі суперника, його віддали на суд за нібито підбурювання проти Риму. За наказом прокуратора Іудеї Понтія Пілата Ісуса розіп'яли на хресті.

Але послідовники Ісуса не зреклися його. Вони розповідали всім, що на третій день після страти Ісус з'явився перед ними живий і пообіцяв повернутися на землю, щоб установити царство справедливості. Минали роки, повернення Ісуса чекали всі, хто вірив у його вчення.

Оповіді про життя й смерть Ісуса були записані в різних варіантах. Його учні написали **Євангелія**. Крім цього, у країнах Східного Середземномор'я та в самому Римі виникли записи численних висловів і заповітів Ісуса до людей. Усі, хто вірив у вчення Ісуса, вважали, що він є **Христос** — посланець Бога, Його Син. Тому віра в Христа дала назву всій релігії — християнство.

Священною книгою християн була і є **Біблія**, що проповідує основний зміст християнської релігії. Детальніше про зміст Біблії, про тексти в ній, ви дізнаєтеся на уроках літератури в старших класах.

Ісус Христос

ЄВАНГЕЛІЄ (від грец. «добра звістка») — священний текст християн, оповідь про життєвий шлях Ісуса Христа.

ХРИСТОС (від грец. «посланець Божий», від іуд. «Месія») — Син Божий, який заради спокути людських гріхів прийняв смерть на хресті, потім воскрес і знісся на небеса.

БІБЛІЯ — СВЯЩЕННА КНИГА ХРИСТІЯН

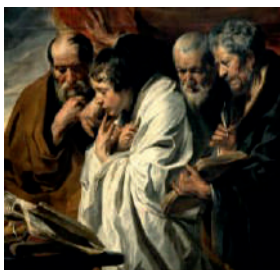
СТАРИЙ ЗАВІТ XIV–II ст. до н. е.

1. Закон (Тора), або П'ятикнижжя Мойсея.
2. Пророки.
3. Писання

НОВИЙ ЗАВІТ друга пол. I ст. – поч. II ст.

1. Євангелія.
2. Діяння.
3. Послання.
4. Апокаліпсис

3. Перші християнські громади

Чотири євангелісти:

Матвій, Марк, Лука, Іоанн

СОБОР — зібрання вищих християнських священників.

АПОКАЛІПСИС — складова Біблії; одкровення Іоанна Богослова.

ІУДАЇЗМ — давньоєврейська релігія, віра в бога Яхве.

ПАПА — глава християнської церкви; найперший християнський священник, архієпископ міста Рима.

Так було узаконено Новий Завіт. Нова релігія виникла і формувалася в середовищі, де панував **іудаїзм**, тому в християнстві збереглося багато елементів іудейської релігії. Але вони не мали суперечень. Саме тоді Старий Завіт (основи іудаїзму) і Новий Завіт (основи християнства) поєднали у священну книгу — Біблію.

Християнські громади об'єдналися в релігійну організацію — християнську церкву, на чолі якої стояв архієпископ Рима (глава християнської общини) — **Папа**.

1. Коли виникло християнство?
2. Чим християнство приваблювало людей?
3. З яких частин складається Біблія?
4. Як римська влада спершу ставилася до християнства? Чому?
5. У чому секрет поширення християнства серед народів Азії та Європи?
6. Чому Рим визнав християнство як державну релігію? Коли це відбулося?
7. Зіставте християнство та релігії стародавніх римлян, греків (кількість богів, потойбічне життя, моральні засади тощо).

Ідеї християнства приваблювали тисячі людей. У багатьох містах Римської імперії прибічники Христа стали створювати численні громади християн. Цей процес значно прискорювався тим, що християнська релігія не визнавала відмінностей між людьми за національністю, походженням, майновим станом.

Згодом нова релігія потрапила до самого Рима, де також виникли християнські громади. Імператорська влада в Римі та провінціях активно боролася з християнами: прибічників нової релігії кидали до в'язниці, страчували, віддавали на розтерзання диким звірам за дла розваги глядачів у цирках. Найбільших переслідують християнство зазнало за правління Діоклетіана.

Але християнство попри все поширювалося й заволоділо свідомістю людей. Змінилось і ставлення влади до християнства. Імператор Константин у 313 р. оголосив його державною релігією. У 325 р. у місті Нікеї (Мала Азія) зібрався Перший Вселенський **Собор**. На ньому дібрали священні тексти, що відповідали новій релігії, і оголосили їх єдино правильними. До них віднесли чотири Євангелія, Послання апостолів, описи їхніх діянь і **Апокаліпсис**.

Вузлики на пам'ять «Падіння Республіки та Рання Імперія» — за посиланням

<https://is.gd/aDxX>

Тема 6. ПІЗНЯ РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 44. Римська імперія в II–III ст.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Когорта		а) нові суспільні відносини, які передбачали експлуатацію не рабів, а залежних селян;
2. Варвари		в) загін війська, що становив десяту частину легіону;
3. Феодальні		г) так еллини називали всіх нееллінів, відносини а також на- роди, що поступалися їм у суспільному розвитку.

1. Кризові явища в Римській імперії

Основою економіки Римської імперії була рабська праця. У II–III ст. в ній розпочався глибокий занепад, остаточно загальмувався розвиток техніки і господарства.

Раби не могли забезпечити подальшого зростання продуктивності праці. Єдиним засобом порятунку було використання у виробництві праці вільних найманих робітників і середніх землевласників. Однак більшість із них розорилася й утратила землю, перетворившись на люмпен-пролетаріат. Держава утримувала чимало таких нероб, їм щодня роздавали продукти, які виробили раби. Економічне становище імперії різко погіршилося, але плебс це не обходило. Вони бажали тільки «хліба та видовищ». У III ст. Римську державу охопила глибока **економічна криза**.

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА — глибокий розлад господарства.

Колонами в Римі ставали вільні селяни й робітники, які брали в оренду землю у рабовласницьких маєтках. Дуже швидко вони заплутувались у боргах і ставали залежними від орендодавців. Криза III ст. болісно відбилася на їхніх господарствах. Колони втрачали право переселятися й ставали додатком до маєтку, частиною робочої сили на рабовласників. У надрах рабовласницького ладу поступово формувалися початки *феодальних відносин*. Це поняття вам траплялося, коли вивчали Стародавній Китай.

2. «Солдатські» та «сенатські» імператори

Звичай імператорів у Римі проголошував сенат («сенатські» імператори). Унаслідок економічної кризи влада імператорів значно послабилася, змови та державні заклоти стали звичною справою. Після вбивства **Коммода** в Римі було одночасно проголошено кілька його наступників. У самому Римі це був **Пертинакс**, а потім **Дідій Юліан**; стати імператором також забажав командир сирійських легіонів **Нігер**, у Британії на цей титул зазіхав **Клодій Альбін**.

Дунайська армія проголосила імператором свого командира — **Септимія Севера**. Саме він захопив владу в Римі й правив 18 років (**193–211 рр.**). Вдячний імператор обдарував солдатів, які посадили його на трон. Він також розформував преторіанські когорти, бо вони становили загрозу для імператорської влади.

Септимій Север значну увагу приділяв зміцненню кордонів і впорядкуванню фінансових справ. Перед смертю він заповідав синам: «Дружіть між собою. Збагачайте солдатів і не звертайте увагу на інших». Його наступниками стали два сини — Гета й Аврелій Антонін на прізвисько **Каракалла**. Убивши брата, він захопив владу, винищив суперників і ворогів, відтак вирушив на дунайський кордон, готуючись до нових завоювань. Своє правління провів переважно у війнах на східних територіях.

Підготовка до походу на парфян була перервана у 217 р. убивством імператора, яке здійснив командир варті **Марк Макрін**. Він і став наступним правителем, який започаткував низку «солдатських» імператорів (їх поставили при владі легіони).

3. Вторгнення варварів

Через економічну кризу значно послабилася воєнна могутність імперії, особливо захист кордонів. Відчувши це, численні племена варварів почали активно нападати на римські землі з метою загарбання території та здобичі.

На імперію з північного сходу насувалися германці, сармати, готи, зі сходу — перси. Римська імперія опинилася в оточенні. Могутня колись держава змушена була тепер перейти до оборони. Але сил не вистачало, іноді імператори відкуповувалися від непроханих гостей золотом і коштовними дарунками.

У IV ст. Римська імперія остаточно перейшла до оборони. Збираючи рештки військових сил, вона з напруженням утримувала території, поступово втрачаючи свої завоювання. Водночас у Римі тривала боротьба за владу.

1. Назвіть причини економічної кризи II–III ст.
2. Хто такі колони? Чим вони відрізняються від рабів із халупами?
3. Розкрийте поняття *люмпен-пролетарі*, *феодальні відносини*.
4. Що таке правління «солдатських» імператорів?
5. Хто був першим «солдатським» імператором?
6. Які народи римляни називали варварськими?
7. Чому варвари напали на Рим?

§ 45. Пізня Римська імперія IV–V ст.

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Податки		а) титул кожної з двох виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул
2. Імператор		б) кошти, що збирають із населення та спрямовують на утримання чиновництва
3. Консул		в) найвищий титул монарха; полководець, який мав цей титул протягом одного дня, коли святкував свій триумф

1. Реформи Діоклетіана і Константина

Діоклетіан

ДОМІНАТ (від латин. «домінус» — пан, господар, володар) — форма державного управління на основі безмежної влади правителя.

Константин I

Царювання «солдатських» імператорів супроводжувалося численними вбивствами римської знаті, особливо сенаторів. Пограбування, заворушення, невдалі завоювання дедалі більше розхищували імператорську владу.

Зупинити подальший процес розвалу імперії зміг тільки **Діоклетіан (284–305 рр.)**, який ціною надзвичайної жорстокості закріпився при владі. Йому довелося здійснити кілька реформ, які значно посилили владу імператора. Усю імперію поділили на 100 провінцій, які об'єднали у 12 областей (діоцезів), котрими керували окремі управителі (вікарії). Упорядкувавши фінансові справи, він домогся зниження цін. Налагодилися справи в армії. Діоклетіан переслідував християн. Усе в державі було підпорядковано владі імператора, яка ґрунтувалася на силі армії та повній покорі підданих. Така особлива форма управління отримала назву **домінат**.

Сам Діоклетіан більшу частину правління провів у своєму палаці-фортеці в Іллірії (на північному заході — Балкан). За деякими даними, він сам укоротив собі віку.

Наступник Діоклетіана **Константин I** прийшов до влади в **306 р.** Він був дуже популярний у солдатів, бо змолоду жив у таборах, серед воїнів. Проголошений імператором, Константин розпочав завоювання, яких очікували від нього солдати. У результаті грошової реформи випустили нову золоту монету «солід». Фінансова система держави поліпшилася, що спри-

яло поживленню торгівлі та зміцненню економіки.

Константин не мав постійного місця перебування. До Рима він навідувався рідко. Столиця втратила значення як політичний центр. Імператор опікувався переважно східними теренами, які менше постраждали від варварів.

Новою столицею держави Константин обрав грецьке місто **Візантій**, розташоване на європейському березі Боспора Фракійського. Зручне місце на перехресті торгових шляхів із Європи до Азії та з Чорного моря в Середземне сприяло розвитку міста.

Дуже швидко Візантій перебудували, перетворивши його на квітуче місто, яке назвали по-новому — **Константинополь**. У 330 р. відбулось урочисте освячення міста

і проголошення його столицею. Тут майже не залишилося старих римських традицій, що сприяло подальшому посиленню доміну. Наприкінці життя, у 337 р., Константин прийняв християнство. Тепер система доміну зміцнилася й остаточно сформувалася. Значну підтримку їй надавала християнська церква. Система доміну відіграла велику роль у посиленні імператорської влади й захисті імперії від зовнішніх ворогів.

2. Римська імперія в IV ст.

Величезні території, які належали до Римської імперії, дедалі важче піддавались управлінню й захисту. Імператорська влада змушена була погодитися на поділ держави.

У 395 р. після правління імператора **Феодосія** державу поділили між його синами: одинадцятирічний **Гонорій** став правителем західних земель, а вісімнадцятирічний **Аркадій** очолив східну територію. У середні віки ця територія стала окремою державою. За першою назвою своєї столиці (Візантії) вона дістала назву Візантія.

	РИМСЬКА ІМПЕРІЯ	
	Західна	Східна
Столиця	Рим	Константинополь
Територія	Італія, Галлія, Іспанія, територія колишнього Карфагена	Греція, Фракія, Мала Азія, провінції Близького Сходу, Єгипет
Дата падіння	476 р.	1453 р.

1. Хто призупинив розвал Римської імперії? У чому полягали його реформи?
2. Чому правління Діоклетіана і Константина називають *домінатом*? У чому схожість і відмінність правління цих двох імператорів?
3. Чому виникла потреба поділу імперії на дві частини? Коли і як відбувся поділ?
4. Які землі увійшли до складу кожної з двох нових держав?
5. Де була розташована нова столиця?

Навчальний матеріал «Християнська церква»
подано для ознайомлення на розсуд учителя.
Посилання <https://is.gd/GoVOLf>

або QR-код

§ 46. Падіння Західної Римської імперії

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Варвари
2. Гуни
3. Сармати

- а) об'єднання кочових племен Центральної Азії, які в IV ст. н. е. вдерлися на територію Європи
- б) так елліни називали всіх нееллінів, а також народи, які поступалися їм у суспільному розвитку
- в) войовничі племена, які в III ст. до н. е. стали насуватися зі сходу на землі скіфів

1. Варвари і Рим

Найнебезпечнішими ворогами Римської імперії в I ст. н. е. були племена варварів. Значною силою та могутністю серед них виокремлювалися **готи**, які поділялися на остготів і вестготів. Вони завдавали відчутних ударів Римській імперії. Для стримування варварської навали імперія змушена була утримувати величезну армію — близько 140 тис. осіб прикордонних військ і 125 тис. вояків польової армії, що, безумовно, впливало на оборонну здатність імперії.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ — назва масових зрушень варварських племен у напрямку Римської імперії в IV ст.

На початку IV ст. сталося зрушення з місця величезних мас варварських народів, які перебували на ранньому, первісному ступені розвитку. Залишаючи обжиті місця, де вони оселилися тисячі років тому, племена, згуртовані в родові об'єднання, переселялися на інші землі, часом на значну відстань. Історики називають це **Великим переселенням народів**.

Із глибини степів Середньої Азії на захід, на територію Європи, посунули племена гунів. Вони пішли в степи, що на півночі від Чорного моря, і тим самим зрушили з місця сарматів та остготів, які подалися, своєю чергою, на землю вестготів.

Вестготи під тиском сусідів зі сходу почали шукати притулку на території Римської імперії. Імператор дозволив перейти східні кордони й оселитися на землях імперії.

Переселенцям, за угодою належала допомога в харчуванні та необхідних товарах. Але розбещені римські чиновники привласнили те, що мало належати вестготам, вони наживалися, обдурюючи простодушних варварів. Серед переселенців почався голод. Дехто з них змушений був продавати в рабство своїх родичів і себе.

Таке становище, урешті, призвело до вибуху повстання серед вестготів, яких охоче підтримали інші варвари, а також численні раби і колони, яким було за що ненавидіти римську владу. На придушення повстання рушили легіони на чолі з імператором Валентом. У 378 р. відбулася велика битва при Адріанополі.

Римські легіони на той час значною мірою втратили колишню силу, тепер вони вже були схожі більше на варварські натовпи, ніж на славетні війська часів Юлія Цезаря. Велика римська армія зазнала цілковитої поразки. Під час утечі загинув і сам імператор Валент. Вестготи пересунулися на Балканський півострів і там самочинно розселилися. На Рим вони так і не пішли. Поки що в цьому не було потреби.

2. Захоплення Рима варварами

Настали часи, коли варвари перетворилися на господарів Римської імперії. У **401 р.** племена вестготів на чолі з **Аларіхом** напали на Італію. До варварів пристали десятки тисяч рабів і колонів. Поступово заволодівши північними територіями Італії, вестготи зламали опір римської армії, підійшли до Рима й узяли його в облогу. Столиця імперії мала сильні укріплення, але вони її не врятували. Якось уночі раби відчинили міську браму, і готи ввірвалися на вулиці Рима. Сталося це в **410 році**.

З часів навали на чолі з Бреном Рим уперше захопили вороги. Готи піддали столицю імперії варварському знищенню. Ця подія справила жахливе враження. Місто, що було володарем половини світу, тепер стало здобиччю дикунських племен.

Через кілька днів Аларіх подався на південь, але на десятий день після виходу з Рима раптово

*Аларіх під стінами Рима.
Французька мініатюра XV ст.*

помер. Готи поховали вождя разом зі скарбами на дні однієї з річок. Місце поховання та сховок величезних скарбів Рима й досі залишається невідомим.

У 440-х роках за часів царювання **Аттіли (434–453 рр.)** племена **гунів** різко посилювалися. Скориставшись із послаблення Візантії та Західної Римської імперії, гунни напали на них. Візантійцям удалося відкупитися золотом і спрямувати ворожу силу в напрямку до сусідньої Західної Римської імперії. Для відсічі гунам римляни уклали союз із місцевими варварами — франками, аланами, бургундами, вестготами. На чолі об'єднаного війська було поставлено полководця **Флавія Аеція**. У попередні роки Аецій охоче набирав гунів до своїх легіонів і мав з ними добрі стосунки. Тепер їм довелося зустрітися на полі бою.

У червні 451 р. між римлянами та гунами в Галлії відбулася грандіозна битва на **Каталаунських полях** (біля м. Труа). За свідченням готського історика Йордана, у битві брали участь понад 165 тис. воїнів (за іншими відомостями — близько 300 тис.). У цій битві гунни зазнали поразки. Їхнє величезне, але нетривке державне утворення почало розпадатися, а **після смерті Аттіли в 453 р. остаточно розвалилося**. Після зникнення загрози з боку гунів одночасно розпався і союз Римської держави з варварами. Вестготи поновили свої завоювання в Південній Галлії та Іспанії.

Цікавинка про Аттілу — за посиланням

<https://is.gd/fvU85g>

або QR-код

3. Утворення варварських королівств на території імперії

Після вторгнення на територію Римської імперії варвари, як правило, утворювали на ній свої держави. Після смерті Аларіха вождем готів став його племінник Атаульф, який продовжив просування готів римською територією. Римські імператори змушені були примиритися з наявністю на їхніх теренах варварських держав.

Вандали захопили значну частину Африканського узбережжя. У **418 р. в Аквітанії** утворилося перше варварське **королівство вестготів**; у **429 р. в Африці** на чолі з королем Гензеріхом — **королівство вандалів**. У **443 р.** на південному сході Галлії сформувалося **королівство бургундів**. На півдні Британії вже існувало **королівство англосаксів**.

ВАНДАЛИ — група східногерманських племен.

Певний час зберігалась ілюзія залежності цих нових королівств від римських імператорів, але насправді варварські королі виконували імператорські накази лише тоді, коли це збігалось з їхніми інтересами. До 450 р. римляни зберігали імперію, у якій варварські королівства були її складовими.

4. Захоплення Рима вандалами

Після подолання загрози з боку гунів римляни відчували певне полегшення. Але незабаром з Північної Африки на Італію насунула нова загроза у вигляді племен вандалів. У **455 р.** вони без зусиль заволоділи Римом, який нікому було захищати. Протягом чотирнадцяти днів вандали грабували місто. Вони не залишили в старовинних палацах ні золота, ні срібла, ні навіть міді. Усе, що не змогли взяти із собою, знищили. Відтоді поняття **«вандалізм»** означає жорстоке, **безцільне винищення культурних цінностей**.

5. Падіння Західної Римської імперії

Імператор **Юлій Майоріан (457–461 рр.)** зробив останню спробу зміцнити імперію. Він упорядковував збирання податків, поліпшував життя землевласників, відновлював міста. Щоб полегшити фінансові справи в провінціях, Майоріан скасовував певні борги. За його часів зміцнилося становище римлян у Галлії та Іспанії.

Миць імперії почала відроджуватися. Однак у цьому не були зацікавлені ні римська знать, ні варварські королі, яким заважала сильна влада. Майоріана вбили, разом з ним була втрачена надія римлян на відновлення імперії. Почалася низка швидких змін імператорів на троні, влада яких поступово втрачала навіть зовнішні ознаки.

Імператори стали залежними від волі варварських вождів, яким довіряли імператорську варту. У **476 р.** германський вождь, командир гвардії Одоакр, усунув від влади 16-річного імператора **Ромула Августула**, відіславши його до свого маєтку. Іронія долі полягала в тому, що останній імператор мав ім'я колишнього засновника міста Рима й першого царя Римської держави — Ромула. З падінням останнього імператора зникло саме поняття — Західна Римська імперія. Корону та пурпурну мантию імператора відправили до Константинополя на знак того, що в Римі імператора більше немає.

В Італії утворили королівство — **державу Одоакра**. Столиця половини світу байдуже поставилася до **падіння Західної Римської імперії, якою завершився найдовший відрізок історії людства — історія Стародавнього світу**.

1. Як відбувалося Велике переселення народів? Як воно позначилося на долі Римської імперії? **2.** Від якої події утворилося поняття «вандалізм»? Яка його суть? **3.** Пригадайте, коли галли захопили Рим. Підрахуйте, скільки років минуло між галльським і вестготським завоюваннями Рима. **4.** Як і коли відбулося падіння Західної Римської імперії? **5.** Чому загибель Західної Римської імперії поклала кінець історії Стародавнього світу?

Навчальний матеріал «Культура Давнього Риму»

подано для ознайомлення на розсуд учителя.

Посилання <https://is.gd/6WlrUI>

або QR-код

Узагальнення за темами, що стосуються Стародавнього Риму

Період VIII–VI ст. до н. е. називають «царським періодом». У Римі володарювали монархи (царі). У суспільстві панували традиції патріархату. Всі громадяни поділялися на роди і фамілії. Утворились основні стани суспільства — плебеї та патриції. Згодом до них додалися вершники — прошарок римських багатіїв.

VI–I ст. до н. е. — період Республіки. У 509 р. до н. е. римляни скинули монархічну владу й установили республіканську форму правління. Обирали громадян на вищі урядові посади: консулів, преторів, цензорів, едилів, квесторів. У першій половині III ст. до н. е. Рим підкорив народи Апеннінського півострова і став володарем Італії. Протягом V–III ст. до н. е. внаслідок боротьби плебеїв за права два основні стани римлян зрівнялись у правах і утворили єдине громадянське суспільство. Відтепер римляни були згуртованішими. Це було своєчасним, бо в III ст. до н. е. Рим розпочав боротьбу з Карфагеном за панування в Середземному морі. Протягом III–II ст. до н. е. Рим подолав ворога.

Утворилися перші завойовані заморські території — провінції, якими управляли проконсули, претори, яких призначав сенат.

Перетворившись на могутню рабовласницьку державу, Рим подолав сильних сусідів — Македонське та Понтійське царства, придушив величезне повстання рабів під проводом Спартака, підкорив Галлію силою легіонів Юлія Цезаря. Але на тодішньому Римі позначилася криза республіканського ладу. Рим з невеликого полісу перетворився на велику державу, керування якою через виборних урядовців ставало дедалі неможливішим. У I ст. до н. е. розпочалася смуга громадянських війн, установилася диктатура Сулли, згодом — Цезаря, які поступово довели доцільність одноосібної влади.

У 27 р. до н. е. Римська держава остаточно перетворилася на імперію, першим імператором якої став Октавіан Август. Імперія припинила війни, зміцнила рабовласництво, посилила захист кордонів. Але в III ст. н. е. окреслились ознаки занепаду рабовласництва. Поступово експлуатацію рабів змінила експлуатація землеробів, виникли зародки феодальних відносин. Послабилася державна влада. **Велика імперія розділилася на дві частини: Західну Римську імперію зі столицею в Римі та Східну Римську імперію (Візантію) зі столицею в Константинополі.** Боротьба з варварами й занепад рабовласництва послабили Західну Римську імперію, яка загинула в 476 р. н. е. — останньому році епохи Стародавнього світу.

Здобутки римської культури. У Римі надавали перевагу практичній користі знань. Тут розвинулися географія, біологія, фізика, математика, бо вони мали прикладне значення. Рим збагатив людство винаходами (бетон, акведуки, «гвинт Архімеда» тощо).

У середині I ст. н. е. на теренах римської провінції Іудеї зародилася християнська релігія.

Вузлики на пам'ять: «Пізня Римська імперія»

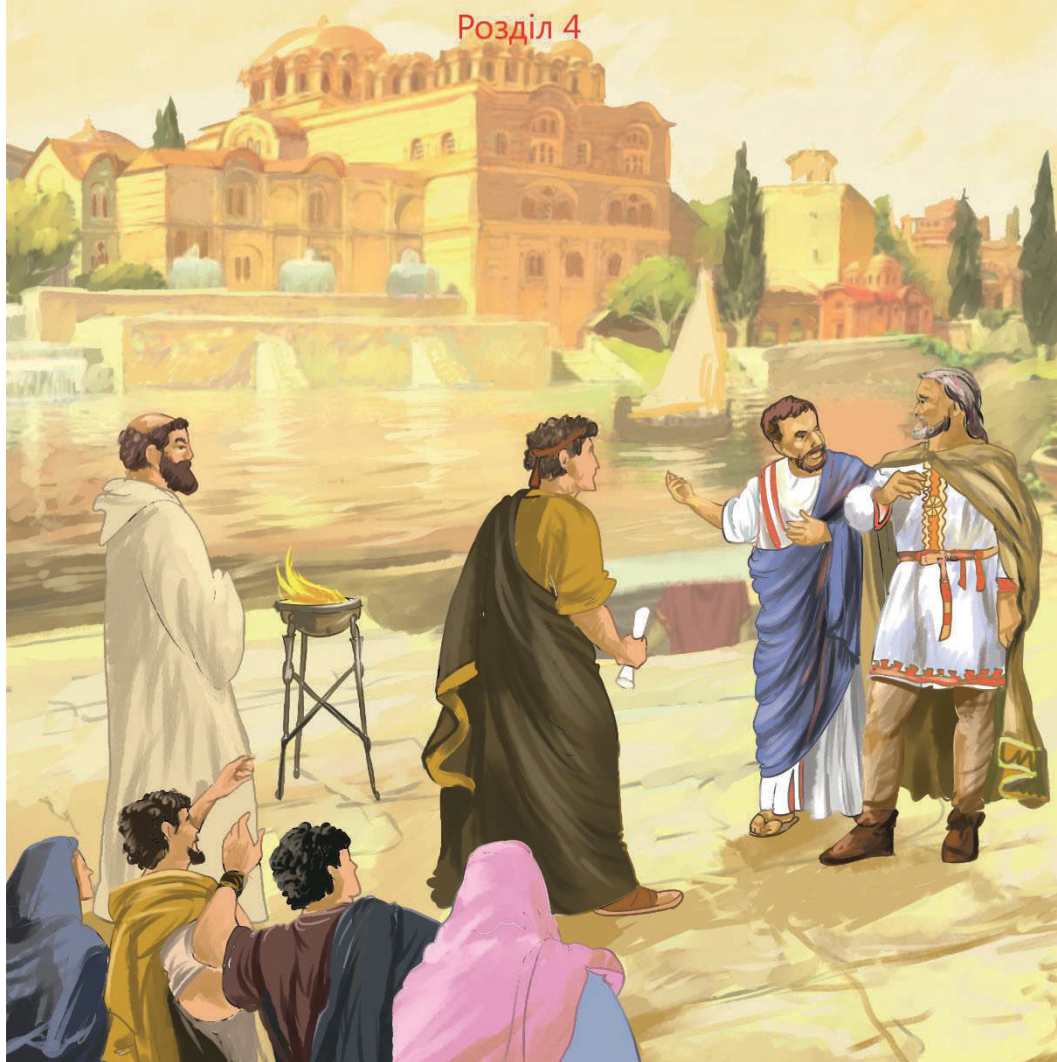
ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
Реформи Діоклетіана	284–305 рр.
Реформи Константина	306–324 рр.
Проголошення християнства державною релігією	313 р.
Рим захопили готи	410 р.
Поділ Римської імперії на Західну та Східну	395 р.
Падіння Західної Римської імперії	476 р.
Велике переселення народів	поч. IV ст. н. е.

ЗМІСТ ОСНОВНИХ РЕФОРМ ДІОКЛЕТІАНА ТА КОНСТАНТИНА	
Діоклетіан	Константин
Поділ країни на 4 частини, 100 провінцій. Перепис населення. Підрахунки площ земель. Збільшення податків. Пожиттєве прикріплення селян, ремісників до землевласників. Зміцнення армії. Нищення християн.	Грошова реформа. Збільшення податків. Військова реформа. Збільшення кількості сенаторів. Нова столиця — Константинополь. Перетворення християнства на державну релігію.

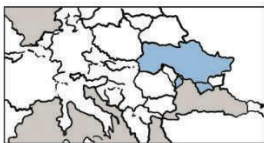
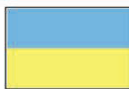
ОСНОВНІ РИСИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	
Внутрішні	Фінансова криза — нестача грошей. Занепад рабовласництва — використання рабської праці стає не вигідним. Поява колонів і «рабів із халупами». Епідемії та хвороби. Повстання селян проти намісників. Неузгодженість дій імператорів і сенаторів. Збіднення населення. Занепад торгівлі. Утрата сенатом своєї політичної ролі. Послаблення армії.
Зовнішні	Утрата контролю над окраїнними землями імперії. Вторгнення германських племен на сході імперії.

ВНЕСОК ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ, КУЛЬТУР, НАРОДІВ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА

Розділ 4

Україна сьогодні

Офіційна назва

Україна

Столиця

Київ

Площа

603 700 км²

Населення

понад 42 млн осіб

Державна мова

українська

Грошова одиниця

гривня

Державний устрій
парламентсько-президе-
нтська республіка

СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

§ 47. Антична цивілізація та Україна

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Ольвія
2. Пантікапей
3. Херсонес

- а) стародавнє місто на території Криму — (сучасна Керч)
- б) стародавнє місто VI ст. до н. е. – IV ст. н. е. на березі Дніпрово-Бузького лиману, на південь від м. Миколаєва
- в) стародавнє місто на території Криму (околиці сучасного Севастополя)

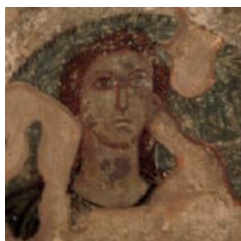
1. Римський період грецьких міст-держав Північного Причорномор'я

У I ст. до н. е. відбувалася боротьба між Римом і **Понтійським царством Мітрідата VI**. У ході трьох війн Рим став переможцем. Переслідуючи армію Мітрідата, римляни в **65 р. до н. е.** вперше прийшли на землі Північного Причорномор'я. Вони спорудили тут табори для своїх легіонів, які стали постійними стоянками.

Землі Криму і терени на північ від нього називали Боспором Кіммерійським. Саме на цій території й була розташована більшість грецьких колоній.

У другій половині VI ст. до н. е. в результаті боротьби між цими колоніями утворилося **Боспорське царство** зі столицею в **м. Пантікапей**. У державі встановилося монархічне правління, і першими правителями стала **династія Археанактидів**. Наприкінці II ст. до н. е. Боспорське царство підкорив понтійський цар Мітридат VI, і воно стало складовою частиною Понтійського царства (302–63 рр. до н. е.). Відтоді головний ворог боспорців — **скіфи**.

Боспорське царство сплачувало Мітридату щорічну данину 200 талентів срібла та близько 8000 тонн зерна. Мітридат розмістив у колоніях гарнізони й утримував колоністів під своєю владою. Об'єднання регіону під орудою понтійського царя сприяло розквіту окремих полісів і всього Боспорського царства. Порівняно з ними грецькі міста, які контролював Рим, були менш розвиненими.

*Фрагмент розпису склепу
Деметри*

*Золота маска з поховання
боспорського царя*

*Монети
Херсонеса*

Під час Мітридатових війн (89–63 рр. до н. е.) античні міста на узбережжі Понту Евксинського постачали сировину, продовольство, воїнів для армії. Тривала війна підірвала господарство грецьких колоній. Ширилися настрої проти понтійського царя. Зрештою, античні міста повстали проти Мітридата. Вирішального моменту його зрадив син Фарнак, і це було останньою краплею в боротьбі з Римом. У 63 р. до н. е. Мітридат утратив надію на продовження боротьби й заподіяв собі смерть у Пантікапей.

Після війни грецькі міста Північного Причорномор'я приєднали до Римської держави. Для них розпочався новий період життя. Римляни розмістили в цих містах гарнізони. У побут колоністів увійшла римська культура, а згодом — християнство, поширене в Римі та його провінціях. Пожвавилось господарство, укріпилися міста. В Ольвії у Верхньому місті побудували фортецю з могутніми стінами.

Херсонес після загибелі Мітридата VI залишився під владою його наступників. Але херсонесці прагнули звільнитися від гноблення й звернулися по допомогу до Риму. У I ст. н. е. римляни розмістили в Херсонесі гарнізон, який утримував під контролем південний берег Криму, зокрема Феодосію та Пантікапей. Херсонес був морською базою для римського флоту. Через античні міста Північного Причорномор'я поширювалася культура античного Риму. Її вплив глибоко позначився на подальшому розвитку місцевих народів, у тому числі на формуванні культури предків слов'ян.

2. Пам'ятки античної цивілізації на території України

Донині на землях України залишаються сліди перебування тут античної цивілізації. Їх можна побачити, якщо відвідати розкопки античних міст, які проводять на

півдні України. На березі Чорного моря, у гирлі Дністра ви знайдете залишки античного міста **Тіра**. Поблизу від сучасного Миколаєва, у гирлі Південного Бугу, за селом Парутино, позначено кордон історичного заповідника — території колишньої грецької колонії **Ольвії**. Розкопки тут тривають понад сто років.

Більшість пам'яток античності можна побачити в Криму. Зокрема, якщо в сучасному Севастополі (у перекладі з грецької ця назва означає «божественне», або «священне» місто) потрапити на берег бухти, то можна побачити стіни колишнього Херсонеса, які підіймаються над землею.

А поряд із сучасним містом Керч є розкопки античного міста Пантікапей, яке колись було столицею Боспорського царства. Саме тут завершилося життя видатного правителя царства — царя Мітрідата VI. Стоячи серед залишків будинків та оборонних стін, спробуйте уявити, що по цій землі ступали римські легіони. Тут побував римський полководець Гней Помпей.

Чимало таємниць про минуле ще приховує українська земля. Може, що саме ви станете істориками чи археологами і розкриєте ці таємниці.

4. Пізні скіфи на Дніпрі та в Криму

*Скіфи в битві з мідянами.
Зображення на перській печатці*

Ми з вами стоїмо посеред широкого українського степу. Висока трава коливається під вітром, що віє до нас від Дніпра. Якщо озирнутися навкруги, побачимо кургани, що височіють над степом далеко один від одного. Це сліди поховання знатних скіфів — володарів цих земель. Триває IV ст. до н. е.

Пригадаймо, що відбувалося в цей час в інших країнах Стародавнього світу. У Китаї формувалася імперія Цінь, в Індії — держава Маур'їв.

Рим завоював Італію (Самнітські війни), Александр Македонський розпочав Східний похід. Набирала силу Карфагенська держава.

Як вам уже відомо, скіфи населяли степи на північ від Чорного моря в VII ст. до н. е. – III ст. н. е. У VII–VI ст. до н. е. вони разом із кіммерійцями здійснили походи в Малу Азію, завдали поразки перській армії Дарія I в VI ст. до н. е., заманивши його в безмежні степи Причорномор'я. Відтоді в скіфській державі розпочалося культурне та господарче піднесення.

Найвищого розквіту скіфи досягли в IV ст. до н. е. за правління царя Атея. Цей період збігається з правлінням македонського царя Філіппа II. Певний час обидва царі разом боролися проти фракійців. Але після перемоги над спільним ворогом відносини між ними загострилися. У 339 р. до н. е. між скіфами та македонцями відбулася битва біля берегів Дунаю, у якій перемогли македонці. Дев'яносторічний Атей загинув. Проте скіфи не були остаточно розгромлені.

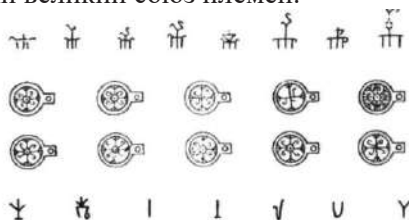
Полководець Александра Македонського Зопіріон у 331 р. до н. е. вдерся в скіфські землі з 30-тисячною армією. Спочатку македонці взяли в облогу Ольвію, та, не здобувши її, рушили додому, проте дорожою їх ущент розбили скіфи. Македонська воєнна

слава була заплямована такою поразкою. Тим часом Александр воював проти персів (тоді він виграв битву під Гавгамелами і заволодів Вавилоном).

Із III ст. до н. е. почалися послаблення й занепад скіфської держави. Вони були спричинені змінами клімату (почастішали посухи). Із заходу вторглися кельти, а зі сходу — племена сарматів. Скіфська держава припинила своє існування. Скіфська культура справила величезний вплив на праслов'ян. Розвиток релігії, мистецтва, ювелірної майстерності позначився на пізній культурі місцевих народів.

5. Сармати

У III ст. до н. е. зі сходу на землі скіфів насувалися нові прибульці — войовничі племена **сарматів**, або **савроматів**. Їхня назва походить від іранського «саоромант», що означає «підперезаний мечем». Розквіт їхньої могутності припав на I ст. н. е., коли вони утворили великий союз племен.

Загадкові сарматські знаки

Вершник гун

Сармати широко розселились у степах Причорномор'я в II–I ст. до н. е. Другою хвилею була поява на цих землях сарматських племен язигів і роксоланів у I ст. н. е. Ці степовики витіснили з території середньої течії Дніпра племена зарубинецької культури, які були предками слов'ян.

Наступна хвиля сарматського вторгнення на землі Причорномор'я припала на II ст. н. е. Племена **аланів** вирушили на захід до кордонів Римської імперії. Тоді ж відбулося вторгнення **готів**. У III ст. н. е. вони витіснили сарматів із причорноморських степів. У IV ст. н. е. сарматів розбили **гуни**, і разом із готами відійшли за Дунай.

Сармати були войовничим народом, уся влада в них зосереджувалася в руках військової знаті й була спадковою. Сарматські жінки були майстерними вершницями, а мечем і луком володіли не гірше від чоловіків. У бою сарматки билися разом із чоловіками. Сармати перевершували скіфів жорстокістю та презирством до смерті. Як написав про сарматів римський історик Корнелій Тацит: «Коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій не може чинити їм опору». Рабовласництво в сарматів не було розвинене — своїх полонених вони здебільшого продавали грекам, лише частину використовували в господарстві. Основним заняттям сарматів було скотарство, вони розводили велику рогату худобу, коней та овець; володіли ремеслами: ткацтвом, **зброярством**, виготовленням ліпного та шкіряного посуду; рибалили. Важливе значення в господарстві мала торгівля з грецькими містами Причорномор'я.

АЛАНИ — сарматські племена іранського походження.

ГОТИ — плем'я германців — вихідців зі Скандинавії, яке в I ст. до н. е. розселилось у пониззі Вісли.

ГУНИ — об'єднання кочових племен Центральної Азії, що в IV ст. н. е. вдерлися на територію Європи.

ЗБРОЯРСТВО — вид ремесла; виготовлення зброї.

6. Готи та гуни на теренах України

Готи на північ від Чорного моря утворили свою державу, яку згадують під назвою **Гетика**. Її столиця, так зване «Дніпрове місто», розташовувалася на дніпровських порогах поблизу нинішнього с. Башмачки Запорізької області. Із цих земель готи почали вторгнення на Балкани та в Малу Азію, виступаючи проти вже ослабленої Римської імперії. Вони воювали з північними сусідами — слов'янськими племенами антів, але зазнали невдачі. У 375 р. вождь готів **Вінитарій** підступно вбив антського князя **Божа** разом із 70 старійшинами. Але наступного 376 р. готів розгромили кочовики-гуни, які були союзниками антів.

Захопивши величезні землі від Дону до Дунаю, гуни на чолі з царем **Аттілою** в середині V ст. н. е. рушили на захід, за Рейн. Однак армія Західної Римської імперії в 451 р. у битві на Каталаунських полях завдала їм поразки. Аттіла невдовзі помер (453 р.) з невідомої причини. Після цього могутність гунської держави пішла на спад (про поразку гунів ми вже дізналися з останніх сторінок, присвячених історії Риму).

1. Закінчіть речення: а) *Праслов'яни — це племена, що ...* б) *Рід відрізняється від племені тим, що ...* в) *Готи — це ...* г) *Гуни — це ...* ґ) *Скіфи — це ...* д) *Сармати — це ...*
2. Покажіть на картосхемі території народів — сусідів слов'ян.
3. Назвіть грецькі колонії на берегах Чорного моря. Як називали це море греки?
4. Що нового внесли римляни в життя мешканців грецьких міст-держав?
5. Хто такий Мітридат VI? Як він пов'язаний з історією Стародавнього Риму?
6. Що відбувалося в державах Стародавнього світу, коли на теренах сучасної України розселилися скіфи?

§ 48. Суспільне й господарське життя, духовний світ давніх слов'ян

1. Історичні джерела з історії слов'ян

Вам уже відомо, які бувають історичні джерела. Спробуйте згадати всі різновиди джерел. Якщо пам'ятаєте, серед них ми називали археологічні, антропологічні та письмові. Звернімося до них тепер як дослідники.

Археологи й антропологи, які часто працюють спільно, визначили, що, за даними розкопок поселень первісних людей, населення середньої течії Дніпра залишалося незмінним від часів неоліту. Запам'ятаймо це.

Першими писали про слов'ян римські історики I–II ст. нашої ери — Пліній, Корнелій Тацит, грек Птоломей. Вони зазначали, що слов'яни жили на території від р. Ельби до середньої течії Дніпра, і називали їх **венетами**. Візантійські історики IV ст. н. е. називали слов'янські племена **антами**, **склавінами**. Мабуть, від слова «склавіни» і походить назва «слов'яни». Найдавніша археологічна культура слов'ян — це **зарубинецька** (II ст. до н. е. – II ст. н. е.; с. Зарубинці на Київщині).

Житло часів черняхівської культури

Антами називали племена, які в IV ст. н. е. розселилися на території України між Дністром і Сіверським Дінцем. Їхню культуру археологи зафіксували як **черняхівську** (II–IV/V ст. н. е.; с. Черняхів, що на Київщині). Анти створили перше державне об'єднання — **Антський союз**, який ще не був державою. Антський союз розпався під ударами аварів у VII ст. н. е.

Після нього залишилися групи племен, яких згадують у письмовому історичному джерелі — **літописі «Повість минулих літ»**. У цьому рукописі зазначено назви цих племен: **поляни, древляни, уличі, сіверяни, тиверці** тощо.

2. Прабатьківщина слов'ян

Слов'яни — *корінне населення Європи*. У цьому історики не сумніваються. Проте достеменно невідомо, де саме слов'яни сформувались як народ.

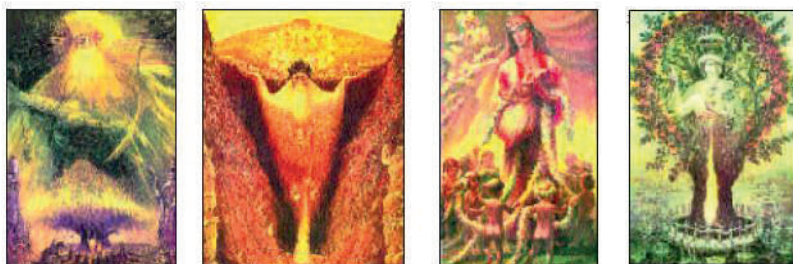
Дослідники вважають, що предки слов'ян від часів неоліту як народність утворилися на теренах сучасної України. Їхні предки — індоевропейські народи, які наприкінці III тис. до н. е. широко розселилися в Європі й Азії.

Деякі вчені вважають, що формування слов'янської народності відбувалося на землях Прибалтики, звідки племена слов'ян прийшли на землі між Віслою та Одером. Частина їх залишилася там, а частина вирушила на схід і поселилася в басейні Дніпра.

Про ймовірність обох тверджень свідчать певні історичні джерела, але вчені дбають про істину — результат досліджень ще не оголошено. Пошуки тривають.

3. Суспільне, господарське життя і духовний світ стародавніх слов'ян

У господарюванні слов'ян переважали **орне землеробство, скотарство та бортництво**. Слов'яни-землероби використовували дерев'яне рало із залізним наральником. Завдяки цьому вони цілком забезпечували себе хлібом і навіть продавали його сусідам. Слов'яни були вмілими ремісниками, володіли гончарством, виплавляли бронзу та залізо, згодом — сталь.

Бог грому і блискавок Перун, покровитель худоби Велес, богиня гармонії, мати богів Лада, бог сонцевороту Купайло. Так уявив їх сучасний український художник В. Крижанівський

Розвиток господарства приводив до майнового розшарування й утворення державних об'єднань. Відомо, що стародавні предки слов'ян мали власні гроші.

Об'єднання племен відбувалося навколо **полян**, які мешкали в середній течії Дніпра. Предки слов'ян, зокрема ті, котрі належали до черняхівської культури, жили поселеннями — **городищами**, які були укріплені ровами, валами й **частоколами**. Житла слов'яни будували у вигляді халуп і

БОРТНИЦТВО — лісове бджільництво.

ЧАСТОКІЛ — огорожа, паркан із кілків, жердин, паль.

ПАНДЕМОНИУМ — сукупність духів, демонів у релігії.

напівземлянок, розташованих рядами. Будівлі були просторими (до 100 м²). У праслов'ян був свій календар, а носії черняхівської культури мали писемність.

Слов'яни були **язичниками** — тобто вони обожували сили природи. Це закономірний етап розвитку релігійних вірувань будь-якого народу на ранньому етапі створення суспільства та держави. З уроків літератури ви, мабуть, уже дізналися про богів, яким поклонялися стародавні слов'яни, про духів і демонів, яких вони визнавали.

Слов'яни вшановували бога грому і блискавок — **Перуна**; бога вітру — **Стрибога**; бога-покровителя, який дає багатство, — **Дажбога**; бога сонця — **Ярила**; покровителя домашньої худоби — **Велеса**. Шанували також богиню, яка втілювала мати-землю, — **Мокошу**. Вона була заступницею джерел, колодязів, полів, жіночого рукоділля. **Сварога** вшановували як бога вогню, поставленого на службу людині. Часто він поєднувався в уяві зі сонцем. Слов'яни вважали його батьком Дажбога. Сукупність усіх богів будь-якої релігії — це пантеон.

Наші стародавні предки шанували також численних духів і демонів. Вважали, що вони населяють ріки, озера, джерела, колодязі й гаї. Наприклад, уклонялися велетню-Дніпрові, Дунай-богатиреві. Добрі духи називались **оберегами** та **берегинями**. Демонами називали **упирів**, **вурдалаків** та **бісів**. Вони, за легендами, жили в болотах, глухих лісових хащах, шкодили людям, через що їх боялися. Сукупність духів, демонів у релігії — це **пандемоніум**.

1. Хто зі стародавніх істориків присвятив свої праці слов'янам? 2. Назвіть ранні слов'янські культури, які відкрили археологи в Україні. 3. Які гіпотези висувують історики щодо прабатьківщини слов'ян? 4. Охарактеризуйте заняття стародавніх слов'ян. 5. Опишіть поселення, у яких мешкали слов'яни.
6. Назвіть слов'янських богів, зазначаючи сфери їхнього впливу. 7. Що означають слова *пантеон*, *пандемоніум*? 8. Поясніть на прикладах поняття та терміни: *стародавні слов'яни*, *венеди*, *анти*, *склавини*.

§ 49. Слов'яни під час Великого переселення народів

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Скандинавія	а) слов'янські племена первісних часів, які населяли територію від німецької річки Ельби до Дніпра
2. Венеди	б) племена, які в IV ст. н. е. розселилися на території України між Дністром і Сіверським Дінцем
3. Анти	в) територія, яку заселяють норвежці, шведи, данці, ісландці

1. Напрямки розселення слов'ян

Згадаймо про те, що протягом II–VII ст. в Азії та Європі розпочалися значні переміщення племен, які потім були названі **Великим переселенням народів**. Причини його пов'язані з початком розкладу родоплемінних відносин, що змушувало народи шукати нові землі для поселення.

Племена готів рухалися зі Скандинавії в південному напрямку. Вони тиснули племена вандалів. Орда готів, просуваючись землями Волині й долиною Південного Бугу, розрізала масив слов'янських племен венедів, що належали до зарубинецької культури, і відтіснила їх на схід до Наддніпрянщини та на південь до берегів Дністра.

Це змусило слов'ян об'єднатися й утворити союз племен; одним з таких союзів стала **держава антів**. Саме анти стримали навалу готів у Східній Європі. Згодом готів, як вам уже відомо, розбили гунни. Землі сучасної України опинилися під їхньою владою. Анти вимушено стали союзниками гуннів. Разом вони атакували кордони Римської імперії. Пізніше, зі склавинами, вони здійснили похід на Візантійську імперію, розселяючись на правому березі Дунаю та на Балканах.

На землях сучасної України анти просувалися на Наддніпрянщину й Приазов'я. У V–VI ст. держава антів досягнула найвищого розквіту. Але боротьба з новим ворогом — племенами **аварів** — виснажила ці племена. На початку VII ст. їхня держава розпалася, і після 602 р. про антів не згадано в жодному письмовому джерелі.

2. Витоки українського народу

Велике розселення слов'ян відбувалося в кількох напрямках. Після Великого переселення народів у різних районах Європи жили різні групи слов'ян. Частина великого масиву склавинів, яка подалася на захід, стала основою для утворення **словаків, моравів, чехів** і частини **поляків**.

Племена слов'ян, які осіли на землях Балканського півострова і на обох берегах Дунаю, змішувалися з **даками** та **романським населенням**. При цьому анти пішли в глиб Балкан, а склавини — уздовж Дунаю в напрямку його витоків. Так утворилися дві групи західних слов'ян — **сербська** і **полабська**.

Сучасна наука вважає предками українського народу племена склавинів. Частина антів змішалася зі склавинами та з неслов'янськими народами. Відтак вони розселилися в середній течії Дніпра, на Лівобережжі. Після розпаду Антського союзу найбільшою виявилася група слов'янських племен **полян**. Поселення, що стало зародком Києва, засновано на землях полян наприкінці V ст. Згодом, у IX ст., із цього об'єднання утвориться держава під назвою **Русь**. Але до цього мали ще пройти сторіччя...

Велике переселення народів спричинило формування етнополітичної карти Європи. Цей період — межа між історією Стародавнього світу та історією Середніх віків.

1. Що таке Велике переселення народів? Які причини цього явища? **2.** Що та коли трапилося з державою антів? **3.** Назвіть дати історичних подій: **а)** Великого переселення народів; **б)** вторгнення готів, гуннів; **в)** існування Антської держави. **4.** Покажіть на картосхемі й назвіть межі прабатьківщини слов'ян. **5.** Які ви знаєте групи слов'ян? Розділіться з товаришами і складіть розповідь про кожену групу.

Святкове вбрання антів (реконструкція)

АВАРИ — тюркські племена.

МОРАВІЯ — історична область на теренах Чехії.

ДАКИ — жителі Римської провінції Дакії, яка розташовувалася на теренах сучасної Румунії.

Полянка у святковому вбранні й волинянин і полянин у повсякденному одязі

Узагальнення про стародавніх слов'ян та їхніх сусідів

Вузлики на пам'ять про
стародавніх слов'ян — за
посиланням

<https://is.gd/EHq6QR>
або за QR-кодом

Трипільська народність і культура були підґрунтям для майбутнього фундаменту українського народу. Трипільці передали в спадщину найкращі якості: працьовитість, наполегливість, згуртованість, любов до землі. На формування слов'ян та їхньої культури вплинули всі племена, які в різні часи мешкали на території сучасної України. Історична наука вважає предками українського народу племена склавинів.

Роль стародавнього періоду в історії України. Український народ є порівняно молодим. Але витоки його предків слід шукати в стародавній історії. Степами та лісами майбутньої України пересувалися стародавні кочові народи: кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Саме за стародавніх часів тут появилися перші державні утворення — грецькі міста-колонії. Через них місцеве населення ознайомлювалося зі здобутками античної культури. Згодом, у III ст., сюди просунулися кордони Римської імперії. Далекі предки українців стали частиною стародавніх народів і цивілізацій. А їхня історія ще з давнини перепліталася з історією всього людства.

Внесок народів стародавнього світу в історію людства. Період стародавнього світу — це час утворення на планеті перших цивілізацій. Наші далекі предки, були першими, хто рушив стежками історії.

Не було кому їм порадити, як створювати державу, будувати храми, перепливати моря. Ніхто не підказував, як налагоджувати землеробство. Але люди стародавніх цивілізацій подолали перешкоди. І саме завдяки цьому існує людство.

Із тієї миті, як людиноподібна істота взяла в руки кам'яний уламок і спробувала зробити перше знаряддя праці, почалося сходження людства до вершин пізнання, що привело до побудови космічних кораблів та оволодіння новими видами енергії.

Сьогодні ми використовуємо численні здобутки стародавніх цивілізацій. Їх неможливо перерахувати за одну спробу, — так їх багато! Коли ви відкриваєте водопровідний кран, щоби вранці вмитися, вам на долоні тече вода. Це нам шлють вітання з минулого наші предки, які першими винайшли *водогін*.

Виходячи з будинку, ми ступаємо на *асфальт*. Він також є винаходом стародавнього суспільства. Нас оточують *будинки з цегли*, машини *на колесах*, наш *одяг*, *пошитий із тканини*, ми вміємо *читати й писати*, *орієнтуємося* за сторонами світу, *виросуємо сади*, *хліб* та *овочі*, будуємо *мости*, користуємося *бетоном* тощо. Усе це є спадщиною, яку отримали від жителів стародавнього світу.

Кожне покоління, переймаючи досвід своїх попередників, додає до нього свої здобутки й залишає їх своїм наступникам. Ми з вами прийняли спадщину стародавніх народів. І тепер покликані збагатити світ досягненнями і передати їх дітям та внукам.

Передавання набутого досвіду відбувається завдяки тому, що називають *культурою*. Культура — сукупність усього, що створено людською працею, розумом та творчістю, і поєднує всі покоління. Усі ті, хто жив у давні часи та житиме в майбутньому, разом утворюють те, що називають *людство*.

Варто замислитися над запитаннями: «Що **ми** зможемо залишити нащадкам? За яку спадщину вони дякуватимуть? За нові наукові відкриття? Побудовані гарні міста? Створені геніальні мистецькі твори? Чи, можливо, ми залишимо їм забруднену сміттям планету з повітрям, непридатним для дихання? Мертві водоймища? Зіпсований клімат і хвору, занедбану природу, яку давні греки колись вважали божеством? Варто подумати над цим, бо те, якою буде відповідь на всі ці запитання, залежить від вас.

Варто замислитися над запитаннями: «Що **ми** зможемо залишити нащадкам? За яку спадщину вони дякуватимуть? За нові наукові відкриття? Побудовані гарні міста? Створені геніальні мистецькі твори? Чи, можливо, ми залишимо їм забруднену сміттям планету з повітрям, непридатним для дихання? Мертві водоймища? Зіпсований клімат і хвору, занедбану природу, яку давні греки колись вважали божеством? Варто подумати над цим, бо те, якою буде відповідь на всі ці запитання, залежить від вас.

§ 50. Витоки сучасних цивілізацій

1. Причини зникнення стародавніх цивілізацій

Відомо, що поняття «цивілізація» може позначати не тільки рівень розвитку суспільства, а й групу народів і держав, що об'єднані певною територією, культурними та господарськими зв'язками. Таке об'єднання утворює **локальну** (окрему) цивілізацію, наприклад цивілізацію Стародавнього Єгипту. Завдяки нашій подорожі в часі ми тепер спроможні охопити уявою та розумінням усю історію стародавнього світу. Наші знання дозволяють нам тримати в полі зору весь рух історії.

Історія, наче потужна ріка, просуває людство крізь час і змінює його на цьому шляху. Протягом існування в минулих тисячоліттях людство створювало цивілізації, які залишилися слідами з минулого, як відбитки чобіт на глині. Під час наших мандрів у часі ми відвідали кілька стародавніх цивілізацій. Пригадайте кожна з них. Зверніть увагу на те, що тепер жодної з таких цивілізацій не існує — їх поглинула товща минулого часу, подібно до того, як під шаром землі сховалися археологічні пам'ятки.

Чому зникли стародавні цивілізації? За доби свого розквіту кожна з них сягала могутності. Створені кожною цивілізацією імперії панували над підкореними народами, вершили їхню долю, аж поки самі не виснажилися та розсипалися в порошок.

Дослідники століттями шукають причини зникнення стародавніх цивілізацій. Вони вже мають свої пояснення цього. На прикладі кожної цивілізації можна визначити кілька причин їхнього згасання. Вони можуть не повторюватися, крім однієї. Вона полягає в тому, що *рано чи пізно будь-яка цивілізація цілком вичерпує здатність до розвитку*. Її населення вже не може виробляти продукти харчування та господарські вироби більше, ніж раніше, а без цього розвитку немає. Отож слабшають держави, вичерпується військова сила, занепадає культура.

Усі цивілізації стародавнього світу послабшали, розпалися та зникли саме через виснаження свого господарства — ідеться про Шумер, Стародавній Єгипет чи Західну Римську імперію. Як саме вони припинили існування: розпалися самі, чи їх завоювали сусіди — уже не так важливо. Головна причина була спільна, і ви тепер знаєте цю таємницю. На руїнах цивілізацій, що зникли, формуються нові. Вони розвиваються, набирають силу. Створюються нові держави, знову розквітає культура, мистецтво — історія починає нове сходження до вищого рівня розвитку суспільства.

Будь-яка історична ситуація ніколи не повторюється сповна, вона може мати лише часткову схожість із тим, що вже відбулося. Але завжди зберігаються та діють історичні закономірності. Деякі з них вам відомі, про інші дізнаєтеся згодом.

Ми нагадаємо лише про деякі з них. Наприклад, слід пам'ятати, що з виникненням нерівності в суспільстві неодмінно формується експлуатація. Це спричиняє формування держави. Варто також пам'ятати, що міста, які розташовані на торгових шляхах, розвиваються швидше від сусідів. Не зайвим також мати на увазі, що розвиток культури та освіти стає чинником прискореного розвитку і самої держави.

Також зауважте, що героїзм та звитяга під час захисту своєї Вітчизни не бувають марними. Ми не знаємо напевно, якими будуть наслідки наших дій, але може статися, що, захищаючи свою країну, герої захищають майбутню долю людства. Наприклад, як виявилось, 300 спартанців з царем Леонідом у 480 р. до н. е. захищали не тільки Елладу, а й цивілізацію сучасної Європи, яка потім успадкувала культуру Греції та Риму.

2. Сучасні цивілізації на мапі світу

У наш час на всій планеті Земля людство створило світову цивілізацію. Але вона не об'єднує все людство в єдине суспільство а складається з кількох великих цивілізацій. Однією з найбільших є **Новоєвропейська цивілізація**, яка охоплює простори Західної, Південної та частково Східної Європи. На сході Новоєвропейська цивілізація межує з **цивілізацією Євразії** (Східної Європи й Азії, яка простягається від Уральських гір до Далекого Сходу). Україна, розташована в Східній Європі на межі зустрічі цих двох цивілізацій. Тривалий час Україна перебувала в складі цивілізації Євразії через те, що певний час була під владою Московського царства, а згодом Російської держави (про той період історії ви дізнаєтеся в наступних класах). Тепер наша держава прагне об'єднатися з *Новоєвропейською цивілізацією* та увійти до складу Європейського Союзу.

На захід від Новоєвропейської цивілізації, на Американському континенті сформувалася **цивілізація Нового Світу**. Цивілізацію Нового Світу нині поділяють на **Північноамериканську**, яку утворюють США й Канада, та **Латиноамериканську**,

РЕГІОН — частина поверхні нашої планети, яка може вміщувати територію однієї чи кількох держав. суспільного ладу тощо.

яка охоплює весь континент Південної Америки.

На Південному Сході від Новоєвропейської цивілізації розкинула свої простори **цивілізація Азії**, яка також не є цілісним утворенням: її поділяють на **регіони** Близького Сходу, Центральної та Середньої Азії, Південної Азії та Далекого Сходу.

3. Головні ознаки європейської цивілізації та її історичне підґрунтя

Сучасна європейська цивілізація зародилася та поширювалася з територій, які були охоплені кордонами Римської імперії на європейському континенті. Насамперед це була територія Апеннінського півострова й Трансальпійської та Нарбонської Галлії, розташованої на землях майбутньої Франції, Бельгії, Швейцарії.

Тривалий час вона була однією з провінцій Римської імперії. Коли в I ст. до н. е. Гай Юлій Цезар був намісником цієї провінції, він зі своїми легіонами перейшов ріку Рейн, за якою починалися землі ворожих до римлян германських племен. Для цього римські воїни за наказом Цезаря спорудили міст через Рейн — величну, надійну споруду, яка вражала уяву всіх і насамперед — варварів-германців. Мостом римські легіони перейшли на їхню територію і пробули там кілька днів. Германці, вражені могутністю римських легіонів, так і не наважилися вступити з ними в боротьбу.

У такий спосіб Цезар показав варварам силу Риму. Не зустрівши на землях германців опору, він повернувся за Рейн — на територію римської провінції. Цезарь одразу ж наказав знищити міст, щоби вороги по ньому не ввійшли в кордони імперії. За кілька років він повторив свій похід, але знову обійшлося без сутичок з варварами.

Ці походи справили таке враження на германців, що вони ще п'ять століть не наважувалися вдиратися на землі римської провінції, тобто в Галлію.

За цей час Галлія дедалі глибше занурювалася в античну культуру, сформовану римською та грецькою культурою. Ця культура протягом п'яти століть так міцно вкоренилася в життя народів, які жили тут, що потім, коли настали часи *Великого переселення народів, загибелі Західної Римської імперії* (принагідно пригадайте, коли це сталося), мешканці Галлії зберегли її, успадкувавши від римлян. Відтоді народи

Західної Європи несли у своїй культурі античну спадщину через середні віки, наступні століття, які називають Новий час, і значною мірою зберегли її до сьогодні.

Тож можна сказати, що вся сучасна європейська культура в основі своїй є античною, тобто греко-римською.

Народи Центральної та Західної Європи протягом середньовіччя та Нового часу побудували європейську цивілізацію. Кожний із цих народів ішов крізь століття своїм шляхом, долав свої перешкоди та долав круті повороти історії. Протягом другої половини VIII ст. більшість з них було прилучено до держави Карла Великого, яка значною мірою окреслила й нинішні кордони європейської цивілізації.

У сучасному світі європейська цивілізація посідає центральне місце та справляє визначальний вплив на життя всього людства. При цьому інші народи, зокрема Північної Америки, Китаю мають високий рівень розвитку господарства та культури. Але європейська цивілізація є для людства прикладом високих стандартів якості життя в суспільстві, ступенем розбудови громадянського суспільства. Такий різновид суспільства робить громадян Європи повноправними учасниками громадського та політичного життя. Саме європейська цивілізація показала людству приклад побудови демократії, поширеної сьогодні в усьому світі.

4. Значення давньої історії України як складової світової історії

Упродовж цього року ми подолали шлях, який пройшло людство за період стародавньої історії. Ми бачили, як наші тваринні предки поступово позбувалися тваринних ознак, перетворюючись на людей. Окремі групи цих людей, набуваючи здатності працювати, об'єдналися в суспільство та стали людством.

На наших очах народжувалися імперії, котрі з часом розпадалися та зникали. Ми були гостями трипільців, які жили на третині теренів нашої сьогоднішньої держави. Трипільська культура збагатила господарський, культурний досвід людства здобутками в галузі землеробства, ремесла, будівельної справи. Народи, які населяли територію трипільців, згодом багато чого успадкували від їхнього історичного досвіду.

Звісно, держави з назвою Україна за тих часів ще не існувало — вона вийшла на історичний шлях пізніше. Але приблизно в той час, коли впала Західна Римська імперія, у V ст. н. е. відбулося розселення слов'янських народів на території Балканського півострова та в Східній Європі.

За свідченням дослідників історії України, місто Київ було засновано через п'ять років після відсторонення від влади останнього римського імператора Ромула Августула — у 482 р. Стародавні слов'яни, предки багатьох сучасних слов'янських народів, у тому числі українців, осіли на місцях, на яких потім утворюються їхні держави. Вони оселилися збоку від круговерті драматичних подій минулого.

Проте слов'яни, зокрема й українці, залишилися учасниками стародавньої історії. Вони успадкували культуру стародавніх народів, підхопили світло їхньої культури й перенесли його до сучасності. Здобутки в галузі техніки, науки, мистецтва стали надбаннями сучасної цивілізації завдяки нашим стародавнім предкам.

Довідковий матеріал «Словник термінів» та відповіді на кросворди та ребуси» подано для ознайомлення на розсуд учителя. Посилання <https://is.gd/lx5UtM>

або QR-код

Навчальне видання

ГОЛОВАНОВ Сергій Олександрович

**Всесвітня історія. Історія України
(інтегрований курс)**

Підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

У виданні використані ілюстрації
з інтернет-видань, що розміщені у вільному доступі

Головний редактор *Іван Білах*
Редагування: *Марія Жук, Богдан Мельничук*
Художник *Любомир Бейгер*
Ілюстровані картосхеми *Мирослав Зінкевич*

Підписано до друку 15.06.2019 р. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк 18,144. Обл.-вид. арк. 16,33. Наклад 20 052 прим. Зам. № 19-08-1201
ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Віддруковано з готових діапозитивів ТОВ «ПЕТ»
Св. ДК № 6847 від 19.07.2019 р.
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 17, кв. 2